

CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis

From the Selected Works of Henk LM Kox

May, 2010

Europe's welfare - The Lisbon Agenda in a broad welfare perspective (European Outlook). in Dutch: Europa's welvaart -De Lissabon Agenda in een breder welvaartsperspectief

Henk LM Kox, *CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis*

Harold Creusen, *CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis*

Herman Stolwijk, *CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis*

The Netherlands Institute for Social Research, *The Netherlands Institute for Social Research*

SELECTEDWORKS™

Available at: http://works.bepress.com/henk_kox/53/

Europa's welvaart

De Lissabon Agenda in een breder welvaartspectief
en de publieke opinie over de Europese Unie

Europese Verkenning 8

Centraal Planbureau
Sociaal en Cultureel Planbureau

Europa's welvaart

Europa's welvaart

De Lissabon Agenda in een breder welvaartsperspectief en de
publieke opinie over de Europese Unie

Europese verkenning 8

Harold Creusen

Paul Dekker

Irene de Goede

Henk Kox

Peggy Schyns

Herman Stolwijk

Sociaal en Cultureel Planbureau
Centraal Planbureau

Den Haag, mei 2010

© Sociaal en Cultureel Planbureau | Centraal Planbureau, Den Haag 2010

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslag: bureau Stijl Zorg, Utrecht

Omslagfoto: Marcel van den Bergh | HH

ISBN 978 90 377 0492 1

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
Telefoon (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44
Website: www.scp.nl
E-mail: info@scp.nl

Centraal Planbureau
Van Stolkweg 14
2585 JR Den Haag
Tel: (070) 338 33 80
Fax: (070) 338 33 50
Website: www.cpb.nl
E-mail: info@cpb.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	7
Deel A De publieke opinie en subjectief welbevinden in Europa	9
Opzet en bevindingen	9
A1 Nederland in Europa	11
1.1 Europese verscheidenheid	11
1.2 De publieke opinie over de EU	15
1.3 Europa en de economische crisis	19
Bijlagentabellen bij A1	21
A2 Europa in Nederland	23
2.1 Ontwikkelingen in steun voor de EU	23
2.2 Achtergronden van steun aan de EU	24
2.3 Invloed van eigen welvaart en financiële crisis	26
2.4 Tot slot	29
A3 Subjectief welbevinden in Europa	30
3.1 Subjectieve sociale indicatoren gemeten en gemonitord	31
3.2 Subjectief welbevinden landenvergelijkend	33
3.3 Subjectief welbevinden in zes Europese landen nader bekeken	39
3.4 Afsluitend en vooruitziend	43
Bijlagefiguur bij A3	46
Literatuur deel A	47
Deel B De Lissabon Agenda in een breed welvaartsperspectief	49
Opzet en bevindingen	49
B1 De Lissabon Agenda en de Europese welvaart	52
1.1 De totstandkoming van de Lissabon Agenda	52
1.2 Van politieke missie naar beleid	54
1.3 Meting van 'Lissabon' door de Europese Commissie	56
1.4 Naar een brede welvaartsanalyse	59
B2 Brede welvaart: analysekader	61
2.1 Het bbp: een beperkte welvaartsindicator	61
2.2 Componenten van brede welvaart	65
2.3 Zelfevaluatiestudies als alternatieve informatiebron voor brede welvaart	67
2.4 Conclusie	70
B3 Empirische indicatoren voor een brede welvaartsanalyse	72
3.1 Inleiding	72
3.2 Selectiecriteria voor welvaartsindicatoren	73
3.3 Een groslijst	75
3.4 Hebben de indicatoren een meetbaar effect op individuele welvaartsbeleving?	77
3.5 De uiteindelijke keuze van indicatoren	81

B4	Brede welvaartsanalyse na de Lissabon Agenda	84
4.1	Inleiding	84
4.2	Ontwikkelingen sinds de Lissabon Agenda: algemeen beeld	85
4.3	Ontwikkeling per welvaartsindicator	87
4.4	Welvaartsveranderingen sinds de Lissabon Agenda: een balans	99
B5	Conclusies en leerpunten	100
5.1	Brede welvaart	100
5.2	Welvaart en de Lissabon Agenda	100
5.3	De afnemende rol van het bbp als welvaartsmaatstaf	101
5.4	Een intuïtief raamwerk voor een brede welvaartsanalyse	102
Bijlage B	Selectie van indicatoren voor een toegepaste brede welvaartsanalyse	103
Literatuur deel B		106
Publicaties van CPB en SCP		109

Voorwoord

In 2000 kwamen de Europese regeringsleiders een hervormingsstrategie overeen om de Europese welvaart een nieuwe impuls te geven, de zogenaamde Lissabon Agenda. In 2010 moest Europa de meest competitieve en productieve economie ter wereld zijn. Stimulering van de kennisontwikkeling, economische groei en innovatiekracht waren kernwoorden. Bovendien moest de economische ontwikkeling in Europa 'groener' en ecologisch duurzamer worden en zouden meer mensen betaald werk moeten hebben zodat de sociale cohesie versterkt zou worden. Het is nu 2010, tijd om een balans op te maken. Het thematische deel B van deze Europese Verkenning analyseert hoe de welvaartssituatie in Europa is veranderd sinds de Lissabon Agenda. Daarvoor wordt een nieuw raamwerk voor een brede welvaartsanalyse gehanteerd.

Deel A gaat over de publieke opinie en subjectief welbevinden. Traditiegetrouw brengt hoofdstuk A1 een landenvergelijking over culturele diversiteit en opvattingen over de Europese Unie (EU) en behandelt hoofdstuk A2 ontwikkelingen en groepsverschillen in houdingen tegenover Europa in Nederland. In hoofdstuk A3 slaan we een brug naar deel B met een korte terugblik op de groeiende aandacht voor subjectief welbevinden in het overheidsbeleid en metingen van tevredenheid met het leven en de correlaten en achtergronden daarvan.

Deze achtste Europese Verkenning is opnieuw een gemeenschappelijke publicatie van het Centraal Planbureau (CPB) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Het SCP was penvoerder voor deel A (Paul Dekker, Irene de Goede en Peggy Schyns) en het CPB voor deel B (Harold Creusen, Herman Stolwijk en Henk Kox als projectleider).

Graag bedanken we de Forward Strategy Unit van het directoraat-generaal Europese Samenwerking van het ministerie van Buitenlandse Zaken voor haar commentaar en ondersteuning. Deze woorden van dank laten onverlet dat het CPB en het SCP verantwoordelijk zijn voor de inhoud van de Verkenning. De opvattingen in de tekst stroken dus ook niet noodzakelijkerwijs met die van de regering.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Prof. dr. Coen Teulings
Directeur Centraal Planbureau

DEEL A DE PUBLIEKE OPINIE EN SUBJECTIEF WELBEVINDEN IN EUROPA

Opzet en bevindingen

In deze Europese Verkenning besteden we minder dan in voorgaande jaren aandacht aan de publieke opinie over Europa en gaan we apart in op subjectief welbevinden. Dat gebeurt in hoofdstuk A3, waarmee we een brug slaan tussen de subjectiviteit van de meningen in deel A en de brede welvaartsanalyse in deel B. Hoofdstuk A1 start landenvergelijkend met enkele waarderingen van de situatie van het eigen leven en het eigen land en gaat in op diverse houdingen tegenover de Europese Unie (EU). In hoofdstuk A2 bekijken we alleen voor Nederland de ontwikkelingen in opvattingen en de achtergronden van individuele verschillen in betrokkenheid bij en steun voor Europa.

Uit hoofdstuk A1 komt Nederland naar voren als een land waar mensen bijzonder tevreden zijn over hun eigen leven en gemiddeld tevreden over hoe het gaat met de samenleving. Over de hele linie scoren Europese lidstaten in het oosten en zuiden lager dan landen in het noordwesten. Als we kijken naar de factoren die de grootste invloed hebben op het geluk van burgers, blijken dat vooral de tevredenheid met de levensstandaard en de gezondheid te zijn; de tevredenheid met voorzieningen blijkt nergens van belang. Daar besteden we in hoofdstuk A3 dan ook verder geen aandacht aan. Het vertrouwen in politiek en maatschappelijke instituties en de steun voor een minder materialistische samenleving zijn in ons land relatief hoog en zo levert de Europese vergelijking opnieuw materiaal om de bij vlagen wat negatieve stemming in ons land te relativeren. Als we kijken naar opvattingen over Europa en de EU neemt Nederland vaak een gemiddelde positie in. De identificatie met Europa is niet bijzonder sterk of zwak, de vermeende en feitelijk kennis over de EU zijn doorsnee – en meer met elkaar in overeenstemming dan in dat in eerdere jaren het geval was – en ook bij de voorkeuren voor Europees beleid en verdere eenwording zit ons land in de middengroep. De steun voor het EU-lidmaatschap is in Nederland opnieuw wel heel hoog, zij het minder extreem dan in eerdere metingen. De grote steun is echter niet te interpreteren als groot enthousiasme voor Europa, gezien de gemiddelde posities bij andere indicatoren, de minder dan gemiddelde steun voor verdere EU-uitbreiding en de negatieve opvattingen over Europa in kwalitatieve verkenningen van de publieke opinie. Eerder is er sprake van een massale acceptatie van wat economisch nu eenmaal onvermijdelijk is.

In hoofdstuk A2 blijkt dat volgens het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) in 2008 en 2009 steun aan het Nederlands lidmaatschap van de EU toenam, doordat het aantal mensen zonder mening kleiner werd. Daarentegen is steun aan het EU-lidmaatschap volgens de Eurobarometer tussen 2008 en 2009 juist gedaald. De Eurobarometer en het COB laten dus tegengestelde ontwikkelingen zien, maar hierdoor komen de percentages van mensen die het Nederlandse lidmaatschap van de EU een goede zaak vinden wel dichter bij elkaar te liggen (najaar 2009 resp. 74% en 52%). Mogelijk zijn meer mensen in Nederland hier positiever of juist negatiever over gaan denken door de aandacht voor de Europese verkiezingen in juni 2009. Over het algemeen zijn Nederlanders positiever over de landelijke politiek dan over de Europese politiek, maar dit verschil werd kleiner aan het einde van 2009 in het voordeel van de

Europese politiek. Vooral ouderen en lageropgeleiden zijn negatief over de Europese politiek en het EU-lidmaatschap. Een oorzaak hiervoor kan zijn dat juist deze twee groepen minder voordeel hebben bij de eenwording van Europa en globalisering en daardoor negatiever zijn over de EU. Mensen die negatiever zijn over de EU zijn in het algemeen ook negatiever over de Nederlandse samenleving, de Nederlandse economie, globalisering en de eigen financiële situatie. Zij zijn ook minder positief over de verzachtende werking van de euro bij de economische crisis en over EU-maatregelen om de crisis te bestrijden.

In hoofdstuk A3 stappen we over op het subjectief welbevinden van burgers in Europa. Europese burgers zijn relatief tevreden en gelukkig met hun leven, maar koplopers zijn toch vooral de Scandinavische landen, Oostenrijk en Zwitserland. Steevast achteraan bungelen enkele voormalige Oostbloklanden, maar ook een Zuid-Europees land als Portugal. Landen met gemiddeld tevreden burgers zijn ook de landen waarin burgers elkaar en de politiek vertrouwen, waar men elkaar sociale steun geeft en het sociale isolement klein is. Factoren die met een hoger subjectief welbevinden van individuele burgers samenhangen zijn onder meer een betere sociaaleconomische positie (dat wil zeggen niet werkloos en niet arm zijn), religieus zijn, goed sociaal ingebed zijn (zoals vertrouwen hebben in en steun geven aan anderen, en contact hebben met familie, vrienden en collega's), zich gezond voelen en optimistisch van aard zijn. We sluiten af met voorbeelden van overheidsbeleid die het subjectief welbevinden van burgers indirect kunnen beïnvloeden, zoals een betere verdeling van arbeid en zorg, maatregelen om werknemers te behouden voor de arbeidsmarkt, het faciliteren van vrijwilligerswerk en informele hulp, en maatregelen in de gezondheidszorg.

A1 Nederland in Europa

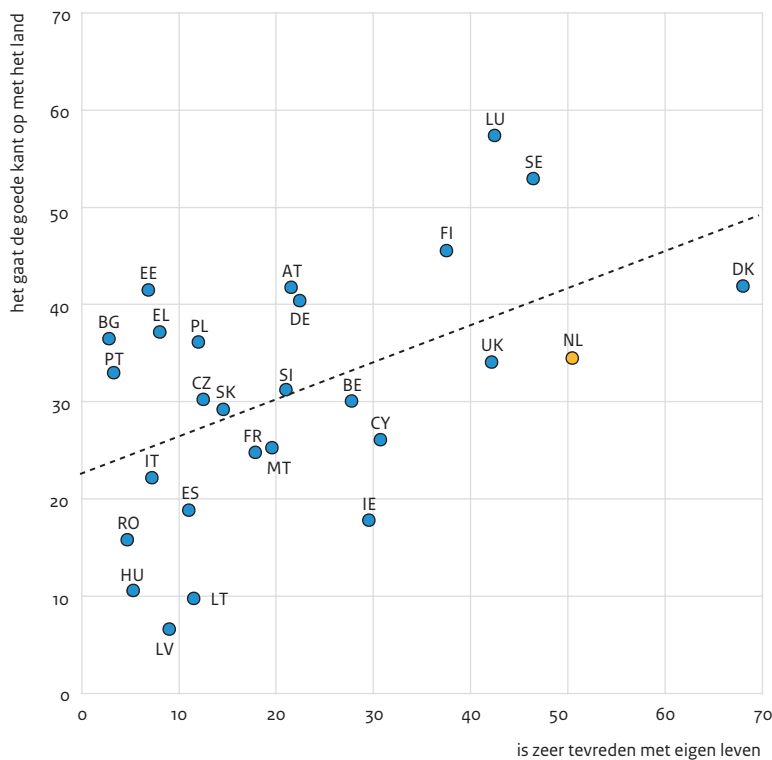
In dit hoofdstuk vergelijken we de EU-lidstaten met de nadruk op de positie van Nederland. Zoals gewoonlijk baseren we ons primair op gegevens uit de EU-brede bevolkingsenquêtes van de Eurobarometer (EB), dit keer vooral EB 72.4 van eind 2009.¹ De cijfermatige presentaties beperken we tot zes landen: Nederland, Zweden, Verenigd Koninkrijk (VK), Duitsland, Polen en Portugal. Daarnaast vermelden we de landengemiddelden van de huidige 27 lidstaten en apart de oude 15 en nieuwe 12. We beginnen met een schets van de nationale verscheidenheid in welbevinden, waarden en vertrouwen (1.1), gaan door met kennis van en houdingen tegenover de EU (1.2) en sluiten af met de rol van de EU bij de bestrijding van de economische crisis (1.3).

1.1 Europese verscheidenheid

Hoe tevreden zijn Europeanen met hun leven en hun land? In figuur A1.1 worden metingen van beide gecombineerd voor alle lidstaten. Net als vorige jaren is Denemarken het land met de meeste mensen die zeer tevreden zijn over het eigen leven, gevolgd door Nederland. Zweden en Luxemburg volgen snel daarop, maar hier is de overtuiging dat het met het land goed gaat wijder verbreid. In de figuren tonen we met een stippellijn de samenhang tussen de scores op de beide assen; hier dus de samenhang tussen de nationale percentages tevredenheid met het eigen leven en met het eigen land ($r = 0,52$). Boven de lijn zitten de landen met een relatief grote tevredenheid met het land, onder de lijn landen met een relatief grote tevredenheid met het eigen leven. Luxemburg en Zweden behoren tot de eerste, Nederland en Denemarken tot de laatste. Ook landen die op beide maten veel slechter scoren, verschillen hierin. Zo zijn binnen de Baltische Staten de Esten aanzienlijk positiever over de ontwikkeling van hun land dan de Letten en Litouwers, terwijl die toch iets vaker tevreden zijn met hun eigen leven. De landen verschillen zijn grosso modo hetzelfde als een jaar geleden (CPB/SCP 2009: 28), zeker voor de metingen van tevredenheid met het eigen leven. Bij de waardering van de ontwikkeling van het land zijn er wel een paar sterke stijgers (Luxemburg, Griekenland) en dalers (Letland, Roemenië) te signaleren.

In bijlagetabel A1.B1 zijn meer waarderingen te vinden van de leefsituatie, samenleving en de economie. Nederlanders hebben daarover, net als Zweden, een gunstig oordeel. Evenals in ander onderzoek (Dekker et al. 2010) geldt dat vooral als hen gevraagd wordt het eigen land te vergelijken met de situatie elders. Zo meent 90% van de Nederlanders en 87% van de Zweden dat de kwaliteit van leven in hun land beter is dan gemiddeld in een EU-lidstaat. In een gemiddelde EU-lidstaat vindt 46% van de bevolking dat (in Portugal slechts 15% en in Polen slechts 11%).

¹ Met dank aan de Europese Commissie, die de data van Eurobarometer 72.4 van najaar 2009 vroegtijdig ter beschikking stelde. Zoals altijd is de veronderstelling dat vragen en antwoorden strikt vergelijkbaar zijn tussen landen. Dat zal nooit helemaal het geval zijn, niet alleen omdat vertalingen niet altijd even geslaagd zijn, maar ook omdat de gevoelswaarde van adequaat vertaalde woorden vaak wat verschilt. Ook kan een rol spelen dat er over de hele linie in landen meer of minder extreem wordt geantwoord. Zie Ettema en De Beer (2010) voor een overzicht van de bevindingen van Eurobarometer 72.4 voor Nederland en de hele EU.

Figuur A1.1

Tevredenheid met het eigen leven en met de ontwikkeling van het eigen land,^a najaar 2009 (in procenten)

a In procenten van de bevolking van 15 jaar en ouder. De landen zijn vermeld met tweelettercodes, in alfabetische volgorde: AT = Oostenrijk, BE = België, BG = Bulgarije, CY = Cyprus, CZ = Tsjechië, DE = Duitsland, DK = Denemarken, EE = Estland, EL = Griekenland, ES = Spanje, FI = Finland, FR = Frankrijk, HU = Hongarije, IE = Ierland, IT = Italië, LV = Letland, LT = Litouwen, LU = Luxemburg, MT = Malta, NL = Nederland, PL = Polen, PT = Portugal, RO = Roemenië, SE = Zweden, SI = Slovenië, SK = Slowakije en UK = Verenigd Koninkrijk.

Bron: Eurobarometer 72.4 (oktober-november 2009) gewogen resultaten. Zie bijlagentabel A1.B1 (rij 1 en rij 3)

Wat is belangrijk voor de kwaliteit van het leven? Hiervoor gaan we te rade bij een Eurobarometer uit 2007 (tabel A1.1). Gezin en gezondheid worden overal het meest genoemd als zeer belangrijke zaken in het leven, waarbij Nederland afwijkt van andere landen in de voorrang voor gezondheid. In ons land en het VK wordt vrije tijd aanzienlijk vaker zeer belangrijk gevonden dan werk; het omgekeerde is het geval in Polen, Portugal en Duitsland. Politiek wordt overal het minst genoemd, behalve in Zweden, waar godsdienst nog onbelangrijker wordt gevonden.

Bij de tevredenheid over aspecten van het leven scoort de eigen woning overal het hoogst, in ons land direct gevolgd door de levensstandaard, het vervoer, de buurt, medische voorzieningen en de eigen gezondheid; in andere landen worden deze aspecten soms aanzienlijk minder hoog gewaardeerd. Over kinderopvang en scholen in de buurt zijn Nederlanders minder tevreden dan de gemiddelde Europeaan, maar over de hele linie bevestigen de cijfers weer eens dat we een tevreden volk zijn zolang het om ons eigen leven gaat. Dat blijkt ook uit de gelukscijfers. Met 43% zeer gelukkigen zitten we ver boven het gemiddelde van de oude EU-lidstaten (31%) en zeker van de nieuwe (16%).

Tabel A1.1

Aspecten van het dagelijks leven en geluk, bevolking van 15 jaar en ouder, najaar 2007 (in procenten)

Op individueel niveau is de mate van geluk in de zes landen in tabel A1.1 het meest afhankelijk van de tevredenheid met de levensstandaard en met de gezondheid. We gaan daar met een ander databestand in hoofdstuk A3 uitgebreider op in.²

	NL	UK	SE	DE	PT	PL	oude 15	nieuwe 12
zeer belangrijke onderwerpen in het leven: ^a								
gezondheid	89	83	85	86	83	85	84	87
gezin	73	91	89	86	86	85	85	87
vrienden en bekenden	65	69	70	59	43	44	60	47
vrije tijd	55	55	57	41	32	35	47	39
werk	35	32	50	54	51	52	48	51
anderen helpen of vrijwilligerswerk	31	26	27	25	25	22	27	24
godsdienst	18	19	9	18	19	45	19	26
politiek	15	10	12	15	6	7	11	6
tevredenheid met aspecten van het leven: ^b								
uw huis of woning	96	93	94	93	89	90	92	84
uw levensstandaard	94	93	94	84	76	76	87	68
vervoermiddelen om naar het werk of winkels te gaan	93	79	77	79	72	80	80	71
de kwaliteit van leven in de buurt waarin u woont	92	88	93	88	81	78	89	76
de medische voorzieningen in het gebied waar u woont	92	83	69	85	58	64	78	64
uw gezondheid	90	88	85	81	79	76	86	75
de vrijetijdsvoorzieningen in het gebied waar u woont	80	64	76	68	48	43	65	48
de tijd die u hebt om de dingen te doen die u wilt doen	83	76	75	72	74	73	76	69
de winkelmogelijkheden in het gebied waar u woont	83	80	64	84	66	81	77	75
de scholen in de buurt waar u woont	67	62	57	66	73	77	72	71
de werkgelegenheid in het gebied waar u woont	53	36	34	42	23	22	43	29
de mogelijkheden voor kinderopvang in de buurt	42	31	46	61	57	55	56	55
is heel gelukkig ^c	43	38	38	24	17	18	31	16
is heel of tamelijk gelukkig ^c	95	92	94	82	86	86	90	75

a Het antwoord 'zeer belangrijk' (in plaats van 'tamelijk belangrijk', 'niet erg belangrijk', 'helemaal niet belangrijk' en 'weet niet') in antwoord op de vraag 'Wilt u voor elk van de volgende onderwerpen aangeven hoe belangrijk ze in uw leven zijn?' De volgorde is die van afnemend belang in Nederland.

b De antwoorden 'zeer tevreden' en 'redelijk tevreden' (in plaats van 'niet erg tevreden', 'helemaal niet tevreden' en 'weet niet') in antwoord op de vraag 'Kunt u mij voor elk van deze aspecten van uw dagelijks leven zeggen of u er zeer tevreden, redelijk tevreden, niet erg tevreden of helemaal niet tevreden mee bent?' De volgorde is die van afnemende tevredenheid in Nederland.

c Antwoorden op de vraag 'Hoe gelukkig bent u, alles bijeen genomen?' (in plaats van 'niet zo gelukkig', 'helemaal niet gelukkig' en 'weet niet').

Bron: Eurobarometer 66.3 (oktober-november 2007) gewogen resultaten

In tabel A1.2 gaat het om vertrouwen in maatschappelijke instituties die doorgaans wat verder van het dagelijkse leven af liggen. Net als in ander onderzoek is het gemiddelde vertrouwen in Zweden en Nederland hoog en in Polen en het VK laag. Overal zijn de politieke partijen de hekkensluiters, maar verder zijn er opvallende verschillen, zoals het relatief gunstige oordeel over het Zweedse parlement versus de uiterst lage score voor de Poolse volksvertegenwoordiging. Het VK valt (zoals altijd) op door groot vertrouwen in het leger en uiterst gering vertrouwen in de geschreven pers (lees: de tabloids).

² Dit zijn in meerdere regressieanalyses van de mate van geluk in Polen en Nederland ook de enige significante effecten. Elders heeft de buurt, de woning of het werk nog wel eens enig effect, maar nergens is de tevredenheid met de in tabel A1.1 opgenomen voorzieningen (scholen, kinderopvang, medische voorzieningen, winkels, vervoer, vrijetijdsvoorzieningen) van enige invloed op het geluk.

	NL	UK	SE	DE	PT	PL	oude 15	nieuwe 12
de radio	72	55	76	65	71	62	65	60
het leger	70	77	52	70	72	65	67	58
de televisie	65	48	64	59	71	49	57	59
de geschreven pers	57	18	40	48	61	44	48	45
justitie, het nationale rechtssysteem	51	48	60	58	32	32	52	32
het nationale parlement (c.q. Tweede Kamer)	52	19	64	45	43	12	44	25
de nationale regering	49	19	56	41	33	16	40	30
de politieke partijen	37	9	32	20	22	8	25	12
gemiddelde van deze acht instituties	57	37	56	51	51	36	50	40

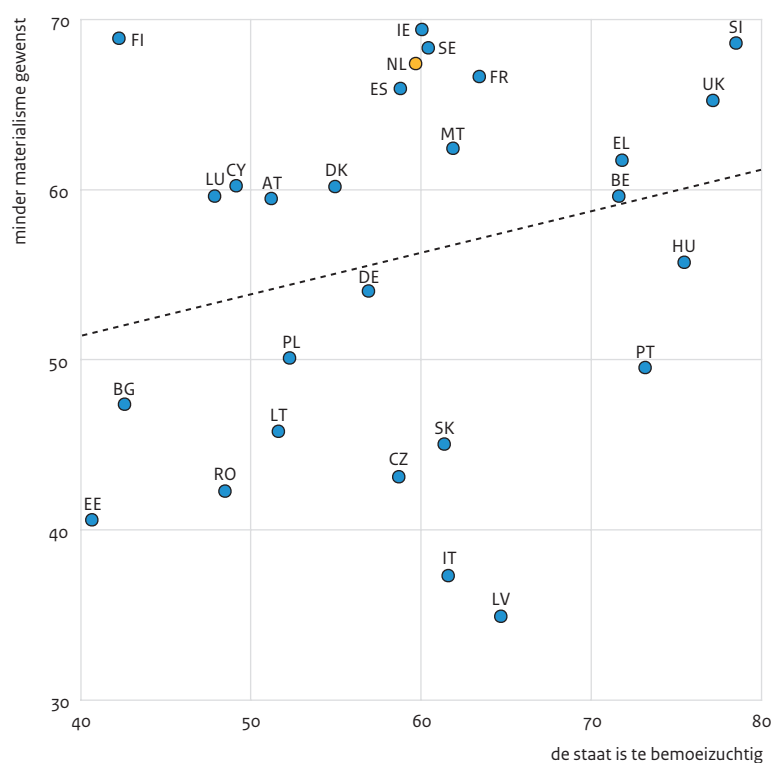
Tabel A1.2

Vertrouwen in maatschappelijke instituties, bevolking van 15 jaar en ouder, najaar 2009, in procenten^a

a 'Zegt u mij voor elk van de volgende instellingen of u er eerder wel vertrouwen of eerder geen vertrouwen in heeft.' Vermeld zijn de percentages 'eerder wel vertrouwen' van wie bij een serie van 13 instituties maximaal 6 maal 'weet niet' antwoordde. De volgorde is die van afnemend vertrouwen in Nederland.

Bron: Eurobarometer 72.4 (oktober-november 2009) gewogen resultaten

Tot slot van deze paragraaf toont figuur A1.2 de steun voor twee politieke waarden of ideologische voorkeuren: de opvatting dat de overheid zich te veel met ons leven bemoeit en dat het goed zou zijn als we minder materialistisch zouden worden. Er is nauwelijks een verband ($r = 0,23$) tussen de steun voor beide opvattingen in de 27 EU-lidstaten en ook geen duidelijke groepsvorming van oude en nieuwe lidstaten. In het VK en Slovenië vindt bijna 80% de overheid te bemoeizuchtig; in Finland, Estland en Bulgarije slechts iets meer dan 40%. Een minder materialistische samenleving is wel vaker populair in rijke landen.

Figuur A1.2

Twee politieke waarden in Europa,^a najaar 2009 (in procenten)

a Horizontaal het percentage instemming met de stelling 'De staat bemoeit zich teveel met ons leven' en verticaal het percentage dat het een 'goede zaak' zou vinden als in de nabije toekomst 'minder nadruk op geld en materiële bezittingen' komt te liggen in de samenleving.

Bron: Eurobarometer 72.4 (oktober-november 2009) gewogen resultaten

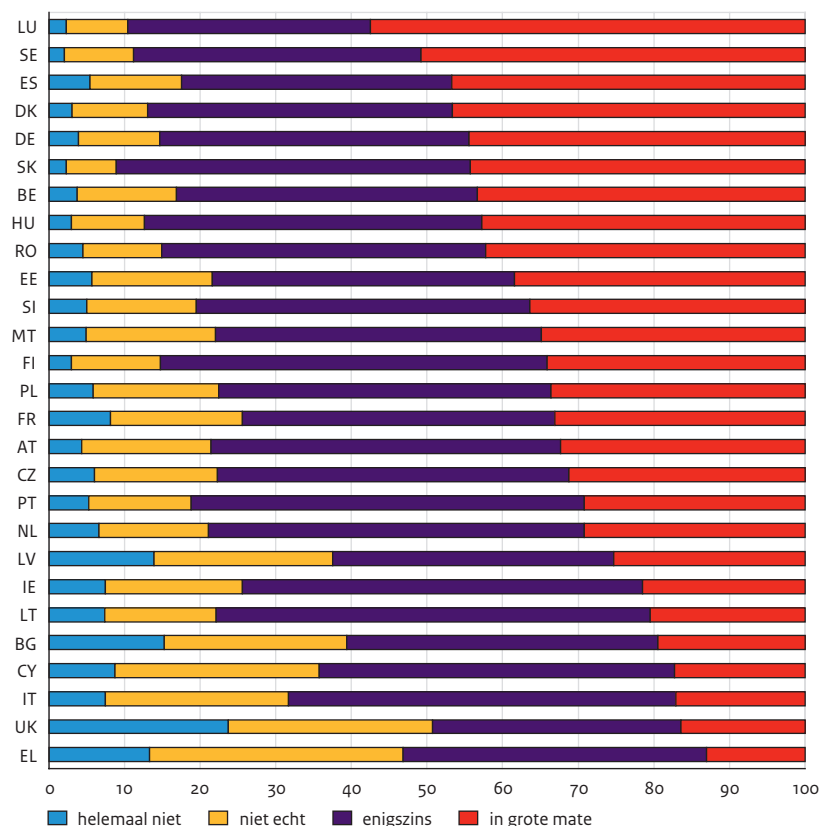
Al met al vinden we in waarderingen van de leefsituatie, houdingen tegenover de samenleving, vertrouwen in de politiek en maatschappelijke instituties en in politieke waarden grote verschillen in de EU. Waar landen zich onderscheiden door meer en minder tevredenheid, valt Nederland vrijwel voortdurend op door relatief hoge scores. Wat het eigen leven aangaat zal dat in Nederland geen verrassing zijn; dat men elders in de EU meestal veel ontevredener over is de maatschappij en de politiek is dat misschien wel.

1.2 De publieke opinie over de EU

Europese identiteit

Hoe belangrijk is Europa voor zijn bewoners? In figuur A1.3 is weergegeven in welke mate de inwoners van de EU-lidstaten zich Europeaan voelen. Luxemburg, Zweden, Estland en Denemarken staan bovenaan (in afnemende volgorde), en Cyprus, Italië, het VK en Griekenland onderaan. Nederland staat op de negentiende plaats. De sterkste afwijzing van een Europese identiteit – zich ‘helemaal niet’ Europeaan voelen – doet zich het meest voor in het VK. Overigens identificeren de Britten zich ook minder dan anderen met het eigen land en de regio waar ze wonen. Dat blijkt uit bijlagetabel A1.B2, waar voor de oude en nieuwe EU-lidstaten samen en voor de zes landen die in dit hoofdstuk centraal staan ook de identificatie is vermeld met de regio en het eigen land en als ‘wereldburger’. Overall identificeert men zich het sterkst met het eigen land. Duitsers identificeren zich relatief sterk met de Europa en de regio; Britten relatief vaak ‘wereldburger’.

Figuur A1.3
De mate waarin men zich
Europeaan voelt, zomer 2009

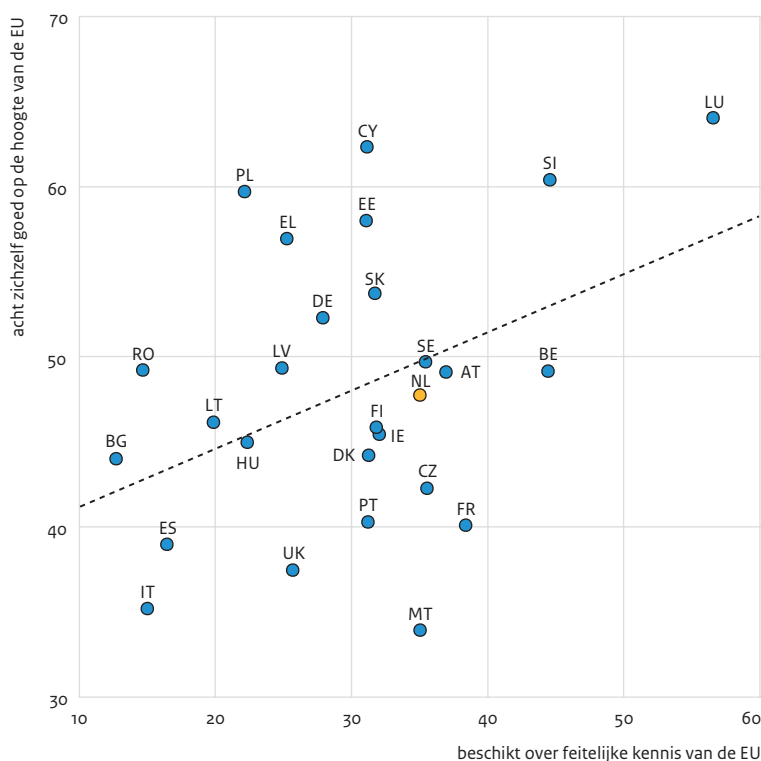

Bron: Eurobarometer 71.3 (juni-juli 2009) gewogen resultaten. Zie bijlagetabel A1.B2 (rij 3)

Nu wordt het bovenstaande in de vraagstelling ingeleid als een geografische identificatie. Ook als respondenten daar geen acht op slaan, zullen ze bij 'Europa' waarschijnlijk meer aan het continent denken dan aan de gemeenschap van staten. Dat zal ook gelden bij de vraag naar kenmerken van een Europeaan, waarover wordt gerapporteerd in bijlagetabel A1.B2. Bovenaan staan hier 'zich Europeaan voelen', 'geboren zijn in Europa' en 'culturele tradities delen'; daarna komt het EU-recht van deelname aan verkiezingen voor het Europees Parlement. In Europese Verkenning 7 keken we naar associaties die mensen expliciet bij de EU hebben (CPB/SCP 2009: 19-20). De belangrijkste associatie in Nederland en elders was toen de vrijheid om overal te kunnen reizen, studeren en werken. Dat is eind 2009 niet anders (Ettema en De Beer 2010: 30).

Betrokkenheid en kennis

Evenals in vorige Europese Verkenningen vergelijken we de vermeende kennis van de EU met de feitelijke kennis. Voor alle 27 landen bestaat hiertussen slechts een zwakke samenhang ($r = 0,37$). Anders dan in vorige jaren (CPB/SCP 2007: 43-44; 2008: 15; 2009: 31) zijn Nederlanders nu echter niet meer zo overdreven optimistisch over hun kennis van zaken. In vergelijking met de metingen van eind 2008 achten ze zich minder frequent goed op de hoogte, terwijl ze de kennisvragen nu beter beantwoorden dan de gemiddelde Europeaan (vgl. Ettema en De Beer 2010: 25).

Figuur A1.4

Feitelijke en vermeende kennis over de EU, najaar 2009 (in procenten)

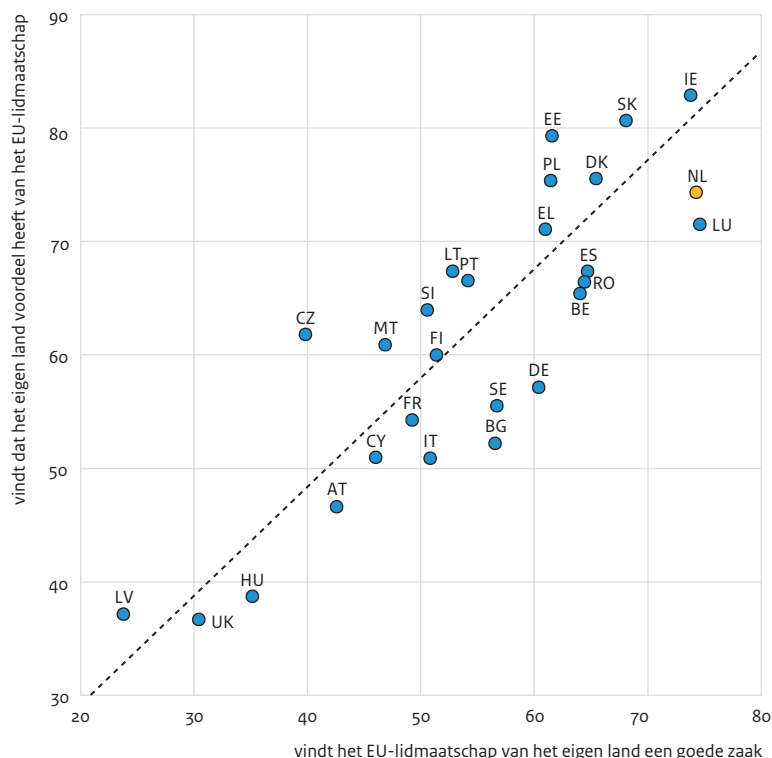
Bron: Eurobarometer 72.4 (oktober-november 2009) gewogen resultaten. Zie bijlagetabel A1.B3 (rij 1 en 2)

Steun en beleidsvoorkeuren

Figuur A1.5 toont het percentage van de bevolking van de EU-lidstaten dat het lidmaatschap een goede zaak vindt en per saldo van voordeel acht. Deze beide meest gangbare metingen van steun voor de EU hangen sterk samen ($r = 0,86$). De spreiding in steun is groot: in Letland vindt nog geen kwart het lidmaatschap een goede zaak, in Luxemburg, Nederland en Ierland is bijna driekwart die mening toegedaan; een voordeel zien van het lidmaatschap varieert van 37% in Letland en het VK tot 83% in Ierland.

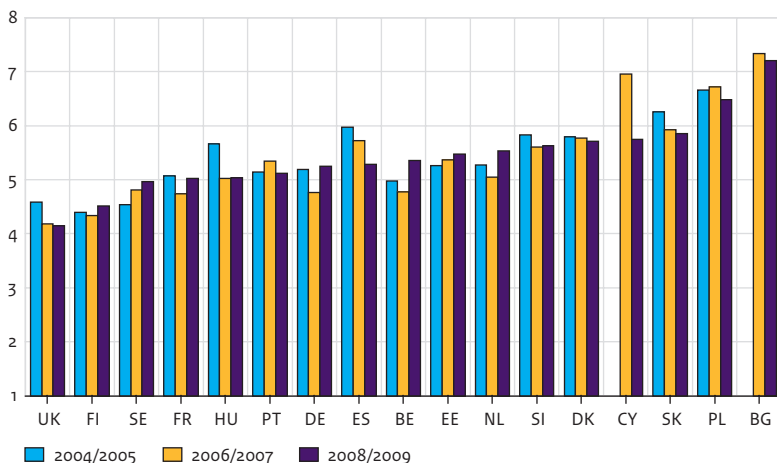
Figuur A1.5

Twee positieve waarden van het EU-lidmaatschap van het eigen land, najaar 2009 (in procenten)

Bron: Eurobarometer 72.4 (oktober-november 2009) gewogen resultaten. Zie bijlagetabel A1.B3 (rij 3 en 4)

Nederland plaatst zich in figuur A1.5 weer als een van de landen met de meeste steun voor het EU-lidmaatschap, zij het dat de cijfers iets lager uitvallen dan vorig jaar. Naar de ontwikkelingen kijken we in hoofdstuk A2, waar ook gematigder cijfers uit Nederlandse enquêtes aan bod komen. De Eurobarometer meet over de hele linie vrij veel steun voor de EU, wellicht omdat de enquête grotendeels over Europese kwesties gaat. Dat maakt de Eurobarometer overigens niet onbruikbaar voor vergelijkingen tussen landen en voor de beschrijving van ontwikkelingen. Niettemin is het goed ook naar een ander onderzoek te kijken. Dat doen we hier met gegevens uit drie versies van de *European Social Survey* (ESS). Die vraagt een positie in te nemen op een tienpuntsschaal van 'de Europese eenwording is al te ver gegaan' tot 'de Europese eenwording moet verder gaan'. Figuur A1.6 laat voor de beschikbare EU-lidstaten de gemiddelde posities zien.

Figuur A1.6

Steun voor Europese eenwording, bevolking van 15 jaar en ouder, 2004-2009 (in gemiddelde scores)^a

a Gemiddelde scores op een schaal van 1 (eenwording is al te ver gegaan) tot 10 (eenwording moet verder gaan). ('De volgende vraag gaat over de Europese Unie. Sommige mensen vinden dat de Europese eenwording verder moet gaan. Anderen zijn van mening dat die al te ver is gegaan. Kunt u aangeven welk cijfer op deze kaart het beste uw standpunt hierover weergeeft? Met eenwording wordt bedoeld verdere samenwerking en niet zozeer verdere uitbreiding.')

Bron: European Social Survey modules 2-4 (2004/5 – 2006/7 – 2008/9) gewogen resultaten

Afgaande op de meest actuele ESS-cijfers is de steun voor de Europese eenwording in het VK het geringst en in Bulgarije het grootst. Het eerste spoort wel met de bevindingen van de Eurobarometer, het laatste niet, evenmin als de tamelijk gemiddelde steun in ons land. Vragen naar de gewenste eenwording van Europa is ook niet hetzelfde als vragen naar het lidmaatschap van het eigen land. Men kan enthousiast zijn voor het lidmaatschap en tegelijkertijd vinden dat het met de uitbreiding en intensivering van samenwerking in Europa nu wel genoeg is geweest. Afgaande op bijlagetabel A1.B3 lijkt deze positie veel Nederlanders niet vreemd: tegenover een ver bovengemiddelde steun voor het lidmaatschap staat een benedengemiddelde steun voor verdere uitbreiding. Wat de intensivering van de samenwerking betreft, biedt tabel A1.3 meer informatie. Uit een langere reeks beleidsterreinen (zie bv. CPB/SCP 2008: 30) zijn er hier tien gepresenteerd en weergegeven is de steun voor gemeenschappelijk beleid.

	NL	UK	SE	DE	PT	PL	oude 15	nieuwe 12
bestrijden van terrorisme	87	63	90	89	79	84	82	88
bescherming van het milieu	78	56	78	85	70	65	70	65
energie	72	49	64	77	64	67	67	70
concurrentie	69	42	64	72	63	55	62	57
landbouw en visserij	67	38	46	69	58	53	53	50
defensie en buitenlandse zaken	64	44	50	78	70	62	64	75
immigratie	62	40	48	68	70	68	58	70
bestrijden van de werkloosheid	35	27	41	43	64	52	43	50
het onderwijssysteem	27	19	33	43	53	35	35	41
pensioenen	12	16	8	18	50	43	24	35
gemiddeld	57	39	52	64	64	58	56	60

Tabel A1.3

Steun voor gemeenschappelijk in plaats van nationaal beleid, bevolking van 15 jaar en ouder, najaar 2009 (in procenten)^a

a 'Kunt u voor elk van de volgende gebieden zeggen of u vindt dat beslissingen genomen moeten worden door de Nederlandse regering of (gezamenlijk) binnen de Europese Unie?' Vermeld zijn de percentages voorstanders van Europees beleid.

Bron: Eurobarometer 72.4 (oktober-november 2009) gewogen resultaten

Die is groot bij grensoverschrijdende problemen (zoals terrorisme en milieubescherming), maar zeker in Nederland gering als het om sociale verworvenheden of culturele identiteit gaat (pensioenen, onderwijs). Gemiddeld is Nederland in deze tabel een Europees doorsnee-land.³

1.3 Europa en de economische crisis

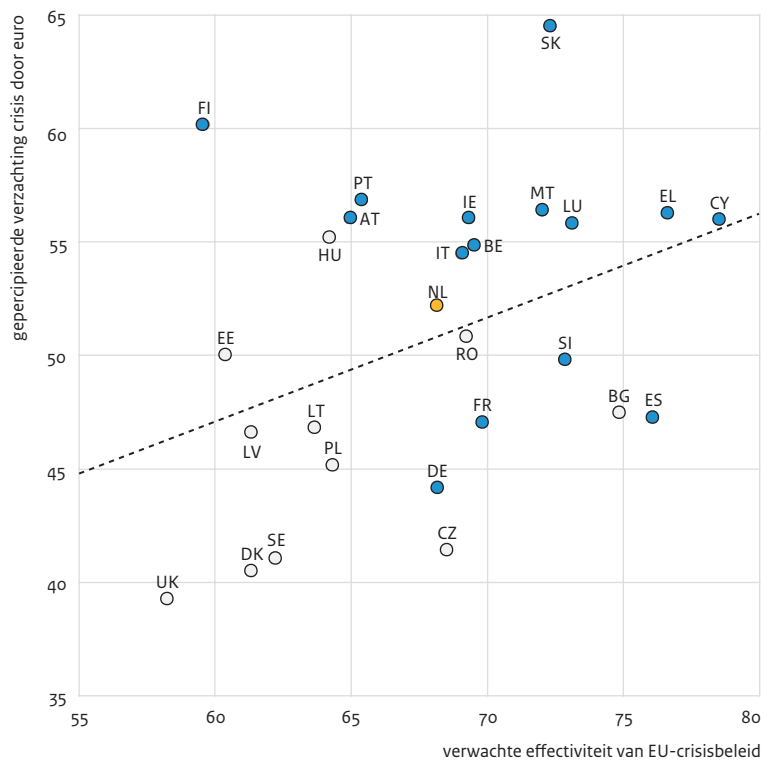
De financiële en economische crisis, die Europa sinds najaar 2008 in zijn greep heeft (of heeft gehad, voor wie voorbij gaat aan de financiële problemen van Zuid-Europese lidstaten en vooral let op de tekenen van herstel van economisch vertrouwen en van economische activiteiten), heeft volgens velen het belang van de EU onderstreept.

Burgers, bedrijven en bewindslieden hebben de enorme economische betekenis van de EU herontdekt door de financiële en economische crisis. Dat was hard nodig. In de Unie leek het vaker om allerlei betrekkelijk marginale, institutionele verbeteringen te gaan, en/of om scherpere formuleringen van de bevoegdheidsverdeling (die in feite niet veranderde) dan om de inhoud van wat de EU wel en niet kan en moet doen. (...) De crisis test de Unie op een aantal kardinale aspecten van de interne markt, de economische unie en de eurozone – de harde kern van de EU (...)’ (Pelkmans 2009: 1)

Hoe was de publieke opinie eind 2009 over de beleving van de crisis en de verwachtingen van de EU? Bijlagetabel A1.B4 laat zien dat gemiddeld in de lidstaten 55% verwacht dat de ergste gevolgen van de crisis voor de werkgelegenheid nog moeten komen. Dat is in de nieuwe lidstaten meer het geval dan in de oude. In Nederland verwacht 45% dit en in Zweden slechts 27%. Wordt gevraagd wie het meest effectief maatregelen kan nemen tegen de gevolgen van de crisis, dan is gemiddeld in de lidstaten de EU met 24% populairder dan de nationale overheid (19%). Dat geldt echter niet voor Nederland, waar de nationale overheid (16%) een fractie beter scoort dan de EU (14%). Uitzonderlijk positief is men in ons land over de G20 (19 landen met de grootste nationale economieën en de EU), waar 41% de grootste effectiviteit van verwacht (EU-landengemiddelde 20%). Dat is geen toevalstreffer en was een paar maanden eerder ook al het geval (De Beer en Scholte 2009: 42). Wellicht speelde mee dat Nederland in 2008 en 2009 mocht aanschuiven bij een vergadering van dit gezelschap, waar de Nederlandse media veel aandacht aan besteedden.

Figuur A1.7 toont hoe burgers aankijken tegen de rol van de EU in de crisis. Verwachtingen van de effectiviteit van mogelijke EU-maatregelen zijn afgezet tegen de waargenomen positieve rol van de euro bij het verzachten van gevolgen van de crisis. In bijlagetabel A1.B4 is weergegeven hoe de verwachte effectiviteit is gemeten. Er is gevraagd naar oordelen over maatregelen, waarover de meeste burgers waarschijnlijk nog nooit hebben gehoord en zeker geen gefundeerde mening hebben gevormd. Dat neemt niet weg dat de meningen een houding presenteren tegenover de EU.

3 Zie Cerniglia en Pagani (2009) voor een uitgebreidere analyse van de voorkeuren voor Europees beleid in de oude vijftien lidstaten tussen 1995 en 2003. Ook hier is Nederland een gemiddeld land, tussen de zuidelijke lidstaten die het meest voor Europees beleid zijn en de noordelijke landen en Luxemburg die het meest terughoudend zijn. In alle landen samen blijken onder andere hogeropgeleiden en mensen die zich politiek links plaatsen, meer voor Europees beleid te voelen.

Figuur A1.7

Geloof in de euro en in effectief EU-beleid in verband met de economische crisis, najaar 2009 (in gemiddelde waarden)^a

a Zie bijlagentabel A1.B4 (rij 7 en 8); de donkere bolletjes zijn landen in de eurozone.

Bron: Eurobarometer 72.4 (oktober-november 2009) gewogen resultaten

Tussen de verwachte effectiviteit en de waardering voor de euro bestaat slechts een zwakke samenhang ($r = 0,36$). Gemiddeld wordt de rol van de euro in de crisis wel iets hoger gewaardeerd in landen waar de munt wordt gebruikt. Nederland is ook in dit figuur weer een heel gemiddeld land.

Die gemiddelde positie van Nederland is waarschijnlijk een goede samenvatting als het om de houding tegenover Europa gaat. Bij tevredenheid met het leven, optimisme over de economie en vertrouwen in maatschappelijke instituties, zitten Nederlanders vaak met de inwoners van andere noordwestelijke landen in de gelukkige hoek, maar bij de identificatie met Europa, de kennis van de EU, de steun voor gemeenschappelijk Europees beleid en de verwachtingen van de EU in de crisis nemen we vaak een middenpositie in. De steun voor het EU-lidmaatschap blijft wel erg groot, maar dit is niet uit te leggen als enthousiasme voor Europa. De grote steun is vooral de uitdrukking van een massale acceptatie van wat economisch nu eenmaal onvermijdelijk is.

Bijlagentabellen bij A1

Tabel A1.B1

Waardering van het leven en het land, bevolking van 15 jaar en ouder, najaar 2009 (gemiddelde van landen in procenten en afwijkingen daarvan in procentpunten^a)

	landengemid- delde EU 27	NL	UK	SE	DE	PT	PL	oude 15	nieuwe 12
1 is zeer tevreden over het eigen leven ^b	22	29	20	25	1	-18	-10	7	-9
2 idem tamelijk en zeer tevreden	75	20	16	21	10	-22	0	8	-10
3 vindt dat het over het algemeen met het eigen land de goede kant op gaat ^c	31	4	3	22	10	2	5	5	-6
4 vindt de kwaliteit van het leven in eigen land beter dan gemiddeld in de EU-lidstaten ^d	46	44	6	41	28	-31	-35	21	-26
5 vindt de economie in eigen land beter dan gemiddeld in de EU-lidstaten ^d	33	47	-6	47	29	-26	-13	15	-19
6 beoordeelt de economische situatie in het eigen land als goed ^e	26	29	0	28	5	-17	9	7	-9
7 idem de financiële situatie in het eigen huishouden ^e	62	26	15	26	11	-24	-7	9	-11

a Nederland (NL), Verenigd Koninkrijk (UK), Zweden (SE), Duitsland (DE), Portugal (PT), Polen (PL) en de landengemiddelden van de oude 15 lidstaten en de in 2004 en 2007 toetreden 12 nieuwe lidstaten. Vermeld in deze en volgende tabellen zijn steeds de percentages van alle mogelijke antwoorden, inclusief 'weet niet'.

b 'Bent u over het geheel genomen zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet zo tevreden of helemaal niet tevreden met het leven dat u leidt?'

c 'Zou u zeggen dat het over het algemeen de goede kant of de verkeerde kant opgaat in [eigen land]?'

d 'Kunt u voor elk van de volgende gebieden aangeven of de stand van zaken in [eigen land] beter of minder goed is dan het gemiddelde van de landen van de Europese Unie?'

e 'Hoe beoordeelt u de huidige stand van zaken op elk van de volgende gebieden? Zeer goed, tamelijk goed, tamelijk slecht, zeer slecht.'

Bron: Eurobarometer 72.4 (oktober-november 2009) gewogen resultaten

Leesvoorbeeld bij tabel A1.B1: Gemiddeld zegt 22% van de bevolking per EU-lidstaat zeer tevreden te zijn met het leven dat men leidt; in Nederland is dat 51% (22+29), in Portugal 4% (22-18).

Tabel A1.B2

Identificatie met Europa, bevolking van 15 jaar en ouder, najaar 2009 (gemiddelde van landen in procenten en afwijkingen daarvan in procentpunten)

	landengemid- delde EU 27	NL	UK	SE	DE	PT	PL	oude 15	nieuwe 12
beschouwt zichzelf in grote mate als een: ^a									
1 inwoner van uw regio	72	-15	-17	4	6	-5	5	-3	4
2 Nederlander, Brit, Zweed etc.	82	-5	-14	10	-2	0	6	-3	3
3 Europeaan	33	-4	-17	17	11	-4	0	1	-1
4 wereldburger	31	-8	-4	9	-7	-2	-5	-1	1
kenmerkende eigenschappen van een Europeaan: ^b									
5 zich Europeaan voelen	21	-2	-11	5	-5	-4	6	-2	2
6 geboren zijn in Europa	17	-4	1	-7	2	8	1	1	-1
7 Europese culturele tradities delen	13	0	-2	-3	1	-2	-1	0	0
8 burgerrechten uitoefenen, bv. gaan stemmen voor de Europese verkiezingen	12	4	0	9	1	-7	-2	1	-1
9 grootgebracht zijn in een Europees land	11	1	0	-2	5	-3	-1	0	0
10 een Europese taal beheersen naast uw eigen taal	9	5	-3	6	0	-5	-3	0	0
11 minstens één Europese ouder hebben	5	-2	-1	-2	0	3	0	0	0
12 een christen zijn	4	-2	-1	-3	0	1	1	-1	1
13 actief zijn in een vereniging of organisatie waarin andere EU-burgers betrokken zijn	2	0	1	-1	-2	0	-1	0	0
14 geen van deze	7	0	17	-2	-2	9	1	0	0

a 'Denkt u aan het gegeven van geografische identiteit. In hoeverre beschouwt u zichzelf als een ...? In grote mate, enigszins, niet echt of helemaal niet?'

b Na een vraag over de verschillende betekenissen van nationaliteit voor mensen: 'En op het gebied van Europeaan zijn, welke van de volgende denkt u zijn de belangrijkste eigenschappen?' Van de genoemde eigenschappen kunnen er maximaal drie worden geselecteerd. Vermeld zijn de eigenschappen als aandeel van alles wat wordt genoemd (eigenschappen gedeeld door het aantal genoemde) en van zij die niets noemen ('geen van deze', 'weet niet' en maximaal 3% per land dat iets anders noemt), optellend tot 100%.

Bron: Eurobarometer 71.3 (juni-juli 2009) gewogen resultaten

Tabel A1.B3

Kennis over en steun voor de EU, bevolking van 15 jaar en ouder, najaar 2009
(gemiddelde van landen in procenten en afwijkingen daarvan in procentpunten)

	landengemiddelde EU 27	NL	UK	SE	DE	PT	PL	oude 15	nieuwe 12
1 acht zich goed op de hoogte van EU ^a	48	0	-11	1	4	-8	12	-2	2
2 toont feitelijke kennis over EU ^b	30	5	-4	5	-2	1	-8	-1	-3
3 vindt het EU-lidmaatschap een goede zaak ^c	55	19	-24	2	6	-1	7	3	-4
4 vindt het EU-lidmaatschap van voordeel ^d	62	12	-25	-6	-5	5	14	1	-1
5 heeft een positief beeld van de EU ^e	49	1	-23	-8	-1	6	5	0	0
6 is voor uitbreidingen ^f	51	-5	-16	1	-19	7	20	-8	9

a Is het eerder eens dan oneens met (of heeft geen mening over) de uitspraak 'ik begrijp hoe de Europese Unie in elkaar zit'.

b Minstens drie correcte antwoorden op vier vragen naar de juistheid van uitspraken: 'de EU bestaat momenteel uit 25 landen' (onjuist), 'de Ieren stemden 'ja' op het tweede referendum over het Verdrag van Lissabon op 2 oktober 2009' (juist), 'de eurozone bestaat tegenwoordig uit 12 lidstaten' (onjuist), en 'Zwitserland is lid van de Europese Unie' (onjuist) of 'IJsland is lid van de Europese Unie' (onjuist).

c Vindt het in het algemeen een goede zaak dat het eigen land lid is van de EU (i.p.v. slechte zaak, noch goed, noch slecht en weet niet).

d Vindt dat het eigen land, alles welbeschouwd, wel voordeel heeft van het lidmaatschap van de EU (i.p.v. geen voordeel en weet niet).

e De EU roept in het algemeen een zeer/tamelijk positief beeld op (i.p.v. een neutraal en tamelijk/zeer negatief beeld en weet niet).

f Is voor verdergaande uitbreiding van de EU met nieuwe landen in de toekomst (i.p.v. tegen en weet niet).

Bron: Eurobarometer 72.4 (oktober-november 2009) gewogen resultaten

Tabel A1.B4

Opvattingen over de economische crisis en de rol van de EU, bevolking van 15 jaar en ouder, najaar 2009 (gemiddelde van landen in procenten en 0-100-scores en afwijkingen daarvan in (procent)punten)

	landengemiddelde EU 27	NL	UK	SE	DE	PT	PL	oude 15	nieuwe 12
1 denkt dat het ergste nog moeten komen voor de arbeidsmarkt ^a	55	-10	-4	-28	3	-2	-13	-3	4
2 verwacht voor crisisbestrijding het meest van de nationale overheid ^b	19	-3	2	6	-3	-2	-6	0	0
3 idem van de Europese Unie ^b	24	-10	-14	-9	0	6	11	-1	1
4 idem van de G20 ^b	20	21	-4	9	6	-11	-12	-1	1
5 idem van de Verenigde Staten ^d	12	-2	3	-2	-5	8	-2	2	-2
6 idem van het IMF ^d	12	0	1	-3	-2	-6	-3	0	0
7 gepercipieerde verzachting van crisis door euro ^c	51	1	-12	-10	-7	6	-6	0	0
8 verwachte effectiviteit van EU-crisisbeleid ^d	68	0	-10	-6	0	-2	-3	-1	1

a Percentage 'Het ergste moet nog komen' in antwoord op de vraag 'Sommige analisten zeggen dat de impact van de economische crisis op de arbeidsmarkt zijn hoogtepunt al heeft bereikt en dat de dingen langzamerhand zullen verbeteren; anderen daarentegen zeggen dat het ergste nog moet komen. Welke van de twee meningen benadert het meest die van u?'

b Percentage genoemde instelling in antwoord op de vraag 'Welke van de volgende zijn volgens u het best in staat om effectief actie te ondernemen tegen de gevolgen van de financiële en economische crisis?' De antwoorden tellen op tot 100% met 'anders', 'geen van deze' en 'weet niet'.

c Score 0 (helemaal mee oneens) – 100 (helemaal mee eens) uit de antwoorden op de vraag: Kunt u aangeven of u het helemaal eens, eerder eens, eerder oneens, of helemaal oneens bent met de volgende stelling: Over het algemeen heeft de euro de negatieve effecten van de huidige financiële en economische crisis verzacht.

d Schaalscore 0 – 100 als gemiddeld geschatte effectiviteit (helemaal niet doeltreffend – zeer doeltreffend) in reactie op: 'Bepaalde maatregelen die bedoeld zijn om de huidige economische en financiële crisis te bestrijden worden momenteel binnen de Europese instellingen besproken. Kunt u voor elk van deze maatregelen aangeven of u denkt dat dit doeltreffend of niet doeltreffend zou werken in het bestrijden van de crisis? 1) Een belangrijkere rol voor de Europese Unie op internationaal niveau in de regelgeving van financiële diensten; 2) Toezicht en supervisie door de Europese Unie op de activiteiten van de belangrijkste internationale financiële groepen; 3) Een sterkere coördinatie van het economisch en financieel beleid tussen alle EU-lidstaten, en 4) Supervisie door de Europese Unie wanneer overheidsgeld gebruikt wordt om een financiële instelling te redden. De effectiviteitsoordelen schalen redelijk tot goed (alfa 0,64 – 0,90, landengemiddelde 0,83).

Bron: Eurobarometer 72.4 (oktober-november 2009) gewogen resultaten

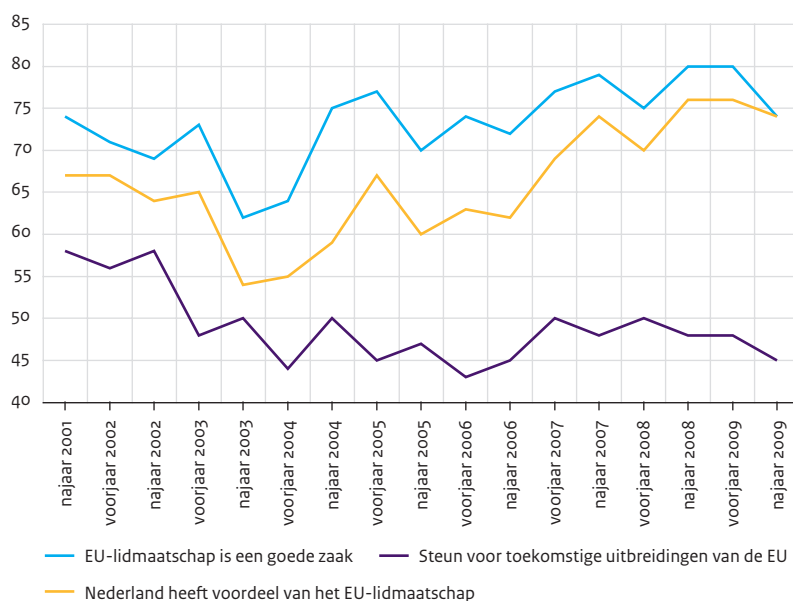
A2 Europa in Nederland

Hoe kijken Nederlanders tegen de Europese Unie aan? Om deze vraag te beantwoorden richten we ons in dit hoofdstuk op de ontwikkelingen in de steun voor de EU en besteden we aandacht aan het verband tussen opvattingen en sociaal-demografische kenmerken en mediagebruik. Ook kijken we naar opvattingen over de euro en de EU in het licht van welvaartsindicatoren en de economische crisis; voorts bezien we welke verschillen in opvattingen er bestaan tussen bevolkingsgroepen in Nederland.

2.1 Ontwikkelingen in steun voor de EU

In Europese Verkenning 7 (CPB/SCP 2009) bleek dat de steun voor het Nederlandse lidmaatschap van de EU sinds een piek in 1994 niet meer zo hoog was geweest. Dat relativeerde het beeld dat Nederlanders sinds het referendum over de Europese grondwet kritischer en negatiever over de EU zijn gaan denken. Tussen 2008 en 2009 hebben mensen minder positief gereageerd op stellingen over het EU-lidmaatschap en toekomstige uitbreidingen van de EU. Vooral bij de stelling 'het EU-lidmaatschap is een goede zaak' is een fikse terugval te zien (zie figuur A2.1). Dit komt mogelijk door de anti-EU-campagnes van sommige politieke partijen rond de Europese verkiezingen in juni 2009.

Figuur A2.1
Ontwikkelingen in steun voor
het EU-lidmaatschap en voor
uitbreidingen, 2001-2009
(in procenten)^a

a De drie indicatoren zijn de percentages positieve antwoorden op de vragen 'Vindt u het in het algemeen gesproken een goede zaak dat Nederland lid is van de EU?'; 'Vindt u dat Nederland, alles welbeschouwd, voordeel heeft van het lidmaatschap van de EU?' en 'Bent u voor verdergaande uitbreiding van de Unie met nieuwe leden in de toekomst?'

Bron: Eurobarometer 56.2, 57.1, 58.1, 59.1, 60.1, 61.0, 62.0, 63.4, 64.2, 65.2, 66.1, 67.2, 68.1, 69.2, 70.1, 71.1 en 72.4, gewogen resultaten

Ondanks de dalende steun voor het EU-lidmaatschap zijn volgens de Eurobarometer Nederlanders over het algemeen in 2009 nog steeds erg positief over Europa. Andere onderzoeken laten echter lagere cijfers zien: in Culturele veranderingen in Nederland 2008 en 2009 vindt 66% respectievelijk 67% het EU-lidmaatschap een goede zaak en in een uitgebreide enquête van het SCP over de EU van begin 2008 geldt dat voor 58% (CPB/SCP 2008: 54). Mogelijk liggen deze

cijfers lager doordat de Eurobarometer een langdurig vraaggesprek is, waardoor het belang van Europa zich sterker aan de respondenten opdringt.

Omdat de resultaten van de Eurobarometer doorgaans positiever zijn dan die uit andere onderzoeken, bekijken we hier ook gegevens van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB). Voor een beter beeld van de tevredenheid over en betrokkenheid bij de Europese politiek, geven we ook de resultaten voor de lokale en landelijke politiek weer.

Nieuws over Europese politiek werd door minder mensen gevolgd dan nieuws over lokale politiek, landelijke politiek en andere internationale politiek. Dit is een stabiel beeld tussen 2008 en 2010 (zie tabel A2.1). Ook over het bestuur van de eigen gemeente zijn veel meer Nederlanders tevreden dan over de Europese politiek. Hoewel Nederlanders tijdens 2008 en 2009 positiever waren over de landelijke politiek dan over de Europese politiek, werd dit verschil vanaf eind 2009 kleiner.

Tabel A2.1

Betrokkenheid bij en tevredenheid over lokale, landelijke en Europese politiek, bevolking van 18+, 2008-2010 per kwartaal (in procenten)

	2008/1	2008/2	2008/3	2008/4	2009/1	2009/2	2009/3	2009/4	2010/1
volgt in de media op hoofdlijnen of intensief:									
lokaal politiek nieuws	68	61	64	68	59	62	63	61	62
landelijk politiek nieuws	83	79	78	83	80	80	78	81	81
nieuws over Europese politiek	51	44	48	53	49	48	46	46	47
ander internationaal politiek nieuws	57	49	51	57	57	55	48	50	51
is 'voldoende' tevreden (6-10 op een schaal van 1-10) met:									
het bestuur van de eigen gemeente	70	70	71	73	71	72	71	72	74
de politiek in Den Haag	48	48	47	56	59	56	53	51	52
de Europese politiek	42	45	45	49	49	48	46	48	49
'Het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak':									
(zeer) oneens	18	17	20	16	13	15	13	14	14
neutraal of geen mening	38	40	39	35	36	38	41	34	36
(zeer) eens	44	43	42	49	52	47	46	52	51

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-4, COB 2010/1, gewogen resultaten

Anders dan de Eurobarometer toont het COB dat de steun voor het Nederlandse lidmaatschap van de EU in de afgelopen twee jaar is gestegen (van 44% naar 51%). Dit komt doordat meer mensen het eens zijn met de stelling dat het EU-lidmaatschap een goede zaak is en minder mensen geen mening hebben dan in eerdere kwartalen. Hoewel de Eurobarometer en het COB dus tegen-gestelde ontwikkelingen laten zien, komen de percentages van mensen die het EU-lidmaatschap een goede zaak vinden wel dicht bij elkaar (najaar 2009 resp. 74% en 52%). Mogelijk hebben meer Nederlanders een uitgesproken positieve of juist negatieve mening gekregen door de aandacht voor het EU-lidmaatschap in onder andere de media in 2009. We komen later in paragraaf 2.2 terug op de rol van de media.

2.2 Achtergronden van steun aan de EU

Zijn bepaalde groepen meer betrokken bij Europa en meer tevreden over de EU dan andere? Voor een antwoord op deze vraag splitsen we de opvattingen over de EU uit naar sekse, leeftijd en opleiding.

Uit het COB van januari 2010 blijkt dat ongeveer de helft van de Nederlanders het nieuws over de Europese politiek op hoofdlijnen of zelfs zeer intensief volgt (zie tabel A2.2). Er zijn geen verschillen tussen mannen en vrouwen, maar er is wel een effect van leeftijdsgroep: oudere mensen volgen het nieuws over Europese politiek vaker dan jongere mensen. Daarnaast volgen hogeropgeleiden het nieuws over de Europese politiek vaker dan lageropgeleiden.

Tabel A2.2

Betrokkenheid bij en tevredenheid over Europese politiek en de EU, bevolking van 18+, eerste kwartaal 2010 (in procenten)

Ongeveer de helft van de Nederlanders geeft een voldoende voor tevredenheid met de Europese politiek. Vrouwen geven vaker een voldoende dan mannen; ouderen zijn vaker ontevreden (cijfer <6) dan jongeren. Dit is opvallend, aangezien meer kennis vaak bijdraagt aan een positievere mening. Hier gaat dat niet op: jongeren zijn juist positiever over de Europese politiek, hoewel hun kennisniveau lager is dan dat van ouderen. Blijkbaar staan jongeren uit zichzelf meer open voor internationale samenwerking en voor het overstijgen van het nationale politieke niveau. Daarnaast vonden we een effect van opleiding: lageropgeleiden zijn vaker ontevreden over de Europese politiek dan hoger-opgeleiden (zie tabel A2.2).

	Seks			Leeftijd			Opleiding		
	allen	man	vrouw	18-34	35-54	55+	laag	midden	hoog
volgt het nieuws over Europese politiek op hoofdlijnen of zeer intensief	47	50	44	41	44	56	42	41	60
geeft een voldoende cijfer (6-10) voor tevredenheid met de Europese politiek	49	45	53	63	42	46	40	47	59
vindt het Nederlands lidmaatschap van de EU een goede zaak	51	55	47	59	45	50	35	47	70

Bron: COB 2010/1 gewogen resultaten

Over het EU-lidmaatschap hebben mannen een uitgesprokener mening, positief of negatief, dan vrouwen. Jongeren zijn positiever over het EU-lidmaatschap dan ouderen, en vooral positiever dan de mensen van middelbare leeftijd. Ook opleidingsniveau heeft een duidelijk effect: slechts een derde van de lageropgeleiden vindt het EU-lidmaatschap een goede zaak, tegenover ruim twee derde van de hogeropgeleiden (zie tabel A2.2).

Zoals tabel A2.3 laat zien, heeft ook mediagebruik effect op opvattingen over de EU. Mensen die regelmatig een kwaliteitskrant lezen of naar *Nova* kijken, volgen het nieuws over de Europese politiek vaker op hoofdlijnen of intensief. Mensen die regelmatig naar de late editie van *Hart van Nederland* kijken, volgen dit Europese nieuws juist minder vaak. Verder zijn lezers van een kwaliteitskrant vaker tevreden over de Europese politiek en vinden ze het Nederlandse EU-lidmaatschap vaker een goede zaak. Lezers van *De Telegraaf* en kijkers van *Hart van Nederland* vinden juist minder vaak dat het EU-lidmaatschap een goede zaak is.

Tabel A2.3

Opvattingen over de EU naar mediagebruik, bevolking van 18+, eerste kwartaal 2010 (in procenten)

	volgt het nieuw over Europese politiek op hoofdlijnen of zeer intensief	geeft een voldoende cijfer (6-10) voor tevredenheid met de Europese politiek	vindt het Nederlands lidmaatschap van de EU een goede zaak
allen	48	49	51
leest regelmatig <i>De Telegraaf</i>	51	46	43
leest regelmatig <i>NRC(Next)</i> , <i>Volkskrant</i> en/of <i>Trouw</i>	74	61	73
kijkt regelmatig de late editie van <i>Hart van Nederland</i>	44	48	47
kijkt regelmatig <i>Nova</i>	64	48	55

Bron: COB 2010/1 gewogen resultaten

Samengevat vallen verschillende zaken op bij de achtergronden van steun aan de EU. Ten eerste is er een verschil tussen mannen en vrouwen. Hoewel mannen en vrouwen in gelijke mate op de hoogte zijn van de Europese politiek, zijn vrouwen vaker positief over de Europese politiek en mannen vaker positief over het EU-lidmaatschap. Ten tweede is er een leeftijdseffect: ouderen volgen vaker het nieuws over de Europese politiek, maar zijn ook vaker ontevreden over de Europese politiek en over het EU-lidmaatschap. Hoewel jongeren minder vaak het nieuws volgen over de Europese politiek, zijn zij wel vaker tevreden over

de Europese politiek en het EU-lidmaatschap. Ten derde is er een effect van opleiding: lageropgeleiden volgen het nieuws over de Europese politiek minder goed, zijn vaker ontevreden over de Europese politiek en het EU-lidmaatschap en hebben vaker geen mening over het EU-lidmaatschap. Ten slotte zijn mensen die regelmatig een kwaliteitskrant lezen en intensiever het nieuws over de politiek volgen tevredener over de Europese politiek, en vinden zij het Nederlandse lidmaatschap van de EU vaker een goede zaak.

Waarom zijn juist lageropgeleiden ontevredener over de EU? Mogelijk zijn zij minder op de hoogte van het nieuws en weten ze daardoor minder van de voordelen van het EU-lidmaatschap voor Nederland. Maar waarschijnlijker is dat de negatievere mening van lageropgeleiden niet bepaald wordt door een lager kennisniveau, maar door negatieve ervaringen met globalisering en de eenwording van Europa. In paragraaf 2.3 gaan we na of dit klopt.

2.3 Invloed van eigen welvaart en financiële crisis

Mensen die nadelen ondervinden van open grenzen en een open nationale economie lijken in het debat over de EU te staan tegenover mensen die er meer baat bij hebben. Terwijl sommigen bang zijn hun baan te verliezen aan seizoensarbeiders uit landen als Polen, genieten anderen van makkelijk reizen binnen Europa en internationale uitwisseling en samenwerking. De financiële crisis lijkt deze tegenstelling te verscherpen. We zagen in paragraaf 2.2 dat vooral lageropgeleiden ontevreden zijn over de Europese politiek en het EU-lidmaatschap. Dit zou erop kunnen wijzen dat vooral lageropgeleiden weinig voordeel hebben bij één Europa met verdwijnende grenzen.

Uit een recente Eurobarometer (EC, 2010) blijkt dat de helft van de Nederlanders denkt dat globalisering de sociale ongelijkheid vergroot. Ook denken acht op de tien Nederlanders dat globalisering economische groei bevordert. Kriesi et al. (2006) zeggen dat processen als globalisering en denationalisatie leiden tot een tegenstelling tussen winnaars en verliezers, met als gevolg politieke mobilisatie rond dit thema en herpositionering van de politieke partijen. Dit was in Nederland volgens sommigen ook te zien bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in juni 2009, toen vooral partijen met een uitgesproken standpunt over Europa winst boekten (bv. 'Europa? Ja. D66' en 'Kies voor Nederland, kies Pvd').²

We bekijken daarom de invloed van welvaartsindicatoren en de financiële crisis op opvattingen over Europa. Zijn mensen die positiever zijn over de Nederlandse samenleving en economie ook positiever over de EU? Zijn opvattingen over globalisering van invloed op opvattingen over de EU? Zijn mensen met een lager inkomen en mensen die ontevreden zijn over hun eigen financiële situatie ook negatiever over de EU? En wat vinden Nederlanders van de euro en de EU in de context van de financiële crisis?

Opvattingen over de Nederlandse samenleving, de economie en de EU

Het COB uit het eerste kwartaal van 2010 toont dat mensen die vinden dat het met Nederland de verkeerde kant op gaat, vaker ontevreden zijn over de Europese politiek. Ook vinden zij minder vaak het EU-lidmaatschap een goede zaak (zie tabel A2.4). Mensen die vinden dat het met Nederland de goede kant op gaat zijn juist positiever over de Europese politiek en het EU-lidmaatschap. Over de Neder-

1 'Applaus en dan even stilte bij D66', *NRC Handelsblad*, 5 juni 2009; www.d66.nl/europa/item/europa_ja_d66.

2 'Pvdv boekt grote winst, zware nederlaag voor PvdA', *NRC Handelsblad*, 4 juni 2009; www.pvv-europa.nl.

landse economie en de EU vinden we hetzelfde beeld: mensen die verwachten dat het de komende twaalf maanden slechter zal gaan met de Nederlandse economie zijn vaker ontevreden over de Europese politiek en overwegend niet positief over het EU-lidmaatschap. Mensen met positieve verwachtingen van de economie zijn in het algemeen juist wel positief over het EU-lidmaatschap. Het lijkt er dus inderdaad op dat opvattingen over de Nederlandse samenleving en economie samenhangen met opvattingen over de EU. Het is mogelijk dat sommige mensen uit zichzelf negatiever rapporteren over allerlei onderwerpen dan anderen. Daarnaast is het mogelijk dat juist de mensen die het gevoel hebben aan het kortste eind te trekken ook hinder ervaren van de EU.

Opvattingen over globalisering en de EU

Hetzelfde beeld is te zien bij een vraag over globalisering. Mensen die het niet eens zijn met de stelling 'mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie' zijn tevreden over de Europese politiek en zijn vooral positief over het EU-lidmaatschap (zie tabel A2.4). Mensen die het wel eens zijn met deze stelling, en dus aangeven vooral nadelen van globalisering te ondervinden, zijn vooral ontevreden over de Europese politiek. Slechts een derde van deze mensen is positief over het EU-lidmaatschap. Ook van de mensen die neutraal zijn of geen mening hebben over globalisering vindt maar een derde het EU-lidmaatschap een goede zaak.

Al met al lijken opvattingen over en eigen ervaringen met globalisering erg belangrijk te zijn voor steun aan de EU.

Tabel A2.4
Tevredenheid over de EU, naar opvattingen over Nederland, globalisering en financiële situatie, bevolking van 18+, eerste kwartaal 2010 (in procenten)

	geeft een voldoende cijfer (6-10) voor tevredenheid met de Europese politiek	vindt het Nederlands lidmaatschap van de EU een goede zaak
'vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant op gaat in Nederland?'		
verkeerde kant op	41	45
goede kant op	66	70
'wat zijn uw verwachtingen voor de komende 12 maanden als het gaat om de Nederlandse economie?'		
slechter	30	37
hetzelfde	51	47
beter	61	69
'mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie'		
oneens	61	72
neutraal/weet niet	42	31
eens	31	34
inkomen		
benedenmodaal	51	46
modaal	43	46
bovenmodaal	48	63
'hoe tevreden bent u met uw financiële situatie?'		
onvoldoende cijfer (1-5)	30	42
voldoende cijfer (6-10)	52	52

Bron: COB 2010/1 gewogen resultaten

Inkomen, de eigen financiële situatie en opvattingen over de EU

Van de mensen met een benedenmodaal en modaal inkomen vindt een grote minderheid het EU-lidmaatschap een goede zaak (zie tabel A2.4). Echter, vele van hen hebben geen mening of vinden het juist een slechte zaak. Daartegenover vindt van de mensen die bovenmodaal verdienen een meerderheid het EU-

lidmaatschap juist wel een goede zaak. We vinden hetzelfde beeld als het gaat om de eigen financiële situatie en de EU: mensen die ontevreden zijn met hun eigen financiële situatie zijn ook vaker ontevreden over de Europese politiek. Daarentegen zijn mensen die tevreden zijn over hun persoonlijke financiën ook vaker tevreden over de Europese politiek en positiever over het EU-lidmaatschap. Gezien de overlap tussen opleidingsniveau, inkomen en tevredenheid met de eigen financiële situatie, zijn deze resultaten ook in lijn met onze eerdere bevinding dat lageropgeleiden vaker ontevreden zijn over de Europese politiek en het Nederlands lidmaatschap van de EU minder vaak een goede zaak vinden dan hogeropgeleiden (zie tabel A2.2).

Duidelijk is eveneens dat mensen die negatiever zijn over de EU ook negatiever zijn over de Nederlandse samenleving, de Nederlandse economie, globalisering en de eigen financiële situatie. Of ontevredenheid over de eigen welvaartspositie een oorzaak is van een negatievere houding tegenover de EU, kunnen we uit de huidige bevindingen niet opmaken, maar aanwijzingen voor die negatievere houding zijn er wel.

De euro, de EU en de financiële crisis

In Eurobarometer 72.4 van eind 2009 (zie hoofdstuk A1; Ettema en De Beer 2010) is aan mensen gevraagd welk instituut het initiatief zou moeten nemen om de effecten van de crisis te bestrijden.³ Op deze vraag antwoordde de gemiddelde Europeaan het vaakst de EU en daarna de nationale overheid (respectievelijk 22% en 19%). Nederlanders kozen daarentegen vaak voor de G20 (41%) en pas daarna voor de nationale overheid (16%) en de EU (14%). Blijkbaar verwachten Nederlanders relatief weinig van de EU aangaande de financiële crisis. Daarom gaan we nu na hoe Nederlanders in het algemeen denken over de euro en de EU in de context van de financiële crisis en of daarin een verschil is tussen sociaaldemografische groepen.

Welke groepen mensen verwachten meer of juist minder van de euro en Europa? Uit de Eurobarometer blijkt dat vooral mannen, ouderen, hogeropgeleiden en mensen die zichzelf als politiek links beschrijven het voordeel van de euro in de context van de financiële crisis zien (zie tabel A2.5). Daarnaast zijn Nederlanders die het EU-lidmaatschap van Nederland een goede zaak vinden positiever over de euro. Negatieve verwachtingen over de eigen financiële situatie en de Nederlandse economie in de komende twaalf maanden blijken geen rol te spelen bij de waargenomen verzachting van de crisis door de euro. Ouderen verwachten meer doeltreffendheid van crisismaatregelen op EU-niveau dan mensen van middelbare leeftijd (zie tabel A2.5). Opvallend is dat Nederlanders die negatiever zijn over de economische situatie in het komende jaar ook negatiever zijn over het mogelijke effect van crisismaatregelen op EU-niveau. Mensen die het EU-lidmaatschap een goede zaak vinden zijn juist positiever over de verwachte effectiviteit van het EU-crisisbeleid. Sekse, opleiding, politieke richting en de eigen financiële situatie blijken geen rol te spelen bij de verwachte effectiviteit van het EU-crisisbeleid.

3 Er kon worden gekozen uit: de G20, de nationale regering, de EU, het Internationale Monetair Fonds en de Verenigde Staten.

	gepercipieerde verzachting crisis door euro	verwachte effectiviteit van EU-crisisbeleid
vrouw	-0,09	0,03
15-34 jaar (ref. Cat. 35-54 jaar)	0,03	0,00
≥ 55 jaar	0,08	0,10
laagopgeleid (ref. Cat. gemiddeld)	0,01	-0,06
hoogopgeleid	0,17	0,01
politiek links (ref. Cat. midden/weet niet)	0,07	0,03
politiek rechts	0,04	-0,01
negatieve verwachtingen eigen financiële situatie komende 12 maanden	0,00	-0,02
negatieve verwachtingen economische situatie Nederland komende 12 maanden	-0,04	-0,07
positief over EU-lidmaatschap van Nederland	0,19	0,25
aangepaste R ²	0,09	0,09

a Zie voor de beide indicatoren paragraaf A1.3 en bijlagentabel A1.Bq; significante regressiecoëfficiënten ($p < 0,05$) zijn vet gedrukt.

Bron: Eurobarometer 72.4 gewogen resultaten

Tabel A2.5

Opvattingen over de euro en de rol van de EU bij de financiële crisis, verklaard door individuele factoren (gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)^a

2.4 Tot slot

Hoewel in Europese Verkenning 7 (CPB/SCP 2009) bleek dat de steun voor het Nederlandse EU-lidmaatschap sinds 1994 niet meer zo hoog was geweest, zijn tussen 2008 en 2009 steun aan het EU-lidmaatschap, voordeel van het EU-lidmaatschap en steun voor uitbreiding van de EU volgens de Eurobarometer gedaald. Mogelijk komt dit door anti-EU-campagnes rond de Europese verkiezingen en door meer focus op het eigen land naar aanleiding van de financiële crisis.

Uit het COB bleek dat Nederlanders veel positiever zijn over de lokale politiek dan over de Europese politiek. Ook waren zij overwegend meer tevreden over de landelijke politiek dan over de Europese politiek, maar dit verschil werd kleiner aan het einde van 2009. Tijdens 2008 en 2009 nam steun voor het EU-lidmaatschap volgens het COB juist toe, doordat het aantal mensen zonder mening kleiner werd. Hoewel de Eurobarometer en het COB dus tegengestelde ontwikkelingen laten zien, komen de percentages van mensen die het EU-lidmaatschap een goede zaak vinden wel dicht bij elkaar (in najaar 2009 resp. 74% en 52%). Mogelijk hebben meer mensen in Nederland een positieve of juist negatieve mening gekregen door de aandacht voor Europa in 2009. Tijdens 2008 en 2009 vond steeds de grootste groep mensen (42 à 52% volgens COB) het Nederlandse lidmaatschap van de EU een goede zaak.

Voorals ouderen en lageropgeleiden zijn negatief over de Europese politiek en het EU-lidmaatschap. Bij lageropgeleiden zou dit kunnen komen door een lager kennisniveau, maar bij ouderen gaat dit niet op, want die zijn juist relatief goed op de hoogte van het nieuws over Europa. Het is daarom goed mogelijk dat juist deze twee groepen, ouderen en lageropgeleiden, minder voordeel hebben bij de eenwording van Europa en daardoor negatiever zijn over de EU.

Dit laatste komt ook naar voren als we de opvattingen over de EU bezien in het licht van de eigen welvaartssituatie en de financiële crisis: mensen die negatiever zijn over de EU zijn ook negatiever over de Nederlandse samenleving, de Nederlandse economie, globalisering en de eigen financiële situatie. Daarnaast zien mensen die negatiever zijn over het EU-lidmaatschap ook minder verzachtende werking van de euro bij de financiële crisis en zijn zij minder positief over EU-crisismaatregelen. Om de steun voor de EU te vergroten, moet vooral aandacht besteed worden aan ouderen, lageropgeleiden, mensen met een benedenmodaal inkomen en mensen die ontevreden zijn over Nederland en hun eigen (welvaarts) positie.

A3 Subjectief welbevinden in Europa

In dit hoofdstuk maken we de overstap van de publieke opinie over Europa naar het subjectief of persoonlijk welbevinden van burgers. Hoe tevreden zijn burgers in Europa met hun leven en welke factoren zorgen er voor dat men meer of minder tevreden of gelukkig is? We maken gebruik van de *European Social Survey* (ESS), die in 2006 een uitgebreide module over subjectief welbevinden en sociaaleconomische en politieke factoren bevatte. Deze survey omvat naast negentien EU-landen ook vier niet-EU-landen (Noorwegen, Zwitserland, Oekraïne en Rusland) die op subjectief welbevinden een wat extremere positie innemen.

Subjectief welbevinden van burgers wordt steeds meer als een nuttige – of zelfs noodzakelijke – aanvulling op economische indicatoren van welvaart gezien (Kahneman en Krueger 2006; Diener et al. 2008; nef 2008). Subjectieve sociale indicatoren geven beleidsmakers inzicht in het emotionele en mentale leven van burgers, iets wat economische indicatoren met hun focus op productie en consumptie over het hoofd zien. Niet alleen economische keuzes bepalen hoe tevreden en gelukkig mensen zijn met hun eigen leven, maar ook hoe mensen zich voelen en waarnaar ze streven in het leven. Op basis van deze kennis kunnen beleidsmakers tegenslag of misère van bepaalde groepen verminderen en burgers voorlichten over factoren die het welbevinden verhogen (Diener et al. 2008; Donovan et al. 2002).¹

We behandelen eerst kort de *Social Indicator Movement*, de discussies over de meetbaarheid van (subjectieve) sociale indicatoren en rapportages van (subjectieve) sociale indicatoren in twee EU-landen – Zweden en het Verenigd Koninkrijk. Vervolgens beschrijven we het niveau van subjectief welbevinden van burgers tussen de verschillende landen. Welke landen scoren het hoogst en het laagst? Hoe hangen bepaalde kenmerken met elkaar samen: zijn bijvoorbeeld gemiddeld tevreden landen ook landen met een hoger sociaal vertrouwen? We kijken alleen naar relaties tussen sociale indicatoren onderling, omdat verbanden met bijvoorbeeld welbevinden en economische indicatoren zoals het bruto binnenlands product (bbp) in hoofdstuk B3 aan de orde komen.

Vervolgens bestuderen we sociale groepen binnen zes landen: Nederland, Duitsland, Zweden, het Verenigd Koninkrijk, Portugal en Polen.² Deze landen zijn gekozen op basis van drie criteria: de regio binnen Europa, het niveau van welbevinden en de nationale discussie over sociale indicatoren. Welke groepen burgers binnen deze landen zijn tevredener met hun leven en welke juist minder? En wat zorgt uiteindelijk voor een groter subjectief welbevinden voor individuen? Spelen geld en gezondheid een rol, of toch eerder sociale componenten zoals sociale netwerken of vertrouwen?

¹ Een voorbeeld is de neiging van mensen om materiële zaken na te streven, terwijl uit onderzoek blijkt dat dit niet tot meer subjectief welbevinden leidt (Diener et al. 1999).

² Een multilevel-analyse, waarin zowel effecten van landskenmerken als individuele kenmerken worden geschat, is binnen het tijdsbestek van deze studie niet mogelijk, maar past ook niet in de bescheiden opzet van dit hoofdstuk om een overzicht te bieden van subjectief welbevinden op land- en individueel niveau. Zie voor multilevel-analyses bijvoorbeeld de studies van Helliwell (2003), Böhnke (2008) en Bonini (2008) en voor effecten van landskenmerken op welbevinden de hoofdstukken B3 en B4.

3.1 Subjectieve sociale indicatoren gemeten en gemonitord

Subjectief welbevinden en de Social Indicator Movement

De discussie over het meten van welbevinden staat sinds de door de Franse president Sarkozy in februari 2008 geïnitieerde *Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress* weer volop in de belangstelling. Het Stiglitz-Sen-Fitoussi-rapport dat hieruit voortkwam noemt de tekortkomingen van het bbp als maat voor economische en sociale vooruitgang en stelt alternatieve indicatoren zoals subjectief welbevinden centraal. De recente aandacht voor het meten van welbevinden kan de schijn wekken dat het om een nieuw fenomeen gaat, maar eigenlijk is de discussie al oud. Reeds in de jaren zestig zagen vanuit de psychologisch georiënteerde geestelijke gezondheidsdiscipline invloedrijke studies over het meten van geestelijke gezondheid en geluk het licht. In de jaren zeventig – met het rapport van de Club van Rome over grenzen aan de groei als belangrijke motor – volgden studies vanuit de *Social Indicator Movement* over een betere meting van kwaliteit van leven dan alleen met het bbp (Noll 2002a; Schyns 2003).³ Het politieke en economische klimaat van de jaren zestig was een geschikte voedingsbodem voor vragen over de schaduwkanten van economische groei: ‘meer’ was niet meer vanzelfsprekend ‘beter’ en de aandacht voor ‘kwaliteit van leven’ groeide (Noll 2002a).

Sindsdien is men in de psychologie, de sociologie en later ook de economie bezig geweest indicatoren voor (subjectief) welbevinden te ontwikkelen, testen en verfijnen. Vanaf het begin is er ook kritiek geweest op het gebruik van subjectieve indicatoren, met name over de kwestie of welzijn wel te meten is en tussen personen te vergelijken.⁴

De jaren '00: vooruitgang is meer dan alleen economische groei

Het tij lijkt te keren. De beperkingen van objectieve, economische indicatoren worden erkend en de invalshoek van subjectieve metingen van welzijn krijgt meer waardering. Behalve het genoemde rapport van Stiglitz et al. getuigen ook het *World Forum* van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OECD) en *Beyond GDP* van onder meer de Europese Unie (EU), Club van Rome en OECD daarvan. Naar aanleiding van de klimaatop in Kopenhagen, schreef de secretaris-generaal van de Club van Rome in januari 2010:

We can no longer accept the long-entrenched concept that exponential, market-driven growth in material consumption is the determinant of human progress: the fundamental purpose must be to make real improvements in the quality of life, the wellbeing and happiness of citizens. (Lees 2010)

Toch zijn veel landen huiverig om subjectieve sociale indicatoren zoals geluk en tevredenheid met het leven in hun beleid op te nemen omdat men bijvoorbeeld vreest dat de overheid het privéterrein van burgers binnendringt, of dat burgers onder druk worden gezet om gelukkig te zijn (Diener et al. 2008; Bok 2010). Het eerste punt is enigszins vreemd omdat de overheid via wetten, belastingen en beleid al lang in levens van burgers ingrijpt en daarin ook (gedeeltelijk) als succesvol wordt gezien. Maar meer nog dan dat gaat het er om dat subjectieve sociale indicatoren niet bedoeld zijn als middel om de greep op het leven van burgers te vergroten, maar juist om informatie te verschaffen voor beter

³ De Amerikanen zijn pioniers in het ontwikkelen van en discussiëren over sociale indicatoren; in 1933 al verscheen in de Verenigde Staten het rapport *Social Trends in the United States* (Noll 2002a).

⁴ Voor een uitgebreidere bespreking van het meten van levenstevredenheid, zie Veenhoven (2002) en Schyns (2003).

overheidsingrijpen (ibid.). Ten aanzien van het tweede punt is er blijkbaar een misverstand over het idee van een gelukkig en tevreden leven versus het beeld van de altijd blij en opgewekte burger. Bijna iedereen wil een leven leiden waarin men zich prettig voelt, terwijl dat niet noodzakelijkerwijs samen hoeft te gaan met continu blij en vrolijk zijn. Verder is er, naast de al genoemde kritiek op de meetbaarheid, het commentaar dat subjectieve indicatoren eerder aspiraties van burgers weerspiegelen (Noll 2002a; Veenhoven 2002; Vogel 2002). Uit onderzoek blijkt echter dat tevredenheidsoordelen niet identiek zijn aan aspiraties, en dat de relatie tussen beide begrippen vrij complex is: hoge aspiraties hebben betekent nog niet dat men ontevreden is met het eigen leven, en tevens is de relatie afhankelijk van de inhoud van de aspiraties (Diener et al. 1999).

De indicatoren van subjectief welbevinden in dit hoofdstuk maken onderdeel uit van het bredere concept 'kwaliteit van leven'. Kwaliteit van leven wordt in de sociale wetenschappen met objectieve en subjectieve indicatoren gemeten. Voorbeelden van objectieve sociale indicatoren zijn de gemiddelde levensverwachting bij geboorte, het aantal ziekenhuisbedden per 1000 inwoners, het percentage alfabetisme en aangiftes van vermogens- en geweldsdelicten. We leggen echter de nadruk op subjectieve sociale indicatoren, dat wil zeggen, het eigen oordeel van het individu. Het gaat dan bij uitstek om vragen die in een survey aan burgers worden voorgelegd, zoals over de tevredenheid met het eigen leven, werk, gezondheid en familie en gevoelens in de afgelopen weken. Objectieve en subjectieve indicatoren hoeven niet gelijk met elkaar op te lopen. Zo blijken enerzijds de geregistreerde criminaliteit en subjectieve onveiligheidsgevoelens af te nemen, terwijl anderzijds het idee dat Nederland steeds onveiliger wordt toeneemt (Wittebrood en Van Noije 2010).

Social reporting in Zweden en het Verenigd Koninkrijk

We kijken in vogelvlucht naar de ontwikkeling van sociale indicatoren en *social reporting* in twee Europese landen die respectievelijk als voorloper en als laatkomer te beschouwen zijn. Zweden kent een van de oudste tradities op het gebied van sociale indicatoren en *social reporting* (Vogel 2002). Onder *social reporting* wordt verstaan het 'systematisch beschrijven en analyseren van de stand van zaken van en veranderingen in levensomstandigheden en kwaliteit van leven' (Noll 2002b: 47). Het belang van sociale indicatoren is in Zweden vroeg onderkend en gevoed door de behoefte aan een sociale tegenhanger van het bbp om de gevolgen van modernisering en economische veranderingen te monitoren. Bij gebrek aan een eenduidig begrip zoals 'geld' in de economische wereld is een omvangrijk systeem van sociale indicatoren ontwikkeld, die – uitgezet in surveys – vervolgens hun weg vonden in landelijke rapportages. Sinds 1974 wordt in Zweden de *Survey of Living Conditions* (ULF) gehouden waarin ruim 700 sociale indicatoren zijn opgenomen. Het Zweedse systeem is vrij uniek vergeleken met andere (niet-Scandinavische) landen omdat geput kan worden uit registratiesystemen die gegevens van personen via een identificatienummer aan elkaar kunnen koppelen.

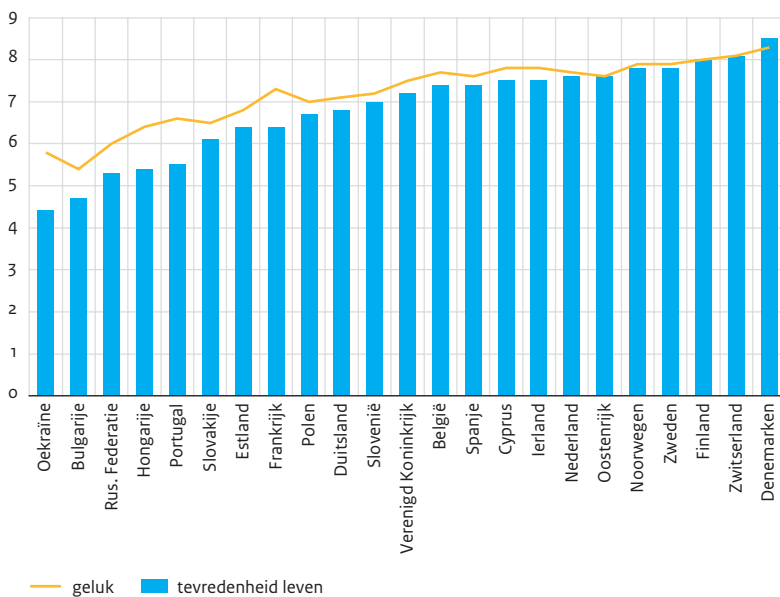
Het Zweedse sociale monitorsysteem legt de nadruk op objectieve sociale indicatoren; de subjectieve komen slechts marginaal aan bod. Dit heeft te maken met de overtuiging dat subjectieve sociale indicatoren in Zweedse ogen niet geschikt zijn voor het maken van beleid (Vogel 2002). Pas door EU-harmonisatie is een aantal subjectieve indicatoren in de survey opgenomen, maar van deze manier van meten van welbevinden neemt men nadrukkelijk afstand. De sterke traditie en positie van sociale indicatoren en *social reporting* in Zweden is sinds 2006 echter in woelig vaarwater terecht gekomen, aangezien het Zweedse Bureau voor de Statistiek heeft besloten de *Survey of Living Conditions* in zijn bestaande vorm af te schaffen, ondanks protest vanuit de wetenschap, media en het parlement (e-mailuitwisseling met Vogel).

Het Verenigd Koninkrijk is in twee opzichten een tegenhanger van Zweden. Het land kent een minder lange traditie van het meten van sociale indicatoren en de discussie is meer gericht op het meten van subjectief welbevinden dan op objectieve indicatoren. Zo breekt de invloedrijke Britse econoom Richard Layard met zijn boek *Happiness* een lans voor het meten en analyseren van nationaal geluk naast dat van economische welvaart (nef 2008; Noll en Weick 2010). Verder heeft de aan de regering gelieerde *Strategy Unit* in 2002 een bijeenkomst georganiseerd over het belang van meten van subjectief welbevinden, waarin aanbevelingen gedaan zijn voor de manier waarop subjectieve welzijnsmaten voor beleid gebruikt kunnen worden (Donovan et al. 2002). Deze aanbevelingen variëren van investeren in sociaal kapitaal op lokaal niveau tot educatie van burgers over welzijn en – meer controversieel – van een kortere werkweek ten bate van meer vrije tijd tot progressieve belastingheffing (ibid.). Belangrijke speler is ook de Britse politieke denktank *New Economics Foundation* (nef), die met zijn toegankelijke rapporten over (subjectief) welbevinden de dialoog met de politiek, het maatschappelijk middenveld en de wetenschap opzoekt. In 2007 publiceerde de regering vervolgens nationale indicatoren van welbevinden als onderdeel van een set duurzaamheidsindicatoren, waarbij zowel bestaand materiaal als nieuwe surveydata zijn gebruikt (nef 2008). Onderzoekers zien het Verenigd Koninkrijk momenteel dan ook als dé plek waar zowel de wetenschap, de regering als instituties proberen subjectief welbevinden tot beleidsonderwerp te maken (Noll en Weick 2010).

3.2 Subjectief welbevinden landenvergelijkend

Levenstevredenheid en geluk

Een van de meest bekende vragen naar subjectief welbevinden is die naar tevredenheid met het eigen leven. In eerdere Europese Verkenningen is deze vraag ook al aan de orde gekomen, evenals in hoofdstuk A1. Hier gaan we wat dieper in op verschillen tussen twee indicatoren van subjectief welbevinden, namelijk tevredenheid met het eigen leven en gelukkig zijn met het eigen leven. In figuur A3.1 zijn deze twee indicatoren opgenomen.

Figuur A3.1

Tevredenheid met het eigen leven en geluk in Europa (gemiddelde, schaal 0-10)

Bron: ESS 2006/7, gewogen resultaten

Gemiddeld zijn we in Europa redelijk tot (zeer) tevreden en gelukkig met het leven, zeker in vergelijking met landen zoals Tanzania, Zimbabwe of Pakistan, waar de levenstevredenheid respectievelijk 3.8, 3.9 en 4.9 is (Bonini 2008). Binnen Europa zien we echter ook de nodige verschillen. Scoren de Scandinavische landen en Zwitserland zoals vanouds vrij hoog op deze twee indicatoren van subjectief welbevinden, in landen zoals Oekraïne, Bulgarije, Rusland en Hongarije is men daarentegen beduidend minder tevreden en gelukkig met het leven. Ook Portugal doet het in dat opzicht slecht: gemiddeld geeft men hier een onvoldoende voor de tevredenheid met het eigen leven. De twee uitersten op de schaal, Oekraïne en Denemarken, vertonen een verschil van 4 punten (op een 10-puntsschaal) in tevredenheid en 2.5 punten in geluk. Het valt verder op dat er weinig verschil is tussen de gemiddelde geluksbeleving en levenstevredenheid, vooral in de landen die een 7.0 of hoger scoren. De indicatoren van tevredenheid en geluk liggen in betekenis dicht bij elkaar voor respondenten, maar toch weerspiegelt geluk meer een affectieve beoordeling van het leven als geheel en levenstevredenheid meer een cognitieve beoordeling (zie ook Kahneman en Krueger 2006).⁵ In de landen waar beide evaluaties laag zijn is men gemiddeld wel iets gelukkiger dan tevreden met het leven. Deze bevindingen komen overeen met die van de *European Quality of Life Survey* (Anderson et al. 2009).

Positieve en negatieve gevoelens

Naast tevredenheid met het leven en geluk worden in subjectief welbevinden emoties als aparte dimensie onderscheiden. Bewerkstelligen vragen over levenstevredenheid een meer algemeen cognitief retrospectief oordeel, vragen over positieve en negatieve emoties leggen meer gevoelens van het moment zelf (of de afgelopen tijd) vast. Beslissingen die mensen in hun leven nemen zijn namelijk niet alleen gebaseerd op cognitieve evaluaties, maar ook op momentaire gevoelens (Kahneman en Krueger 2006; Stiglitz et al. 2009; Klucharev en Smids 2009). Op het individuele niveau blijkt een grote tevredenheid met het leven niet automatisch samen te gaan met positieve gevoelens, noch met een afwezigheid van negatieve gevoelens (Stiglitz et

⁵ De correlatie tussen levenstevredenheid en geluk op het individuele niveau is 0,68 ($p < 0,001$) en op landniveau 0,98 ($p < 0,01$).

al. 2009). Ook ervaren en rapporteren vrouwen meer positieve en negatieve gevoelens dan mannen, wat hen enerzijds vatbaarder kan maken voor een depressie, maar anderzijds ook tot een intensievere gelukservaring kan leiden (Diener et al. 1999).

In de bijlagefiguur A3.B1 zijn ervaren negatieve en positieve gevoelens, geordend naar aflopende landgemiddelden van negatieve gevoelens, weergegeven. Allereerst valt op dat in alle landen positieve gevoelens overheersen. Verder hebben Hongarije, Oekraïne, Rusland en Portugal gemiddeld de hoogste negatieve gevoelens en de Scandinavische landen en Zwitserland de laagste. Kijken we naar positieve gevoelens dan vinden we de laagste gemiddelden in Cyprus, Spanje en Bulgarije, terwijl de hoogste gemiddelden – in Zwitserland en Denemarken – daar 12 punten van verwijderd liggen. Ter vergelijking, het verschil tussen landen in negatieve gevoelens is met 20 punten veel groter. Ook valt op dat landen met gemiddeld hoge negatieve gevoelens niet per se de laagste positieve gevoelens rapporteren, zoals voor Oekraïne, Hongarije en Estland geldt.

Samenhang subjectief welbevinden en sociale factoren

In hoofdstuk B3 wordt uitgebreid ingegaan op een scala aan factoren die samenhangen met subjectief welbevinden. Hier selecteren wij een aantal sociale en politieke factoren die in de *European Social Survey* voorhanden zijn en kijken we naar hun samenhang met welbevinden op landniveau. Allereerst drie sociale factoren: sociaal vertrouwen, het verlenen van sociale steun, en sociaal isolement. Deze factoren worden in de literatuur over de kwaliteit van leven gezien als een belangrijke determinant van persoonlijk welbevinden (nef 2008; Diener et al. 2009; Huppert et al. 2009), en subjectief welbevinden wordt ook gezien als iets dat leidt tot een grotere sociale inbedding in de samenleving: tevreden mensen zijn beter in relaties, vrijwilligerswerk, burgerschap en sociaal vertrouwen (Diener et al. 2008).

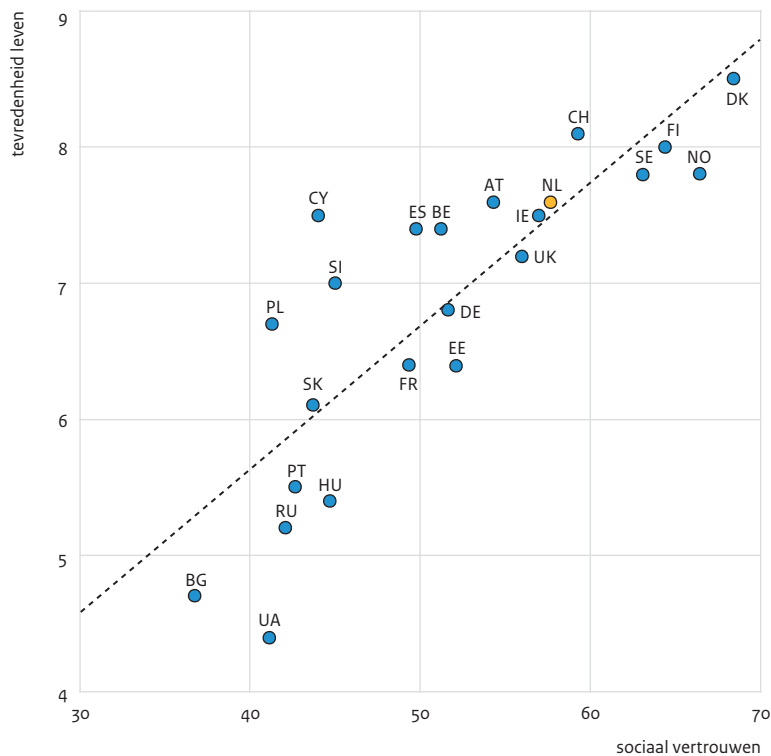
Voor sociaal vertrouwen hebben we drie vragen over het vertrouwen van de medemens in een index samengenomen.⁶ Daarnaast is voor verschillende vormen van sociale steun verlenen naar drie zaken gekeken: de frequentie van het verrichten van vrijwilligerswerk, het verlenen van informele hulp aan anderen (zijnde geen familie, werk of organisaties) en het helpen met activiteiten in de buurt. We hebben deze drie indicatoren opgeteld in een maat voor diversiteit aan sociale steun.⁷ Tot slot kijken we naar een indicator van het omgekeerde van sociale inbedding, namelijk sociaal isolement. Wanneer mensen geen deel uitmaken van een sociaal netwerk dan drukt dit tevens op hun eigen welbevinden (Diener et al. 1999; nef 2008; Huppert et al. 2009). Hierbij is gekeken naar het percentage dat een zeer lage frequentie van omgang met vrienden, familie en collega's (nooit of minder dan één keer per maand) rapporteert.

Zijn landen met een hoger sociaal vertrouwen, meer vrijwilligerswerk en steunverlening en minder sociaal isolement ook landen waar individuen gemiddeld tevredener zijn met hun leven? Uit eerder onderzoek komt naar voren dat er op landniveau inderdaad een positief verband is tussen sociale factoren en subjectief welbevinden (Helliwell 2003; nef 2008).

6 De items luiden: 'Denkt u, in het algemeen, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn, of dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen?'; 'Denkt u dat de meeste mensen zouden proberen misbruik van u te maken als zij daartoe de kans krijgen, of zouden zij proberen eerlijk te zijn?'; 'Denkt u dat mensen meestal behulpzaam proberen te zijn of denkt u dat zij meestal aan zichzelf denken?' De drie originele antwoordschalen lopen van 0 tot 10 en vormen een redelijk betrouwbare schaal (Cronbach's alfa 0,68). De omgeschaalde somvariabele loopt van 0-100.

7 De drie items vormen een redelijk betrouwbare schaal (Cronbach's alfa 0,70) en loopt na herschaling van 0 tot 100.

In de figuren A3.2 en A3.3 zien we dat de Scandinavische landen en Zwitserland veel sociaal vertrouwen hebben, veel sociale steun geven en een hoge levens tevredenheid hebben. Voor Oostenrijk geldt dat alleen voor het verlenen van sociale steun, waar het land erg hoog op scoort; wat betreft sociaal vertrouwen wordt Oostenrijk echter ingehaald door landen als Nederland, Ierland en het Verenigd Koninkrijk. Aan de onderkant van beide figuren staan wederom landen als Bulgarije, Rusland, Hongarije, Oekraïne en Portugal: men vertrouwt andere mensen minder, geeft weinig sociale steun en is relatief ontevreden met het leven.

Figuur A3.2

Sociaal vertrouwen en tevredenheid met eigen leven (schaal 0-100 en 0-10)^a

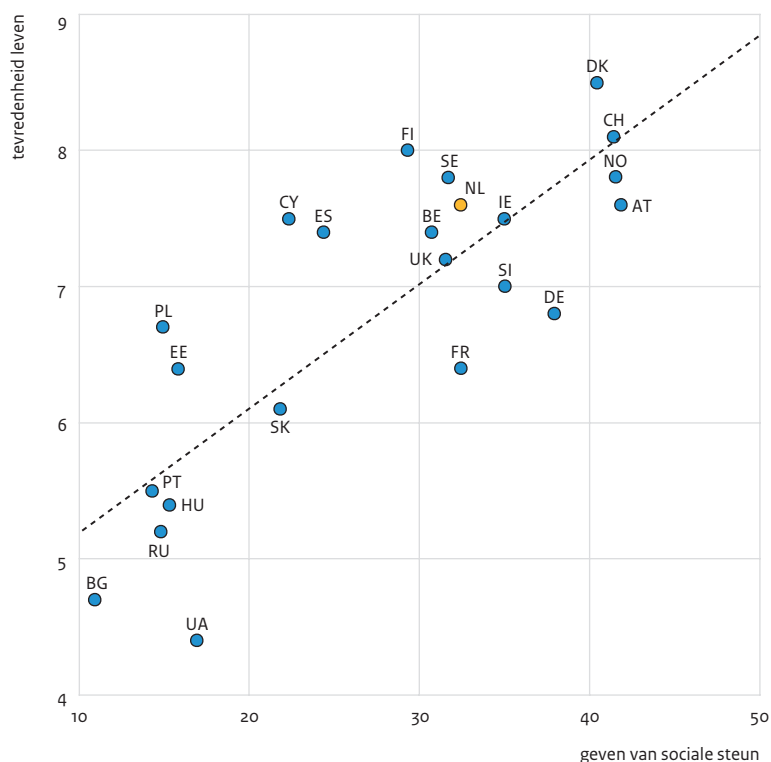
a De landencodes zijn in alfabetische volgorde. AT = Oostenrijk, BE = België, BG = Bulgarije, CH = Zwitserland, CY = Cyprus, DE = Duitsland, DK = Denemarken, EE = Estland, ES = Spanje, FI = Finland, FR = Frankrijk, HU = Hongarije, IE = Ierland, NL = Nederland, NO = Noorwegen, PL = Polen, PT = Portugal, RU = Rusland, SE = Zweden, SI = Slovenië, SK = Slowakije, UA = Oekraïne en UK = Verenigd Koninkrijk.

Bron: ESS 2006/7 gewogen resultaten

In figuur A3.4 zien we een negatief verband tussen het weinig zien van familie, vrienden en collega's enerzijds en de gemiddelde levenstevredenheid anderzijds. Ook hier vinden we de Scandinavische landen, Zwitserland, Oostenrijk en Nederland met een laag sociaal isolement en een hoge levenstevredenheid in de linkerbovenhoek, en meer uitgespreid aan de andere kant van de figuur landen zoals Hongarije, Rusland, Bulgarije en Oekraïne, die hun sociale contacten relatief weinig zien en een lage levenstevredenheid hebben. Cyprus scoort iets buiten de verwachting omdat het een relatief hoge levenstevredenheid combineert met een hoog percentage sociaal isolement, en aan de andere kant Portugal dat een laag sociaal isolement laat samengaan met een lage levenstevredenheid. In deze landen dragen schijnbaar andere factoren bij aan hun respectievelijk hoge en lage levenstevredenheid.

Figuur A3.3

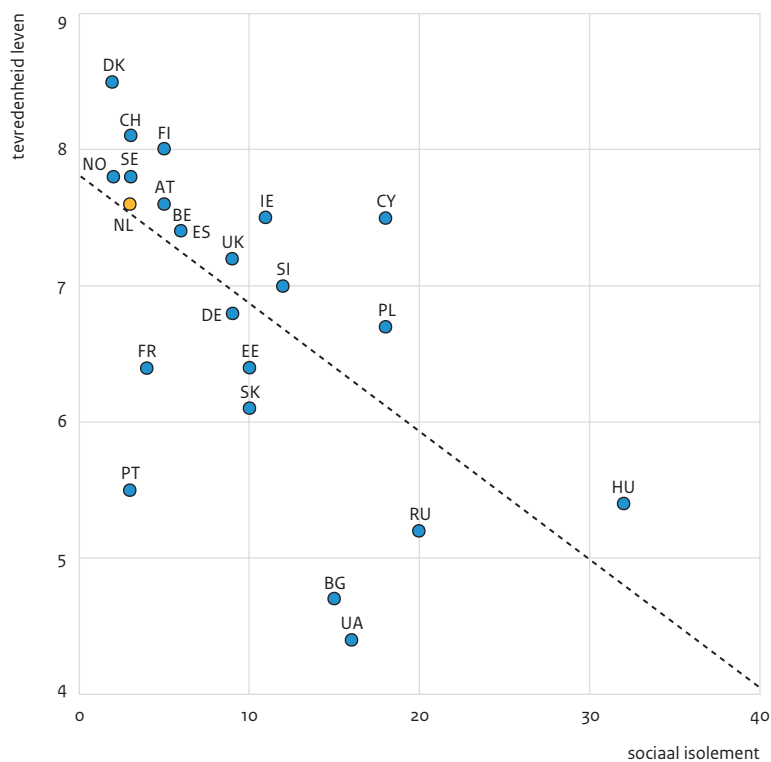
Geven van sociale steun en
tevredenheid met eigen leven
(schaal 0-100 en 0-10)

Bron: ESS 2006/7 gewogen resultaten

Figuur A3.4

Sociaal isolement en tevredenheid
met eigen leven (percentage en
schaal 0-10)

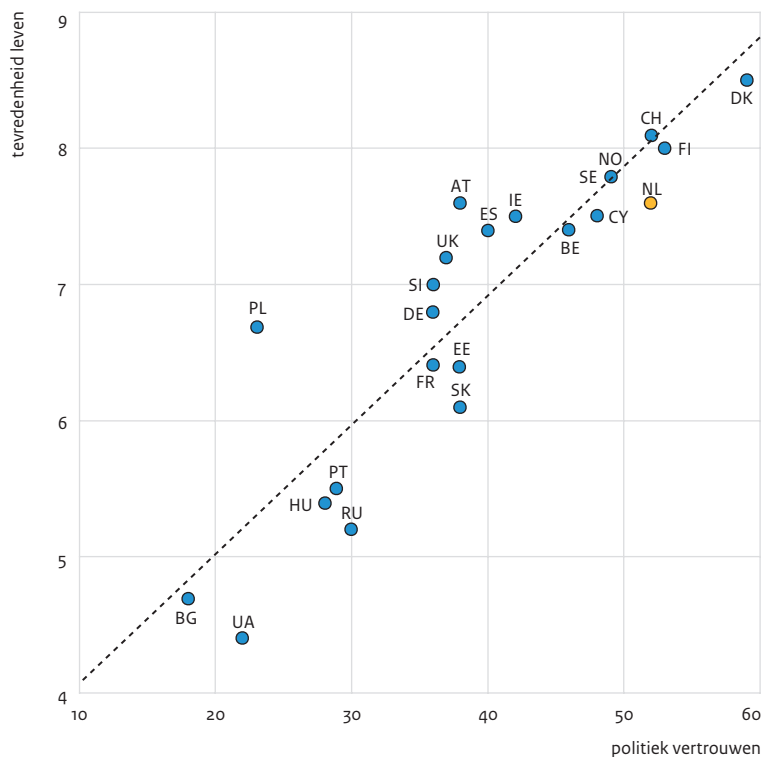

Bron: ESS 2006/7 gewogen resultaten

Kijken we goed naar de drie figuren, dan zien we dat deze in grote lijnen op elkaar lijken, waarbij figuur A3.4 dan een gespiegelde versie vormt van de eerdere twee figuren. Tevreden landen zijn landen waar burgers elkaar meer vertrouwen, sociale steun aan elkaar geven en sociale contacten geregeld zien.⁸

Samenhang subjectief welbevinden en politiek vertrouwen

Landen met weinig corruptie, geen schending van politieke en burgerrechten, *rule of law* en stabiliteit zijn ook gemiddeld tevredener landen (Donovan et al. 2002; Helliwell 2003; Bok 2010). We kijken nu naar de samenhang tussen levens-tevredenheid en vertrouwen in drie politieke instituties: parlement, politici en politieke partijen.⁹ We zien een sterk positief verband tussen politiek vertrouwen en levenstevredenheid. Ook hier vinden we de inmiddels bekende volgorde van landen: de Scandinavische landen, Zwitserland, maar ook Nederland zijn landen waar het vertrouwen in de drie politieke instituties relatief hoog is – hoewel in absolute zin nog wat aan de lage kant – en men zeer tevreden is met het leven; de voormalige Oostbloklanden en Portugal scoren laag op beide indicatoren. Op basis van hun niveau van vertrouwen zouden we voor Polen en Oostenrijk een lagere tevredenheid met het leven voorspellen; of andersom gezegd, ze hebben minder vertrouwen in de politiek dan we op basis van hun tevredenheid zouden verwachten.

Figuur A3.5

Politiek vertrouwen en tevredenheid met eigen leven (schaal 0-100 en schaal 0-10)

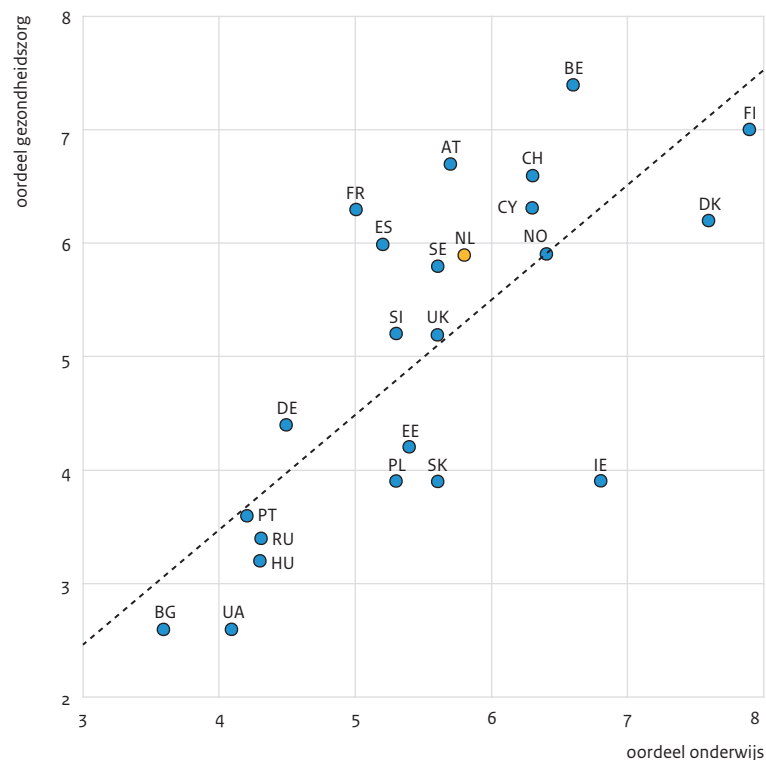
Bron: ESS 2006/7 gewogen resultaten

- 8 De onderlinge samenhang tussen de drie sociale indicatoren wordt bevestigd in sterke verbanden tussen sociaal vertrouwen en het verlenen van sociale steun ($r = 0,77$; $p < 0,01$), tussen sociaal vertrouwen en sociaal isolement ($r = -0,66$; $p < 0,01$) en tussen geven van sociale steun en sociaal isolement ($r = -0,64$; $p < 0,01$).
- 9 Deze drie vragen met antwoordcategorieën lopend van 0 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (volledig vertrouwen) zijn op basis van een hoge alfa (0,90) samengevoegd in een schaal die loopt van 0 tot 100.

Tevredenheid over onderwijs en zorg

Tot slot kijken we nog naar de tevredenheid van Europese burgers met de staat van het onderwijs en de gezondheidszorg in het eigen land. In figuur A3.6 zien we de gemiddelde rapportcijfers voor onderwijs en de gezondheidszorg binnen een land. Het cijfer vormt een totaalbeoordeling van de kwaliteit, toegankelijkheid en effectiviteit/efficiency. Als eerste vallen de relatief magere cijfers op. Alleen Finland en Denemarken geven gemiddeld een 7 of hoger voor onderwijs, en België en wederom Finland eveneens een ruime 7 voor gezondheidszorg. Nederland scoort, met twee zes-minnen, absoluut misschien niet zo hoog, maar internationaal gezien lang niet slecht. In Bulgarije en Oekraïne krijgen beide terreinen een diepe onvoldoende, maar ook in een welvarender land zoals Duitsland zijn de tevredenheidscijfers ruim onvoldoende.

Figuur A3.6
Oordeel over staat van onderwijs
en gezondheidszorg in Europa
(schaal 0-10)

Bron: ESS 2006/7 gewogen resultaten

3.3 Subjectief welbevinden in zes Europese landen nader bekeken

We kijken nu naar het subjectief welbevinden op het individuele niveau in Nederland, Duitsland, Zweden, het Verenigd Koninkrijk, Portugal en Polen. We sluiten aan bij factoren die in de literatuur zijn onderzocht als bronnen van individueel welbevinden (Diener et al. 1999; Frey en Stutzer 2003; Helliwell 2003; Bonini 2008; Walburg 2008). Het gaat ons niet om het ontwikkelen van een uitputtend model ter verklaring van subjectief welbevinden, maar om bestudering van een aantal hoofdcategorieën van factoren en hun relatieve belang. We gebruiken tevredenheid met het leven als indicator voor subjectief welbevinden. Welke sociale groepen zijn meer of minder tevreden met hun leven in de genoemde zes Europese landen, met andere woorden welke factoren dragen bij aan verschillen in levenstevredenheid?¹⁰ En zijn er verschillen tussen landen zichtbaar?

¹⁰ Zie hoofdstuk B3 voor een gelijksoortige analyse, waarbij de uitkomsten van het individuele model zijn gebruikt als basismodel voor de landfactoren.

Demografische en sociaaleconomische kenmerken

Kijken we eerst naar factoren die in (overwegend) alle landen significant samenhangen met individueel welbevinden, dan zien we in tabel A3.1 dat, met inachtneming van alle andere kenmerken, vrouwen tevredener met hun leven zijn dan mannen. Dit resultaat wordt vaak gerapporteerd in de literatuur (Donovan et al. 2002; Frey en Stutzer 2003). De grotere tevredenheid van vrouwen gaat trouwens ook samen met meer depressieve klachten; beide dimensies van welbevinden hoeven elkaar niet uit te sluiten (Diener et al. 1999; Frey en Stutzer 2003). In overeenstemming met de literatuur vinden wij verder dat gehuwden en samenwonenden het meest tevreden zijn (onze referentie-categorie), gevolgd door alleenstaanden, dan weduwen/weduwnaars en tot slot gescheiden mensen. Wanneer we de burgerlijke staat opvatten als een indicator voor het hebben van een intiem sociaal netwerk, dan zijn mensen met een partner tevredener met hun eigen leven dan mensen zonder partner.

Mensen zonder baan zijn ontevredener. Ook deze uitkomst wordt in veel studies bevestigd (Clark en Oswald 1994; Frey en Stutzer 2003; Helliwell 2003; Diener et al. 2009; Van Echtelt 2010). Enerzijds heeft dat met inkomensverlies te maken, maar zelfs wanneer we daarmee rekening houden, dan blijft er nog steeds een negatief verband bestaan. Ook hier speelt het ontbreken van een sociaal netwerk in de vorm van collega's, lagere status en gebrek aan een vaste dagindeling een rol in de beleving van het individu. Tevens zijn arbeidsongeschikten en mensen in de ziektewet ontevredener.

In alle landen zijn mensen met een hoger inkomen tevredener met hun leven, een bevinding die in veel ander onderzoek is gerepliceerd (Diener et al. 1999; Frey en Stutzer 2003; Schyns 2003).¹¹ Hier dient echter wel vermeld worden dat het om cross-sectionele data gaat en dus niet gemeten is of een inkomensverhoging ook tot meer levenstevredenheid leidt. Over deze laatste vraag is nog steeds discussie gaande; waar het ene kamp wijst op een hooguit relatieve relatie tussen inkomen en welbevinden, dragen anderen juist bewijzen aan voor een absoluut effect van inkomen op subjectief welbevinden (zie Easterlin 1995 versus Stevenson en Wolfers 2008). Eerdere analyses van een Russische panelstudie lieten zien dat naast absolute effecten van inkomen op levenstevredenheid (hoe hoger het inkomen, hoe tevredener met het eigen leven) ook vergelijkingseffecten optreden, dat wil zeggen hoe meer een persoon denkt dat het eigen inkomen boven het landelijk gemiddelde ligt en hoe meer iemand denkt dat het eigen inkomen ook omvat wat men nodig heeft, hoe tevredener men is met het eigen leven (Schyns 2001). In hoofdstuk B3 in deze bundel zijn eveneens twee aparte statuuseffecten van inkomen op welbevinden bekeken, maar deze blijken niet significant.

De samenhang met religie kan men op twee manieren bekijken: enerzijds in de vorm van steun in het leven die men verkrijgt door religieuze overtuigingen en anderzijds in de vorm van sociale netwerken die uit veelvuldig kerkbezoek voortvloeien (Frey en Stutzer 2003; Helliwell 2003). In ons model in tabel A3.1 zijn alleen zich religieus noemende mensen tevredener (met uitzondering van Zweden waar men ontevredener is) en is er geen verband met kerkelijkheid.¹²

¹¹ In de survey is naar het inkomen gevraagd aan de hand van twaalf inkomenscategorieën. Strikt genomen is inkomen dus slechts een ordinale variabele. Wanneer we de verschillende inkomenscategorieën als dummy's opnemen, dan komt echter hetzelfde beeld naar voren, met die nuancering dat aan het einde van de inkomensschaal (met uitzondering van het Verenigd Koninkrijk) een afnemend effect zichtbaar wordt.

¹² Dit laatste zou kunnen samenhangen met het relatieve sterke verband tussen religiositeit en kerkbezoek op individueel niveau ($r = 0,61$). Echter, wanneer we slechts een van beide indicatoren opnemen, dan blijft in de meeste landen religiositeit significant.

	NL	DE	SE	UK	PT	PL
vrouw (referentiecategorie man)	0,06	0,07	0,09	0,05	0,03	0,05
25-34 jaar (referentiecategorie < 25 jaar)	-0,02	0,02	0,02	0,00	-0,04	0,02
35-44 jaar	-0,08	0,01	-0,06	0,00	-0,10	-0,04
45-54 jaar	-0,05	0,06	-0,05	0,02	-0,09	-0,04
55-64 jaar	-0,05	0,03	-0,03	0,02	-0,09	-0,08
≥ 65 jaar	-0,06	0,10	0,05	-0,00	-0,08	-0,02
alleenstaand (referentiecategorie gehuwden)	0,00	0,02	-0,09	-0,05	-0,02	-0,07
gescheiden	-0,04	-0,05	-0,09	-0,10	0,00	-0,09
weduwnaar/weduwe	-0,04	-0,03	-0,04	-0,07	-0,05	-0,10
jaren opleiding	0,06	0,02	-0,10	-0,03	-0,02	0,02
schoolgaand/studerend (referentiecategorie werkenden)	0,00	0,04	0,01	0,03	0,00	0,07
werkloos	-0,04	-0,09	-0,11	-0,06	-0,01	-0,03
ziek/arbeidsongeschikt	-0,07	-0,02	-0,04	-0,07	-0,06	0,00
gepensioneerd	0,06	0,07	-0,03	0,08	-0,01	0,08
huishoudelijk werk	0,04	0,01	0,03	0,00	-0,03	-0,03
netto-huishoudinkomen	0,07	0,18	0,10	0,07	0,11	0,11
zich religieus noemend	-0,02	0,10	-0,04	0,04	0,10	0,08
vaak naar kerk	-0,01	-0,00	-0,04	0,00	0,04	0,01
vrijwilligerswerk/steun verlenen	0,07	0,04	0,02	0,06	0,00	-0,04
sociaal vertrouwen	0,11	0,14	0,13	0,11	0,10	0,07
ontmoeten van vrienden/fam./coll.	0,02	0,06	0,03	0,09	0,00	0,14
intieme gesprekken met vrienden	0,06	0,02	0,07	0,03	0,04	0,03
tijd met familie stressvol	-0,06	-0,07	-0,07	-0,10	-0,06	-0,09
ervaren gezondheid	0,10	0,14	0,25	0,09	0,10	0,14
optimistisch over toekomst	0,22	0,20	0,21	0,16	0,13	0,19
zichzelf mislukking vinden	-0,10	-0,11	-0,10	-0,12	-0,06	-0,09
zich gediscrimineerd voelen	-0,09	-0,03	-0,04	-0,04	-0,06	-0,03
veilig in donker over straat lopen	0,02	-0,00	0,00	0,08	0,03	0,05
oordeel over staat van onderwijs	0,07	0,00	0,02	0,04	0,13	0,06
oordeel over staat van gezondheidszorg	0,03	0,08	0,04	0,06	0,08	0,10
vertrouwen in politieke instituties	0,03	0,03	0,04	0,05	-0,00	0,06
politiek te gecompliceerd	0,02	0,00	0,00	0,06	-0,04	-0,01
aangepaste R ²	0,25	0,36	0,34	0,26	0,19	0,32

a Significante regressiecoëfficiënten ($p < 0,05$; eenzijdig) zijn vet gedrukt.

Bron: ESS 2006/7 gewogen resultaten

Tabel A3.1

Levenstevredenheid, verklaard door individuele factoren in zes Europese landen (gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)^a

Leeftijd en opleiding spelen geen rol van betekenis in het welbevinden van burgers (Donovan et al. 2002; Frey en Stutzer 2003). In drie landen vinden we wel dat de groep van 35-44-jarigen het het zwaarst te verduren heeft: dit is tevens de fase in het leven waarin de combinatie van werk en zorg (voor zowel kinderen als ouders) het sterkst drukt op het eigen leven en de beruchte midlifevragen de kop kunnen opsteken.

Sociale inbedding

De sociale inbedding van burgers in de samenleving blijkt in alle landen van belang voor het welbevinden: vrijwilligers in organisaties en de buurt en zij die informele hulp bieden zijn tevredener met hun leven (met uitzondering van Polen waar een zwak negatief verband is), in alle landen hebben individuen die anderen vertrouwen een hoger welbevinden en is een stressvolle tijd met

de familie slecht voor het welbevinden. Uit een nadere analyse blijken vooral welvarende landen een gemiddeld hogere stress te rapporteren: in Duitsland, Zweden, Oostenrijk, Finland en het Verenigd Koninkrijk geeft de bevolking meer dan gemiddeld aan dat tijd doorgebracht met de familie stressvol is. De drukke, haastige agenda van het combineren van familie, werk, en vrije tijd kan deze landen parten spelen. Overigens blijkt ook dat vrouwen de tijd met familie zowel iets prettiger als stressvoller ervaren dan mannen. De frequentie van contact met vrienden, familie en collega's en het hebben van intieme vrienden doen er niet overal toe, tenminste niet als men rekening houdt met alle overige factoren.

Persoonlijkheid, ervaren gezondheid en discriminatie

Persoonlijkheidskenmerken zijn het sterkst van invloed op welbevinden (Diener et al. 1999; Donovan et al. 2002; Frey en Stutzer 2003). Optimisme over de eigen toekomst en eigenwaarde hangen dan ook sterk samen met levenstevredenheid: als bijvoorbeeld een Duitser één stap optimistischer wordt dan neemt zijn tevredenheid met het eigen leven met een half punt toe, en als hij zich meer een mislukking gaat voelen dan neemt de tevredenheid met een kwart punt af (ongestandaardiseerde coëfficiënten, niet in tabel opgenomen).

Een andere belangrijke factor is de ervaren gezondheid. In alle landen zien we een positief verband. De samenhang met ervaren gezondheid is meestal hoger (zie bijvoorbeeld Helliwell 2003 en hoofdstuk B3 in deze bundel) wanneer niet gecontroleerd wordt voor persoonlijkheidskenmerken zoals optimisme en neuroticisme. Het is bekend dat neurotici zich meer kwalen herinneren en dus lager scoren op ervaren gezondheid en op subjectief welbevinden (Frey en Stutzer 2003). Vooral in Zweden is er een sterke samenhang tussen zich gezond voelen en tevredenheid met het eigen leven: wanneer men zich daar gezonder voelt is het welbevinden eveneens een half punt hoger (ongestandaardiseerde coëfficiënt, niet in tabel opgenomen).

Een andere factor is de mate van zich gediscrimineerd voelen. Hoewel in absolute zin een minderheid aangeeft zich gediscrimineerd te voelen op grond van onder meer sekse, leeftijd, etnische achtergrond en religie, zien we toch dat het het eigen welbevinden drukt.

Politieke factoren

Welke politieke factoren hangen op het individuele niveau samen met welbevinden? Het oordeel over de staat van de gezondheidszorg is in vier landen positief verbonden met welbevinden; het oordeel over de staat van het onderwijs in drie landen. Wanneer we deze oordelen als impliciete tevredenheidsvragen opvatten dan kan hier echter meespelen dat er naast een *bottom-up effect* van tevredenheid met verschillende domeinen op het algehele oordeel ook een *topdown effect* meespeelt. Dat laatste houdt in dat mensen die tevreden zijn met hun leven ook eerder tevreden zijn met andere domeinen zoals werk, familie en gezondheid (Frey en Stutzer 2003; Schyns en Van der Meer 2009). Verder hangen beide oordelen ook met elkaar samen ($r = .53, p < .001$), maar wanneer we slechts een van beide evaluaties opnemen dan veranderen de resultaten niet noemenswaardig.

Andere politieke factoren blijken op het individuele niveau niet van belang voor het welbevinden, met uitzondering van het vertrouwen in politieke instituties dat zowel in het Verenigd Koninkrijk als in Polen samengaat met meer subjectief welbevinden; vooral in Polen is het absolute niveau van politiek vertrouwen aan de lage kant. Hoewel er tussen landen een sterk verband is tussen politiek vertrouwen en gemiddeld welbevinden, blijken binnen de zes landen individuele

politieke factoren geen rol van betekenis te spelen voor het subjectief welbevinden.¹³

Wat hangt het meest samen met subjectief welbevinden?

Kijken we naar het relatieve belang van elk van de factoren, dan staat optimisme over de toekomst onbetwist op nummer 1: in alle landen speelt dit een grote rol in het welbevinden van een individu. Op een gedeelde tweede plaats staan eigenwaarde en vertrouwen in de medemens. Van de sociaaleconomische factoren zien we in alle landen een positief verband met inkomen en een negatief verband met werkloosheid. Subjectieve gezondheid is een andere belangrijke positieve factor. Tot slot is stressvolle familietijd een belangrijke sociale factor die afbreuk doet aan welbevinden. Zoals aangegeven spelen op het individuele niveau politieke evaluaties nauwelijks een rol. In totaal wordt tussen de 19% en 36% in levenstevredenheid verklaard door de factoren in het model. Het betekent dat in Polen levenstevredenheid voor 80% samenhangt met andere factoren en in Duitsland voor 64%. In de literatuur wordt subjectief welbevinden voor ongeveer een kwart verklaard door individuele factoren (Helliwell 2003), dus in die zin is ons model een verbetering.

Geld in Duitsland en gezondheid in Zweden

Zien we opmerkelijke verschillen tussen landen? Eigenlijk vallen vooral de overeenkomsten op. We vinden grotendeels dezelfde patronen in factoren die samenhangen met welbevinden in de zes landen. Toch zijn er wel een paar uitschieters. In Duitsland is een sterkere samenhang tussen inkomen en welbevinden. Materiële welvaart speelt hier een grotere rol in de tevredenheid met het eigen leven dan in de andere vijf landen, een resultaat dat ook al door Noll en Weick (2010) is opgemerkt en dat mogelijk met de grotere rol van geld in het leven van voormalige Oost-Duitsers te maken heeft. In Zweden is de ervaren gezondheid van groot belang voor het eigen welbevinden, veel meer dan in andere landen. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de andere domeinen in het leven van Zweedse burgers vrij goed geregeld zijn en gezondheid daarom relatief van groter belang is. In het Verenigd Koninkrijk en Polen is de veiligheidsbeleving (zwak) verbonden aan het subjectieve welbevinden, terwijl er in andere landen geen significant verband is. In deze twee landen blijft de veiligheidsbeleving van belang ook wanneer men rekening houdt met andere factoren zoals geslacht en leeftijd. Verder valt in Duitsland de groep 65-plussers op die vergeleken met de jongeren (referentiegroep) in eigen land maar ook met ouderen in andere landen relatief tevreden zijn met hun leven. Tot slot is het kleine positieve verband in het Verenigd Koninkrijk tussen de politiek te gecompliceerd vinden en tevredenheid met het eigen leven opmerkelijk, een uitkomst die mogelijk terug te herleiden is tot de *blissfully ignorant factor*, of op zijn minst tot een scheiding tussen het persoonlijk en het maatschappelijk welbevinden (e-mailuitwisseling met nef).

3.4 Afsluitend en vooruitziend

We hebben gekeken naar het subjectief welbevinden en de sociale inbedding van burgers in de samenleving in Europa. We sluiten hiermee aan bij de subjectieve benadering van het meten van een breder welvaartbegrip zoals dat ook in hoofdstuk B3 aan de orde komt. Hoewel objectieve sociale indicatoren inmiddels in veel Europese landen deel uitmaken van nationale rapportages over maatschappelijke vooruitgang, is er nog steeds veel discussie over de zin en onzin van het opnemen van subjectieve sociale indicatoren. Grote namen zoals

¹³ Volgens Bok (2010) vinden Frey en Stutzer dat in Zwitserland meer zeggenschap in de politiek het subjectief welbevinden verhoogt, maar andere studies weerspreken deze resultaten vervolgens weer.

Daniel Kahneman, Richard Layard en Bruno Frey proberen aandacht te vragen voor subjectieve indicatoren omdat ze een nuttige aanvulling vormen. Tot op heden is er echter nog geen land of instituut dat systematisch en regulier het volle spectrum aan indicatoren voor subjectief welbevinden verzamelt en erover rapporteert (Diener et al. 2008). We hebben geprobeerd een lans te breken voor dit type datamateriaal.

Naast economische factoren is het ook noodzakelijk indicatoren te verzamelen die iets vertellen over wat geld niet of slechts ten dele kan meten, zoals tevredenheid met het eigen leven en domeinen daarbinnen, emoties en betrokkenheid. Beleidsmakers willen naast burgers die *wel varen* in economische zin, immers ook burgers die *wel zijn*. Dit laatste aspect wordt beter met subjectieve sociale indicatoren gemeten. Immers zeer welvarende burgers hoeven zich niet per definitie ook het beste te voelen en andersom geldt dat mensen in mindere omstandigheden niet per se ongelukkig zijn.

In Europa zijn er tussen landen grote verschillen in subjectief welbevinden, met steevast de Scandinavische landen, Zwitserland en Oostenrijk als voorlopers en enkele voormalige Oostbloklanden en Portugal als hekkensluiters. Toch zijn ook hier nuances naar gelang de dimensie van subjectief welbevinden: op het vlak van positieve en negatieve emoties valt bijvoorbeeld op dat Spanje en Cyprus relatief laag scoren op positieve gevoelens, maar dat landen waar negatieve emoties hoog zijn niet per se minder positieve gevoelens zijn, zoals Oekraïne, Hongarije en Estland laten zien.

Landenvergelijkend zagen we dat een hoger subjectief welbevinden samengaat met een groter sociaal en politiek vertrouwen, het verlenen van meer sociale steun en een lager sociaal isolement. Een samenleving waar burgers elkaar en de politiek niet vertrouwen, vrienden en familie nauwelijks zien en elkaar geen helpende hand bieden is voor de meesten dan ook geen nastrevenswaardige plek om te leven. Op het vlak van sociaal vertrouwen en het verlenen van steun en vrijwilligerswerk hebben met name de voormalige Oostbloklanden nog een inhaalslag te maken.

Op het individuele niveau hebben we onderzocht welke factoren samenhangen met een hoger welbevinden. Het ging ons niet om het ontwikkelen van een uitputtend model, maar om sociale groepen te onderscheiden die verschillen in subjectief welbevinden. Kort gezegd gaan vrouw-zijn, een betere sociaaleconomische positie (dat wil zeggen niet werkloos en niet arm zijn), religieus, voldoende sociaal ingebed (echter geen stress met familie) en optimistisch van aard zijn, zich geen mislukkeling voelen, zich gezond en niet gediscrimineerd voelen, en tevreden zijn over de gezondheidszorg of het onderwijs in eigen land samen met een hoger welbevinden. Nadrukkelijk spreken we hier van een samenhang en geen causaal effect, omdat welbevinden ook zelfstandig invloed heeft op sociale netwerken, gezondheid en zelfs inkomen (Diener et al. 2008). De resultaten geven wel aanwijzingen waar achterblijvers en voorlopers in welbevinden te vinden zijn en kunnen in die zin een nuttige aanvulling vormen op economische indicatoren.

Waarmee we zijn aangekomen bij het punt van de relevantie van deze gegevens voor beleidsmakers. Gezien de scepsis van de overheid, maar ook van wetenschappelijke disciplines, om subjectieve sociale indicatoren op te nemen als maat voor een breder welvaartsbegrip, is het gerechtvaardigd om daarbij stil te staan. De factoren die samenhangen met een hoger welbevinden lijken

misschien weinig beïnvloedbaar, maar in zekere zin voert de overheid hier al deels beleid op of is men daarmee bezig. Denk aan maatregelen in Nederland zoals de deeltijd-ww om werknemers in tijden van crisis te kunnen behouden voor de arbeidsmarkt, of zoals in het recente verleden, om via sociale activering mensen weer terug naar de arbeidsmarkt te leiden. Een ander voorbeeld vormen maatregelen om arbeid en zorg beter te kunnen combineren. Een deel van de gerapporteerde stress in familieverband hangt zeer waarschijnlijk samen met knelpunten op dit vlak. Stress is een belangrijke factor voor een lager mentaal welbevinden en kan, wanneer het structureel van aard is, leiden tot ziekte (Donovan et al. 2002).

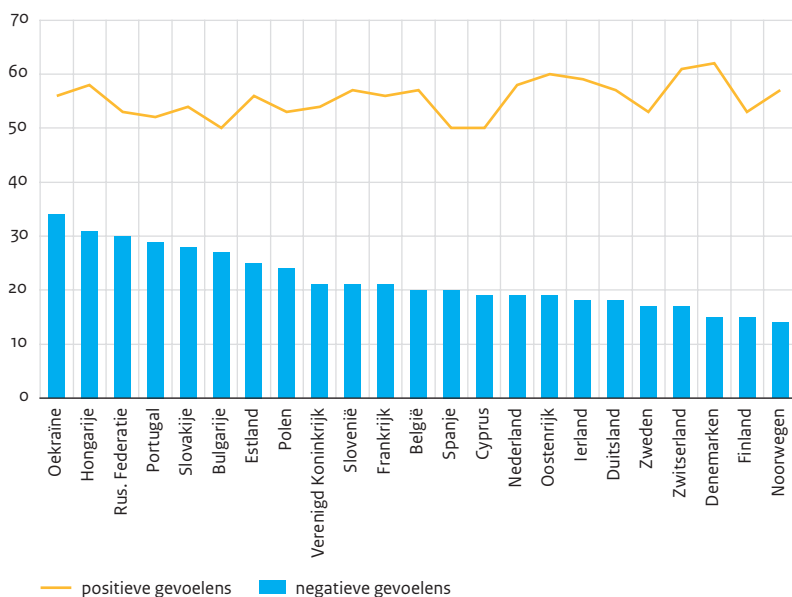
Ook op andere vlakken kan de overheid mogelijkheden bieden, zoals in de vorm van het ontwikkelen van vrijwilligersprojecten, financieren van buurthuizen en publiek groen. We hebben immers gezien dat voor anderen iets betekenen positief samenhangt met het eigen welbevinden, maar er moet wel tijd en ruimte voor zijn. De overheid kan hier een rol in vervullen.

Een andere ingang om het welbevinden van burgers te verhogen is via de gezondheidszorg. We zagen al dat mensen die zich gezonder voelen ook tevredener met het eigen leven zijn en vice versa. De overheid doet al het nodige op het gebied van (geestelijke) gezondheidszorg en preventie. Een nieuw idee waarvoor momenteel in de vs wordt gepleit is het monitoren van de geestelijke gezondheid van kinderen op scholen, om schooluitval en latere problemen in de volwassenheid te voorkomen (Diener et al. 2009). Een ander voorbeeld is voorzien in respijtzorg, waardoor mantelzorgers tijdelijk ontlast kunnen worden.

Aan de persoonlijkheid van een individu valt weinig te sleutelen, maar ook hier kan ruimte geboden worden aan burgers, bijvoorbeeld in de vorm van psychologische hulp bij tegenslag in het leven of juist bij het versterken van mentale kracht van burgers, opdat men meer controle over de eigen toekomst kan uitoefenen en de eigenwaarde kan groeien.

Natuurlijk zijn dit vrij algemene aanbevelingen, maar in die richting zouden politici en beleidsmakers wel afwegingen kunnen maken wanneer cijfers over subjectieve sociale indicatoren naast de gangbare cijfers over economische groei worden gelegd. Het verhogen van welbevinden van burgers wordt niet alleen door burgers zelf als een belangrijke prioriteit gezien (Diener et al. 2008; nef 2008), maar staat ook voorop bij politici en beleidsmakers. Ook al zijn de gegevens nog verre van perfect, net als de economische cijfers in de beginfase, we doen hier de voorzichtige voorspelling dat het een kwestie van tijd is dat subjectieve sociale indicatoren hun weg zullen vinden in nationale rekeningen. En dat men zich in een niet al te verre toekomst afvraagt hoe beleid ooit zonder deze gegevens gemaakt en uitgevoerd werd.

Bijlagefiguur bij A3

Figuur A3.B1

Negatieve en positieve gevoelens in Europa (schaal 0-100)^a

a Beide schalen lopen van 0-100, waarbij een hogere score gemiddeld meer positieve of negatieve gevoelens uitdrukt.

Voor een uitgebreide beschrijving van de items zie Huppert et al. (2009). De negen items die onder negatieve gevoelens vallen luiden: Kunt u aan de hand van deze kaart zeggen, hoe vaak gedurende de afgelopen week...u zich gedeprimeerd voelde?...u voelde dat alles wat u deed met moeite ging?...u slecht geslapen heeft?...u zich eenzaam voelde?...u zich droevig voelde?...u niet op gang kon komen?...u zich angstig voelde?...u zich moe voelde?...u zich verveelde?

De zes items die onder de positieve gevoelens vallen luiden: Kunt u aan de hand van deze kaart zeggen, hoe vaak gedurende de afgelopen week...u gelukkig was?...u van het leven genoot?...u veel energie had?...u helemaal opging in wat u aan het doen was?...u zich kalm en rustig voelde?...u zich echt uitgerust voelde toen u 's morgens wakker werd? De antwoordcategorieën lopen van 1, nooit of bijna nooit, tot 4, altijd of bijna de hele tijd.

In een geroteerde oblimin-factoranalyse vormen de negen respectievelijk zes items twee aparte factoren (factorladingen tussen 0,56 en 0,75 voor de eerste dimensie en tussen 0,54 en 0,70 voor de tweede dimensie, verklaarde variantie 45%; betrouwbaarheid alfa 0,84 voor negatieve gevoelens en 0,76 voor positieve gevoelens). Beide schalen zijn via een berekening van het gemiddelde van de items vervolgens omgezet naar 0-100-schalen. Er is gekozen voor een berekening van het gemiddelde in verband met ontbrekende waarden op de losse items. Hoe hoger de score hoe respectievelijk negatiever of positiever de gevoelens zijn.

Bron: ESS 2006/7, gewogen resultaten

Literatuur

- Anderson, R., B. Mikulic, G. Vermeylen, M. Lyly-Yrjanainen en V. Zigante (2009). *Second European Quality of Life Survey*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Beer, T. de, en M. Scholte (TNS NIPPO) (2009). Eurobarometer 71; nationaal rapport Nederland. Brussel: Europese Commissie [ec.europa.eu/public_opinion].
- Böhnke, P. (2008). Does Society Matter? Life satisfaction in the enlarged Europe. In: *Social Indicators Research*, jg. 87, p. 189-210.
- Bok, D. (2010). *The Politics of Happiness. What government can learn from the new research in well-being*. Princeton: Princeton University Press.
- Bonini, A. (2008). Cross-National Variation in Individual Life satisfaction: Effects of National Wealth, Human Development, and Environmental Conditions. In: *Social Indicators Research*, jg. 87, p. 223-236.
- Cerniglia, F. en L. Pagani (2009). The European Union and the member states: An empirical analysis of Europeans' preferences for competence allocation. In: *CESinfo Economic Studies*, jg. 55, nr. 1, p. 197-232.
- Clark, A. en A. Oswald (1994). Unhappiness and unemployment. In: *The Economic Journal*, jg. 104, p. 648-659.
- CPB/SCP (2006). *Divers Europa. Europese Verkenning 4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Planbureau.
- CPB/SCP (2008). *Europa's buren. Europese Verkenning 6*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Planbureau.
- CPB/SCP (2009). *Strategisch Europa. Europese Verkenning 7*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Planbureau.
- Dekker, P., J. den Ridder en I. de Goede (2010). *COB-kwartaalbericht 2010* 1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Diener, E., P. Kesebir en R. Lucas (2008). Benefits of Accounts of Well-Being for Societies and for Psychological Science. In: *Applied Psychology: An International Review*, jg. 57, p. 37-53.
- Diener, E., E. Suh, R. Lucas en H. Smith (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. In: *Psychological Bulletin*, jg. 125, p. 276-302.
- Diener, E., R. Lucas, U. Schimmack en J. Helliwell (2009). *Well-Being for Public Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Donovan, N., D. Halpern en R. Sargeant (2002). *Life Satisfaction: the state of knowledge and implications for government*. Londen.
- Easterlin, R. (1995). Will increasing the income of all increase the happiness of all? In: *Journal of Economic Behavior & Organization*, jg. 27, p. 89-125.
- EC, Europese Commissie (2010). *First results Eurobarometer 72*. Brussel: Europese Commissie (DG Communicatie) [ec.europa.eu/public_opinion].
- Echtelt, P. van (2010). Een baanloos bestaan. De betekenis van werk voor werklozen, arbeidsongeschikten en werkende. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ettema, A. en T. de Beer (TNS NIPPO) (2010). Eurobarometer 72; nationaal rapport Nederland. Brussel: Europese Commissie [ec.europa.eu/public_opinion].
- Frey, B. en A. Stutzer (2003). *Happiness & economics. How the economy and institutions affect human well-being*. Princeton: Princeton University Press.
- Helliwell, J. (2003). How's life? Combining individual and national variables to explain subjective well-being. In: *Economic Modelling*, jg. 20, p. 331-360.
- Huppert, F., N. Marks, A. Clark, J. Siegrist, A. Stutzer, J. Vitterso en M. Wahrendorf (2009). Measuring well-being across Europe: Description of the ESS well-being module and preliminary findings. In: *Social Indicators Research*, jg. 91, p. 301-315.
- Kahneman, D. en A. Krueger (2006). Developments in the measurement of subjective well-being. In: *Journal of Economic Perspectives*, jg. 24, p. 3-24.
- Klucharev, V. en A. Smidts (2009). Zit irrationaliteit in de aard van de mens? De neurobiologie van besluitvorming. In: W. Tiemeijer, C. Thomas en H. Prast (red.), *De menselijke beslisser. Over de psychologie van keuze en gedrag*, p. 213-235, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kriesi, H., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschieer en T. Frey (2006). Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared. In: *European Journal of Political Research*, jg. 45, p. 921-956.
- Lees, M. (2010). To master the threats of climate change we have to redefine and reorient economic growth. In: *Club of Rome News* [www.clubofrome.org/eng/cor_news_bank/20/].

- nef (2008). National accounts of Well-being. Bringing real wealth onto the balance sheet [cdn.media70.com/national-accounts-of-well-being-report.pdf].
- Noll, H.-H. (2002a). Social indicators and quality of life research: Background, achievements and current trends. In: N. Genov (red.), *Advances in Sociological Knowledge Over Half a Century*, p. 168–206, Paris: ISSC.
- Noll, H.-H. (2002b). Towards a European System of Social Indicators: Theoretical Framework and System Architecture. In: *Social Indicators Research*, nr. 58, p. 47-87.
- Noll, H.-H. en S. Weick (2010). Subjective well-being in Germany: Evolutions, determinants and policy implications. In: G. Bent (red.), *Happiness and Social Policy in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Pelkmans, J. (2009). *De rol van de EU in de financiële en economische crisis*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael.
- Schyns, P. (2001). Income and satisfaction in Russia. In: *Journal of Happiness Studies*, nr. 2, p. 173-204.
- Schyns, P. (2003). Income and life satisfaction. A cross-national and longitudinal study. Delft: Eburon.
- Schyns, P. en T. van der Meer (2009). De publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en P. Schyns (red.), *De sociale staat van Nederland 2009*, p. 65-95. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stevenson, B. en J. Wolfers (2008). *Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the Easterlin Paradox*. Brooking papers on Economic Activity (Spring).
- Stiglitz, J., A. Sen en J.-P. Fitoussi (2009). Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress [www.stiglitz-sen-fitoussi.fr].
- Veenhoven, R. (2002). Why social policy needs subjective indicators. In: *Social Indicators Research*, jg. 58, p. 33-45.
- Vogel, J. (2002). Strategies and tradition in Swedish social reporting: A 30-year experience. In: *Social Indicators Research*, jg. 58, p. 89-113.
- Walburg, J. (2008). *Mentaal vermogen. Investeren in geluk*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.
- Wittebrood, K. en L. Van Noije (2010). Weer een misdaadparadox.... In: SCP Nieuwjaarsuitgave 2010. *Hoe het ons verging. Terugkijken tot 2000*, p. 17-21. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

DEEL B DE LISSABON AGENDA IN EEN BREED WELVAARTSPERSPECTIEF

Opzet en bevindingen

De Lissabon Agenda: kompas voor de EU tot 2010

Tijdens het Portugese voorzitterschap van de Europese Unie (EU) in het voorjaar van 2000 komt de zogenaamde Lissabon Agenda tot stand: een economische intentieverklaring die tot 2010 richting moet geven aan structurele economische hervormingen in de EU. In dat jaar moet de EU de meest competitieve en productieve economie van de wereld zijn. De belangrijkste trefwoorden zijn kennisontwikkeling, innovatiekracht en economische groei. Die groei moet 'groener' en ecologisch duurzamer. Door meer banen zal bovendien de sociale cohesie in de lidstaten versterkt worden. Met de Lissabon Agenda kiezen de Europese regeringsleiders duidelijk voor welvaartstoename over een breed front.

Het is nu 2010, het toetsjaar. Tijd om te kijken wat er terecht is gekomen van de brede welvaartsdoelen uit de Lissabon Agenda.

Nodig: brede welvaartsanalyse

De Europese Commissie kijkt bij haar evaluatie van de Lissabon Agenda vooral naar economische groei en arbeidsparticipatie. Het is zeer de vraag of dat genoeg is om de veranderingen in de Europese welvaart sinds 2000 goed in kaart te brengen. Er is toenemende kritiek op het gebruik van economische groei (groei van het bbp) als welvaartsindicator. Met name in rijkere EU-landen verklaart de inkomensgroei een steeds kleiner deel van de veranderingen in het welzijn dat burgers zelf rapporteren. Arbeidsparticipatie leidt weliswaar tot meer inkomen, maar als het leidt tot verlies aan vrije tijd, een groter beroep op commerciële zorgtaken en meer stress in werk en verkeer is het de vraag hoe welvaartsvergroting dat is. Economische groei en arbeidsparticipatie zijn slechts middelen om de welvaart van de Europese burgers te vergroten. Om de welvaartseffecten na de totstandkoming van de Lissabon-strategie na te gaan is een breder perspectief nodig.

Een conceptueel kader voor een brede welvaartsanalyse...

Deze Europese Verkenning verschaft een nieuw conceptueel kader waarmee 'brede welvaart' kan worden geanalyseerd. Ons vertrekpunt is dat welvaart meer is dan een hoog inkomen (bbp) in het 'hier en nu'. De menselijke welvaart hangt ook af van goederen en diensten die niet op markten verhandeld worden, zoals vrije tijd, een aantrekkelijke woonomgeving, een schoon milieu, mantelzorg, amateursport en natuurlijke diversiteit. Maar ook de gevolgen van ons handelen voor latere generaties en buiten de EU-grenzen, bijvoorbeeld in ontwikkelingslanden, spelen in de welvaartsbeleving van veel mensen een rol. En verder wordt welvaart beïnvloed door niet-economische factoren, zoals de waarde die we toekennen aan bepaalde kwaliteiten in de sociale en politieke interactie: de kwaliteit en integriteit van het publieke bestuur, de kwaliteit van de democratie, betrouwbaarheid van medeburgers, rechtvaardigheidsgevoel en de frequentie van sociale contacten. Uiteraard blijft naast dit alles het bbp een belangrijk onderdeel van onze welvaart.

... en een operationele invulling daarvan

De operationele vorm van de brede welvaartsanalyse moet een compact en toch representatief beeld bieden. We hebben vijf criteria gebruikt voor de selectie van indicatoren: representativiteit voor een bepaald element van brede welvaart, relevantie voor beleidskeuzes, meer zeggen dan alleen economische groei, statistische adequaatheid en meetbaar effect op individueel welzijn. Verder gaan we na of de indicatoren bijdragen aan de verklaring van het zelfgerapporteerde welzijn van EU-burgers. In totaal leidde dit selectieproces tot een bundel van twaalf indicatoren.

Toepassing op de periode na de Lissabon Agenda

We passen dit analysekader toe op de 15 EU-landen die aan de wieg van de Lissabon Agenda stonden. We kunnen niet vaststellen of de waargenomen ontwikkelingen sinds 2000 ook echt het gevolg zijn van de Lissabon-strategie, maar we kunnen wel signaleren of ze overeenstemmen met de doelen van 'Lissabon'. Kort gezegd zien we geen eclatant succes; hooguit gemengde resultaten.

Vooruitgang is te zien in twee Lissabon-doelen, namelijk economische groei en arbeidsparticipatie. De EU was daar echter niet uniek in; ook buiten de EU zagen we soortgelijke ontwikkelingen. De vraag is dus of deze resultaten op het conto van de Lissabonstrategie kunnen worden geschreven. De bereikte resultaten bij twee andere Lissabon doelen, namelijk uitgaven aan onderwijs en onderzoek en ontwikkeling (R&D), zijn allerm minst overtuigend te noemen. Voor de EU 15 als geheel zien we hier weinig of geen verschillen met de periode vóór 2001.

Bij de milieu-indicatoren, met name huishoudelijk afval, luchtvervuiling door fijnstof en uitstoot van CO₂, deed de EU 15 het gemiddeld genomen slechter dan in de periode vóór 2001. De ambities op het vlak van milieu zijn dus nog niet bewaarheid.

De resultaten rond sociale cohesie, een ander neven-doel van de Lissabon Agenda, zijn eveneens teleurstellend. De toegenomen arbeidsparticipatie heeft niet kunnen verhinderen dat een groeiende groep van de bevolking (20-30%) in armoede verzeild raakte. In verschillende EU 15-landen wordt zeker 10% van de bevolking uit de armoedezone gehouden door sociale voorzieningen; in de zuidelijke EU 15-landen ontvangen de armste delen van de samenleving veel minder inkomensoverdachten. Op het gebied van zelfgerapporteerd onderling vertrouwen tussen burgers, een belangrijk onderdeel van sociaal kapitaal, vertonen de meeste EU 15-landen al langere tijd een dalende trend. Dat doet zich overigens ook voor buiten de EU.

Waar brengt dat ons?

Er zijn steeds meer aanwijzingen dat bij een hoog gemiddeld inkomen andere welvaarts- en welzijnsbepalende zaken dan inkomen relatief belangrijker worden. Hierbij kunnen we denken aan vrije tijd, sociale contacten, een schoon lokaal milieu, gezondheid en sociale cohesie. Vooral voor de rijkere lidstaten is het van belang een breder en verfijnder welvaartsconcept te hanteren. De sterke focus van de Europese Commissie op bbp-groei – zowel in de Lissabon Agenda als waarschijnlijk ook weer in de komende beleidsagenda voor Europe-2020 – begint misschien toch wat te eenzijdig te worden. De groeistrategie is uitstekend voor de welvaart en de economische inhaalrace van de nieuwe toetredingslanden, maar voor de welvaart in de rijkere EU-landen zijn andere factoren waarschijnlijk steeds meer van belang.

We komen tot de volgende aandachtspunten:

- De toenemende selectie op kennis en scholing in de arbeidsvraag kan tot meer segregatie op de arbeidsmarkt leiden, met afnemende kansen voor laag- en laag- en laag- geschoolden en een grotere kans dat zij in een sociaal vangnet terechtkomen of onder de armoedegrens zakken. Wanneer de trends die we signaleren, zich voortzetten, kunnen we afnemende sociale cohesie en daling in onderling vertrouwen verwachten. Omdat cohesie en onderling vertrouwen belangrijke componenten zijn van het Europese sociale model, lijkt het van belang om hier meer aandacht te besteden aan de aansluiting tussen de economische ‘kopgroep’, het grote ‘peloton’ en de ‘achterblijvers’.
- De milieuresultaten sinds de Lissabon Agenda zijn wat teleurstellend, en dit terwijl milieuaantasting van belang blijkt voor de welvaartsbeleving van de burgers.

De strategie voor Europe-2020 zou aan deze elementen van de brede welvaart veel meer aandacht moeten schenken. De voorgestelde strategie heeft als kernwoorden ‘slim, groen en inclusief’. Onze analyse onderstreept het belang van een beleidsaanpak die meer nadruk legt op behoud van sociale cohesie en de serieuze bestrijding van een aantal hardnekkige milieuproblemen. Kennisintensivering en innovatie kunnen daarbij een belangrijke rol spelen.

B1 De Lissabon Agenda en de Europese welvaart

Tijdens het Portugese voorzitterschap van de Europese Unie in het voorjaar van 2000 komt de zogenaamde Lissabon Agenda tot stand. Het is een economische intentieverklaring die tot 2010 richting moet geven aan structurele hervormingen in de EU. De doelstelling is om van de EU in 2010 de meest competitieve en productieve economie van de wereld te maken. Belangrijkste trefwoorden zijn kennisontwikkeling, innovatiekracht en economische groei. Die groei moet 'groener' en ecologisch duurzamer worden en grotere arbeidsparticipatie zal de sociale cohesie versterken. Met de Lissabon Agenda kiezen de Europese regeringsleiders voor welvaartstoename op een breed front.

Het is nu 2010, het toetsjaar. Tijd om te kijken wat er terecht is gekomen van de brede welvaartsdoelen uit de Lissabon Agenda.

De Lissabon Agenda is slechts een doorgangspunt in het ambitieuze project van geleidelijke Europese eenwording. Recent formuleerde de Europese Commissie de voorstellen voor een opvolger van de Lissabon Agenda onder de naam 'Europe-2020 – een strategie voor slimme, duurzame en inclusieve groei'. De prioriteiten luiden in de woorden van de Europese Commissie als volgt:

- *Slimme groei: het ontwikkelen van een economie gebaseerd op kennis en innovatie.*
- *Duurzame groei: bevorderen van een groenere en meer competitieve economie die efficiënter gebruik maakt van hulpbronnen.*
- *Inclusieve groei: bevorderen van een economie met hoge arbeidsparticipatie die leidt tot economische, sociale en territoriale cohesie. (EC 2010a: 8)*

De beleidsagenda voor 2020 is opnieuw breed van karakter. Om de welvaarts-groei op al deze punten te meten, zal ook in het komende decennium behoefte zijn aan een brede welvaartsanalyse. In hoofdstuk B1 beschrijven we hoe de Lissabon Agenda tot stand kwam, wat de Europese regeringsleiders ermee voor ogen hadden en hoe de Europese Commissie de voortgang meet. In hoofdstuk B2 schetsen we een analysekader voor 'brede' welvaart, waarin naast inkomen (het bruto nationaal product, bbp) aanvullende indicatoren worden gebruikt. In hoofdstuk B3 selecteren we de aanvullende welvaartsindicatoren om in hoofdstuk B4 ons analysekader toe te passen op de Europese welvaartsontwikkeling sinds de formulering van de Lissabon Agenda in 2000. Hoofdstuk B5 trekt conclusies en bespreekt de leerpunten. Met de hier gepresenteerde aanpak hopen we hieraan een positieve bijdrage te leveren.¹

1.1 De totstandkoming van de Lissabon Agenda

In het millenniumjaar 2000 gaat de EU een nieuwe fase in. Richtte de Europese samenwerking zich voorheen op het wegnemen van belemmeringen voor de onderlinge handel en voor het vrije verkeer van arbeid en kapitaal tussen de lidstaten, met de Lissabon Agenda wordt een begin gemaakt met de onderlinge afstemming van nationaal economisch beleid.

¹ De auteurs danken CPB-collega's Stefan Boeters, Casper van Ewijk, Albert van der Horst, Arjan Lejour, Suzanne Kok, Paul Koutstaal, Jasper Lukezzen, Bas Straathof, Paul Veenendaal en Bas Ter Weel voor hun constructieve opmerkingen en suggesties.

Eerst en vooral is de Lissabon Agenda een politieke missie. Vijftien democratisch gekozen regeringen verbinden vrijwillig hun lot aan elkaar via een gezamenlijk beleidsdoel:

De Lissabon-strategie moet in 2010 van Europa de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie van de wereld maken die in staat is tot duurzame economische groei met meer en betere banen en een hechtere sociale samenhang.

Na de val van de Berlijnse muur is de wereld in meer dan een opzicht opener geworden. De toekomstige rol van landen en landenblokken lijkt vooral bepaald te worden door economische concurrentie op de wereldmarkt. Gevestigde posities zijn niet langer automatisch verzekerd door de toenemende economische vervlechting in de wereld en door de opkomst van nieuwe economische grootmachten zoals China. Deze overwegingen spelen bij de formulering van de Lissabon Agenda een rol, evenals de zorg om de toenemende vergrijzing in Europa (Sapir et al. 2004).²

De doelstelling om 'de meest concurrerende en meest dynamische kenniseconomie' van de wereld te worden, klinkt achteraf misschien overambitieuze. Maar het interne doel van de Lissabon Agenda is misschien nog wel belangrijker. Met de Lissabon-strategie kiezen de Europese regeringsleiders namelijk voor een verdieping van de samenwerking. Voor het eerst worden economisch, sociaal en milieubeleid van de lidstaten op elkaar afgestemd, iets waarover in de decennia vóór 2000 nog nationale veto's werden uitgesproken.

In economische zin vormt de Lissabon Agenda een erkenning dat Europa meer is dan de som der delen, de vijftien individuele landen. Door de onderlinge vervlechtingen in de EU heeft nationaal beleid vaak grensoverschrijdende effecten (Ederveen et al. 2008; Lejour en Rojas-Romagosa 2008). Dit speelt binnen de Unie sterker dan in de rest van de wereldeconomie, omdat de EU via handel en kapitaalverkeer meer onderling geïntegreerd is dan de rest van de wereldeconomie. Door de grensoverschrijdende effecten kan nationaal beleid in andere landen positieve of negatieve economische effecten hebben. Hoe dat gaat, wordt op kleine schaal zichtbaar als een buurland iets verandert in zijn systeem van heffingen, accijnzen of subsidies: in grensstreken kan het leiden tot extra druk handelsverkeer. Allerlei andere vormen van grensoverschrijdende effecten van nationaal beleid zijn minder zichtbaar, maar niettemin belangrijk. Zo is aangetoond dat intensivering van onderzoek en ontwikkeling (R&D) van een land positieve welvaartseffecten heeft op buurlanden en handelspartners (Coe et al. 1995; Lejour en Nahuis 2005; Keller 2004). Die zogenaamde *spillover*-effecten spelen geen rol voor de regering die het besluit neemt, maar voor de EU als geheel zijn ze wel degelijk van belang. Europese beleidsafstemming maakt het mogelijk om nationaal beleid zodanig vorm te geven dat ook voor de landen gezamenlijk het beste effect ontstaat. Daarom valt Europese samenwerking op economische gronden ook goed te motiveren op het gebied van transportbeleid (onderlinge afstemming van transportsystemen), milieubeleid (grensoverschrijdende vervuiling) en mogelijk ook voor belastingheffing, gezien het grensoverschrijdende kapitaalverkeer (Gelauff et al. 2008).

2 'De achterliggende gedachte was dat de EU, wilde zij haar levensstandaard verhogen en haar unieke sociale model in stand houden, haar productiviteit en haar concurrentievermogen moest verhogen om het hoofd te bieden aan de steeds fellere concurrentie op de wereldmarkt, de technologische veranderingen en een vergrijzende bevolking' (EC 2010b).

De complementariteit tussen het beleid in Brussel en dat in de nationale hoofdsteden kan een volgende reden zijn voor een meer gezamenlijke beleidsaanpak. Veel productmarktbeleid wordt nu vanuit Brussel aangestuurd, maar heeft ook effecten op de arbeidsmarkten van de afzonderlijke landen. En dat terwijl arbeidsmarkten voor het overgrote deel nog uitsluitend onder nationale jurisdictie vallen. Men kan zich voorstellen dat het beleid effectiever kan worden als Brussel en de nationale hoofdsteden hun aanpak meer afstemmen. Complementariteit is er ook tussen het 'Brusselse' streven naar een opener Europese markt voor diensten en het nationale beleid dat de activiteiten van dienstverleners binnen de nationale grens tracht te reguleren. En terwijl de Europese Commissie een vrijere dienstenhandel tussen de lidstaten tracht te bevorderen, blijken juist de verschillen in nationaal beleid op het gebied van diensten een van de belangrijkste resterende handelsobstakels te vormen (Kox en Lejour 2006; De Bruijn et al. 2008).

Een derde reden voor meer beleidsafstemming is dat de Europese lidstaten kunnen leren van elkaars meest efficiënte beleidsinstrumenten (*best practices*). Dit speelt op allerlei gebieden, van pensioensystemen tot innovatievouchers. Het 'beleidsleren' is vooral van belang voor de landen die na 2004 tot de Unie zijn toegetreden. Zij hebben vaak een lange weg te gaan om de efficiëntie en transparantie van hun beleid te verbeteren.³

De beleidsafstemming uit de Lissabon Agenda onderstreept het belang van deze economische gronden voor onderlinge samenwerking. Door naast structurele economische hervormingen ook arbeidsparticipatie, milieu en sociale cohesie op de gezamenlijke beleidsagenda te plaatsen verdiept de Europese samenwerking zich. Dit laatste is vanaf 2000 niet langer voorbehouden aan de bekende terreinen van handel en economie. De samenwerking bestrijkt een veel ruimer gebied met dus ook brede effecten op de welvaart van Europese burgers.

1.2 Van politieke missie naar beleid

Na de visionaire start in Lissabon komt de klad er wat in. In het voorjaar van 2005 delen velen in de EU het oordeel dat de Lissabon Agenda dreigt te verzanden in goede bedoelingen. Een commissie van vooraanstaande Europeanen onder leiding van Wim Kok krijgt van de regeringsleiders de opdracht een onafhankelijk rapport op te stellen over de vorderingen. De commissie komt tot de slotsom dat zowel de EU als de lidstaten hebben gefaald (Kok et al. 2005). Men wijt dit aan een te volle, zelfs overladen beleidsagenda en aan tekortkomingen in het beleidsproces. Samengevat luidt de analyse: Lissabon gaat over alles en dus over niets. Iedereen is verantwoordelijk en dus niemand. Op beide punten formuleert het rapport voorstellen voor aanscherping van de Lissabon Agenda.

Het rapport-Kok adviseert meer focus in de beleidsdoelen aan te brengen en de nadruk te leggen op groei en werkgelegenheid. Zaken als sociale cohesie en doelstellingen rond milieu en duurzame groei zouden in de Lissabon Agenda een lagere prioriteit moeten krijgen. De achterliggende gedachte is dat groei en werkgelegenheid essentieel zijn als basis voor sociale cohesie en duurzame ontwikkeling. Deze voorstellen worden overgenomen (EC 2005a).

Het rapport-Kok stelt voor om helderder te maken wie welke verantwoordelijkheden draagt. Tot dan toe gaf de Europese Commissie als een schoolmeester aanwijzingen aan de lidstaten, die daar vervolgens wel of niet iets mee deden. Als het

3 Dit punt komt in hoofdstuk B4 verder terug.

ationale parlement of binnenlandse belangengroepen moeilijk gingen doen, konden de nationale regeringen iets te gemakkelijk argumenteren dat het initiatief uit Brussel kwam. Het rapport-Kok vraagt de lidstaten zich meer gebonden te voelen aan de Lissabon Agenda, ofwel in EU-jargon de Lissabon-doelen meer ‘in eigendom’ te nemen door ze op de nationale beleidsagenda’s te zetten (Kok et al. 2005). Het voorstel is ook om de Lissabon-doelen meer te laten terugkomen in de EU-begrotingen. En de Europese Commissie wordt gevraagd het systeem van open coördinatie met gebruik van onderlinge vergelijking en groepsdruk van lidstaten te versterken. Daarbij zou “op de meest publieke manier die maar mogelijk is” jaarlijks een Lissabon-prestatielijst van lidstaten moeten worden gepubliceerd, met *naming and shaming* van de achterblijvers.

Met die laatste suggestie doet de Europese Commissie niets, waarschijnlijk door druk van de grootste lidstaten (Pisany-Ferry en Sapir 2006). Wel neemt de Commissie de eerste twee suggesties – grotere rol lidstaten, meer prioritering in EU-begrotingen – over in haar eigen voorstellen (EC 2005a). Als de Commissie vervolgens echter de Europese structuurfondsen en het cohesiefonds wil ombuigen naar meer voorrang voor onderwijs en investeringen in kennis, innovatie en onderzoek, steekt de Europese raad van regeringsleiders daar een stokje voor.⁴ Opnieuw willen de nationale regeringen geen te grote en zelfstandige rol voor de Europese Commissie. De enige suggestie die dan uit het rapport-Kok overblijft, is dat de nationale regeringen een grotere rol krijgen bij de uitvoering van de Lissabon Agenda (Pisany-Ferry en Sapir 2006). Wat betreft de uitvoering van de Lissabon Agenda volgde dus eerder een nationalisering dan een europeanisering.

De lidstaten hebben bij herhaling hun voorkeur te kennen gegeven voor een lichte, open coördinatie van de Lissabon Agenda door de Europese Commissie. Dat is de situatie waarin we nu nog zitten. De taakverdeling bij de uitvoering van de Lissabon Agenda is momenteel als volgt. De Europese Commissie stelt driejaarlijkse richtlijnen op voor de implementatie, met identieke doelen voor alle lidstaten. Deze richtlijnen zijn in vrij algemene termen geformuleerd. De targets voor de landen zijn in de regel weinig kwantitatief geformuleerd.⁵ De lidstaten verwerken de richtlijnen in nationale hervormingsplannen. Ze brengen over de implementatie daarvan jaarlijks verslag uit aan de Europese Commissie. De Commissie verwerkt deze landenrapportages administratief, geeft een beknopte reactie, en zet de verslagen op een publieke website.⁶ In haar voorlopige evaluatie zegt de Commissie dat de methode met de landenspecifieke aanwijzingen wisselende successen heeft gehad:

In sommige lidstaten hebben deze aanwijzingen echt effect gehad. Door hun beleid in een Europees kader te plaatsen en te laten zien dat andere landen dezelfde problemen aanpakten, gebruikten deze landen de aanbevelingen om een binnenlands draagvlak voor hervormingen te creëren. In andere landen werd echter geen politiek debat gevoerd over de aanbevelingen; ze werden ook niet opgevolgd (EC 2010b).

De Lissabon-doelen over milieu en sociale cohesie krijgen in 2005 weliswaar een lagere prioriteit, maar ze blijven gehandhaafd. Bij de herformulering van de Lissabon Agenda zijn deze brede doelen niet verdwenen: ‘meer duurzame groei en meer en betere banen’, zo heet het (EC 2005a: 2). De Europese Commissie blijft in de jaren erna steeds refereren aan andere beleidsdoelen dan groei,

⁴ Zie COM 2005: 330.

⁵ Zie bijvoorbeeld EC 2007.

⁶ Zie http://ec.europa.eu/growthandjobs/documentation/index_en.htm#implementation voor alle jaarlijkse nationale implementatierapporten (bv. Nederlandse regering, 2009).

kennisintensiteit en arbeidsparticipatie. Zij meldt in haar eigen evaluatie, zij het kort, ook de vorderingen op het gebied van milieu, bestuurskwaliteit (*governance*) en sociale cohesie (EC 2010b). Ook in de Europe-2020-voorstellen komen deze punten terug. Hoewel de doelen rond groei en werkgelegenheid voorop staan, blijft het Lissabon-beleid inzetten op een breed scala van welvaartsdoelen.

1.3 Meting van 'Lissabon' door de Europese Commissie

De met de Lissabon Agenda nagestreefde doelen zijn uiteindelijk middelen om de welvaart en het welzijn van de EU-burgers te vergroten. De vraag is hoe de voortgang op deze weg gemeten wordt. De Europese Commissie, met name het directoraat-generaal Economische en Financiële Zaken (ECFIN), houdt zich intensief bezig met de evaluatie van de Lissabon Agenda. Bij hun evaluatie staan arbeidsparticipatie en economische groei centraal.⁷ De economische groei wordt gemeten als de jaarlijkse verandering in het bruto binnenlands product (bbp). De Europese Commissie koos twintig beleidsgebieden waarvan uit de literatuur bekend is dat ze invloed hebben op economische groei. De beleidsgebieden vallen uiteen in enkele hoofdgroepen: innovatie en kennis, arbeidsmarktbeleid en beleid voor product- en kapitaalmarkten.⁸ Bij de evaluatie inventariseert men per land de voortgang in structurele hervormingen op de twintig beleidsgebieden. Vervolgens kent men daaraan een beoordeling toe (ECFIN 2008). Voor veel statistische indicatoren zijn de gegevens alleen beschikbaar tot en met 2007 of 2008. In afwachting van de definitieve evaluatie heeft de Europese Commissie vast een beknopte en voorlopige evaluatie naar buiten gebracht (EC 2010b).

De belangrijkste beperking van de gekozen evaluatiemethode is dat het bbp niet gemaakt en ook niet geschikt is voor de meting van groei in maatschappelijke welvaart en welzijn. In hoofdstuk B2 komen we daar uitvoeriger op terug. Hier volstaan we met een recente samenvatting van de kritiek op het gebruik van het bbp als welvaartsindicator in de *Journal of Economic Literature*:

Het bbp staat onder kritiek, omdat het een onvolkomen indicator is van maatschappelijke welvaart, een indicator die overheden de verkeerde kant op stuurt bij hun economische beleidskeuzes. BBP statistieken meten wel de huidige economische activiteit, maar registreren niet de schommelingen in rijkdom, internationale inkomensstromen, huishoudelijke productie van diensten, vernietiging van het natuurlijk milieu, noch velerlei factoren die het welbevinden verklaren, zoals de kwaliteit van sociale relaties, economische en persoonlijke veiligheid, gezondheid en het hebben van een lang leven. Erger nog, het bbp neemt toe wanneer onderlinge gezelligheid wordt vervangen door anonieme markrelaties en wanneer criminaliteit, vervuiling, rampen of gezondheidsrisico's leiden tot uitgaven voor bescherming en reparatie. Niet voor niets is de constructie van betere indicatoren voor maatschappelijke welvaart een hot topic in het publieke debat en een punt van zorg voor politici en beleidsmakers (Fleurbay 2009).

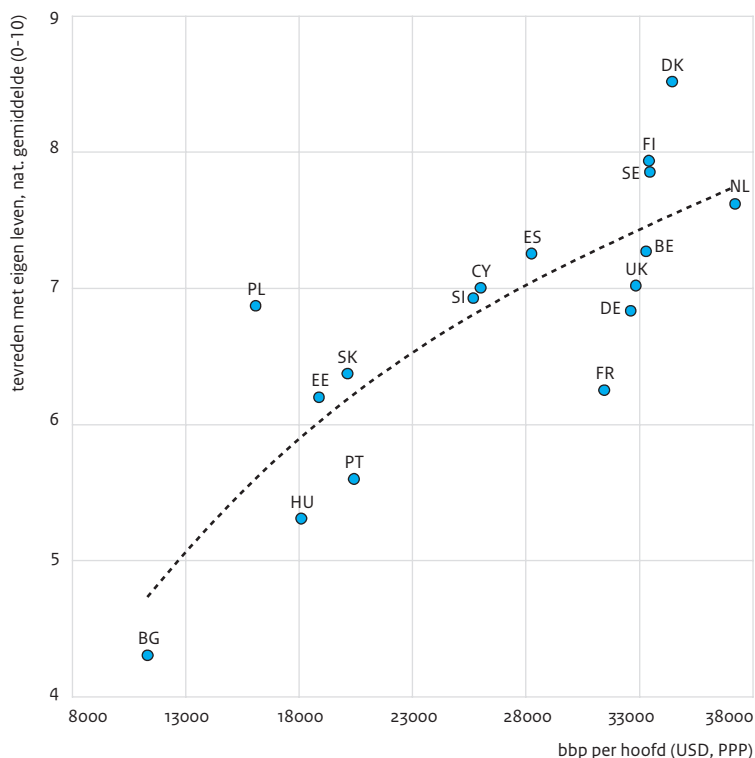
7 Het Economic Policy Committee van ECFIN evalueert de Lissabon Agenda met het LIME Impact Assessment Framework (ECFIN 2008). LIME staat voor Lisbon Methodology Working Group.

8 Bij arbeidsmarktbeleid kijkt men naar arbeidsmarktbeleid actief of passief, systeem van prikkels voor betaald werk (inclusief stelsel van sociale premies en belastingheffing), baanbeschermingsbeleid, beleid gericht op arbeidsduur, beleid voor stimulering van arbeidsaanbod door vrouwen en ouderen, systeem van loononderhandelingen, immigratie- en integratiebeleid, definitie van passende arbeid en arbeidsmobiliteit. Bij de regulering van productmarkten en kapitaalmarkt kijkt men naar concurrentiebeleid, sectorspecifieke regulering (o.a. energie, telecom), reguleringsbarrières voor bedrijven, opstartkosten voor nieuwe bedrijven, financiële markten en toegang tot krediet, en beleid inzake handel en investeringen.

Men kan zich dus afvragen of de groei van het bbp wel kan worden gebruikt als hoofdindicator voor het succes van een zo breed programma als de Lissabon Agenda. Leiden een hoger bbp en meer arbeidsparticipatie inderdaad tot meer welvaart en welzijn van de Europese burgers? In de armste EU-landen mag men dat misschien aannemen en het zal ook eerder zo zijn ten tijde van een economische crisis als de huidige. Daarbuiten is het echter de vraag of dit in het algemeen zo mag worden aangenomen. En welke effecten hebben kennisintensivering en economische groei op sociale cohesie en milieu, en daarmee indirect op welvaart en welzijn? Die vragen zijn niet eenvoudig te beantwoorden (zie bijvoorbeeld Weehuizen, Sanditov en Cowan 2008). De Lissabon Agenda kent na 2005 identieke doelen voor alle lidstaten, zonder differentiatie. Maar ligt de relatie tussen arbeidsparticipatie, inkomensgroei en de welvaart en het welzijn van de burgers wel in alle lidstaten hetzelfde?

De twijfels worden nog versterkt als we onderzoeksgegevens over subjectief welzijn combineren met bbp per hoofd van de bevolking. Als het bbp per hoofd van de bevolking een goede indicator is van subjectief welzijn, dan mogen we tussen beide een sterke statistische band verwachten. We gebruiken onderzoeksdata over individuen die zelf aangeven hoe tevreden ze zijn met hun leven. Wanneer aan duizenden mensen in één land exact dezelfde vraag wordt voorgelegd, kunnen de gemiddelde resultaten per land belangrijke informatie opleveren over de vraag hoe de burgers in dat land hun welvaart en welzijn waarderen.⁹ Figuur B1.1 toont de samenhang tussen het bbp per hoofd van de bevolking en het per land gemiddelde antwoord op de vraag 'Als u alles overziet, hoe tevreden bent u dan met uw huidige leven?'. De antwoorden scoren op een schaal van 1 (extreem ontevreden) tot 10 (extreem tevreden). De figuur suggereert een vrij sterk positief verband tussen inkomen per hoofd (bbp) en levenstevredenheid. Een lager bbp betekent ook een lagere levenstevredenheid en omgekeerd. Portugal, Bulgarije en Hongarije scoren met een relatief laag inkomen ook belangrijk lager op hun gemiddelde levenstevredenheid (tussen 4.5 en 5.5). Dat suggereert dat het bbp een redelijke eerste benadering levert van subjectief welzijn.

9 We gebruiken de gegevens van de *European Social Survey* over 2008. De hoeveelheid respondenten in de EU-15-landen bedraagt circa 21.000, als volgt verdeeld: Duitsland 2800, Spanje 2600, Portugal 2400, Verenigd Koninkrijk 2400, Finland 2200, Frankrijk 2100, Zweden 1800, Nederland 1800, België 1800, Denemarken 1600. Voor de na 2004 toegetreden landen is het aantal geïnterviewden circa 11.000, als volgt verdeeld: Bulgarije 2200, Slowakije 1800, Estland 1700, Polen 1600, Hongarije 1500, Slovenië 1300 en Cyprus 1200.

Figuur B1.1

Relatie tussen tevredenheid met het eigen leven (nationaal gemiddelde) en bbp per hoofd van de bevolking,^a 2008

- a De landen zijn vermeld met tweelettercodes, in alfabetische volgorde: BE = België, BG = Bulgarije, CY = Cyprus, DE = Duitsland, DK = Denemarken, EE = Estland, ES = Spanje, FI = Finland, FR = Frankrijk, HU = Hongarije, NL = Nederland, PL = Polen, PT = Portugal, RO = Roemenië, SE = Zweden, SI = Slovenië, SK = Slowakije en UK = Verenigd Koninkrijk.

Bronnen: ESS 2008 (European Social Survey, 2010); Wereldbank, World Development Indicators (voor bbp per hoofd).

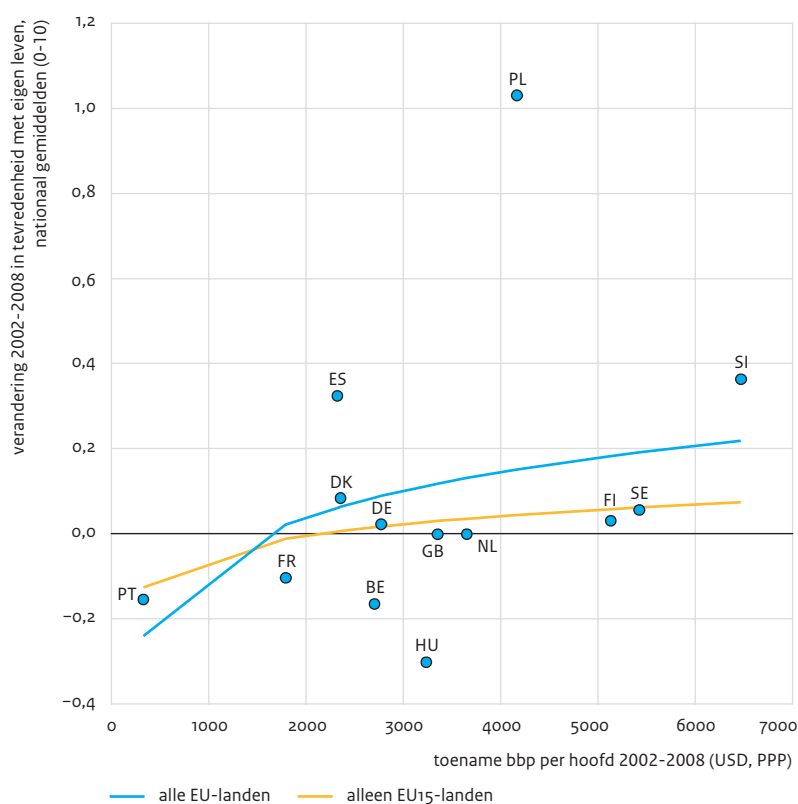
Wanneer we nauwkeuriger kijken, blijkt toch de beperktheid van het bbp als welvaartsindicator. De meeste EU15-landen die betrokken waren bij de formulering van de Lissabon Agenda zijn rechts bovenin de figuur te vinden. Ze hebben in 2008 een bbp per hoofd tussen US\$ 31.000 en 38.000, gecorrigeerd voor internationale verschillen in koopkracht (ppp). Qua inkomen ontlopen ze elkaar dus niet zoveel. Opmerkelijk is echter dat de burgers in de EU15-landen nogal verschillend oordelen over hun levenstevredenheid. Terwijl de Denen hun leven gemiddeld een cijfer van 8,5 geven, waarderen de Fransen hun leven bij ongeveer hetzelfde inkomen met gemiddeld slechts een 6. Op een schaal van 1 tot 10 is dat een verschil van een kwart. Kennelijk zegt het bbp niet alles over de tevredenheid van burgers met hun leven. Een andere illustratie is dat de Nederlanders gemiddeld ongeveer een derde meer verdienen dan de Spanjaarden, terwijl de Nederlandse gemiddelde levenstevredenheid slechts marginaal hoger is dan in Spanje. Beide waarderen hun leven net boven een 7. Het bbp zegt ook hier dus niet veel over de subjectief ervaren welvaart. Een nog sprekender voorbeeld is de vergelijking tussen de buurlanden Duitsland en Polen. Terwijl de Polen gemiddeld nog minder dan helft van een Duitser verdienen, hebben zij een *hogere* gemiddelde levenstevredenheid. Figuur B1.1 illustreert dat de subjectief ervaren welvaart van meer zaken afhangt dan het inkomen per hoofd.¹⁰

¹⁰ We vergelijken hier, zowel voor het bbp als voor levenstevredenheid, de gemiddelden per land. Hoewel de 'gemiddelde Hongaar' of 'gemiddelde Deen' niet bestaat en de verdeling binnen een land heel scheef kan zijn, hebben de gemiddelden toch betekenis, omdat ze gebaseerd zijn op grote aantallen individuen. De steekproeftrekking is gedocumenteerd in European Social Survey 2010.

Figuur B1.1 gaf alleen de situatie weer voor één jaar, 2008. Hoe zit het echter met het bbp als voorspeller van veranderingen van subjectief welzijn in de tijd? Figuur B1.2 brengt in beeld hoe de gemiddelde levenstevredenheid veranderde tussen 2002 en 2008 en hoe dat samenhangt met de verandering in het gemiddelde inkomen per hoofd. Terwijl de gemiddelde koopkracht per hoofd in de EU15 met tussen US\$ 2000 en 6000 toenam, veranderde de levenstevredenheid niet of nauwelijks. In Frankrijk en België leidde een gemiddelde stijging van de koopkracht met respectievelijk US\$ 1800 en 2700 zelfs tot een daling van de gemiddelde levenstevredenheid. Het patroon voor de EU15 is te zien in de gele regressielijn. Wanneer we de drie na 2004 toetreden landen (Polen, Slovenië en Hongarije) ook meenemen, wordt het verband tussen de verandering in bbp en de verandering in levenstevredenheid sterker. We zien we dat terug in de blauwe regressielijn: een gegeven inkomensverandering heeft een veel hoger effect dan bij alleen de EU15-landen.

Figuur B1.2

Relatie tussen toename van tevredenheid met het eigen leven (nationaal gemiddelde) en toename van het bbp per hoofd, 2002-2008

Bron: Wereldbank Bank, World Development Indicators; ESS 2002 en 2008.

De conclusies lijken dus gewettigd dat het bbp op zijn best als een onnauwkeurige welvaartsindicator kan worden beschouwd en dat die indicator in de rijkere EU-landen minder zegt over de subjectief ervaren welvaart dan in de armere, na 2004 toetreden lidstaten (zie ook CPB 2008).

1.4 Naar een brede welvaartsanalyse

In organisaties zoals de EU en de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OECD) ontstaan steeds meer initiatieven om welvaart beter en met andere indicatoren te meten.¹¹ Dat heeft echter nog niet tot een algemeen geaccepteerde alternatieve manier van welvaartmeting geleid.

¹¹ Zie o.a. Boarini et al. 2006, CBS et al. 2009, EU 2007, Fleurbaey 2009, Nardo et al. 2005, Osberg en Sharpe 2009, Stiglitz et al. 2009, CPB 2008. Voor een oudere bijdrage zie Drewnowski 1974.

Om na te gaan of de Lissabon-doelen uit 2000 bereikt zijn hebben we een kader voor een brede welvaartsanalyse ontwikkeld, dat in hoofdstuk B2 wordt beschreven. De empirische invulling daarvan in hoofdstuk B3 en de toepassing in hoofdstuk B4 op de Europese welvaart sinds het jaar 2000, is bovenal een uitgewerkt voorbeeld van hoe de brede welvaartsanalyse in de praktijk kan worden vormgegeven. Een volledige evaluatie van de Lissabon Agenda gaat namelijk qua omvang het bestek van dit essay ver te boven. Als we in hoofdstuk B4 de balans opmaken van de welvaartsveranderingen in de EU15-landen tussen 2000 en 2007, illustreert dat vooral onze aanpak.¹²

12 Over de periode 2008-2010 zijn nog onvoldoende gegevens voorhanden.

B2 Brede welvaart: analysekader

Dit hoofdstuk schetst de contouren van een analysekader voor een brede welvaartsanalyse, dat wil zeggen een welvaartsanalyse die een breder terrein bestrijkt dan wat we registreren met het bruto binnenlands product (bbp).

In discussies over economische vooruitgang wordt het begrip welvaart veel gebruikt, maar zelden nauwkeurig gedefinieerd. Als het begrip welvaart expliciet gedefinieerd wordt, gaat dit vaak terug naar de ruime definitie van Robbins (1932) als ‘de verhouding tussen doeleinden en schaarse middelen die alternatief aanwendbaar zijn.’¹ In het onnauwkeurige dagelijkse spraakgebruik worden bbp, welvaart en soms ook rijkdom als synoniemen gebruikt. Daarnaast wordt ook de term welzijn gebruikt om aan te duiden dat het om meer gaat dan alleen materiële goederen.

De onduidelijkheid rond het welvaartsbegrip bemoeilijkt uiteraard de evaluatie van welvaartsgroei en staat ook een objectieve meting ervan in de weg. Deze constatering is het vertrekpunt in dit hoofdstuk dat een zoektocht onderneemt naar een zo concreet mogelijke afbakening van het begrip ‘brede welvaart’, een term waarin we het begrip welvaart zoals dat in het dagelijks spraakgebruik en de economische theorie wordt gebruikt, samenvatten.

2.1 Het bbp: een beperkte welvaartsindicator

Vaak wordt een positief verband verondersteld tussen economische groei (groei van het bbp), welvaart en welzijn. Op het eerste gezicht lijkt dat evident. In een markteconomie worden economische activiteiten ondernomen, omdat de economische subjecten, de burgers zowel als producent en als consument, er welvarender van denken te worden. Hoe succesvoller de gezamenlijke burgers zijn in hun streven naar welvaart, hoe sterker de economie groeit. Op nationaal niveau komt dit succes tot uitdrukking in een toename van het bbp. Deze samenhang suggereert dat een hoger bbp bijna per definitie tot meer welvaart en welzijn van de burgers leidt. Meer in het algemeen blijkt echter geen sprake te zijn van een één-op-één-relatie (zoals figuur B1.1 toonde). Het waarom daarvan kan worden toegelicht door iets dieper in te gaan op de meting van economische processen met het bbp en andere elementen uit het systeem van nationale rekeningen.

Het belang van kennis van het bbp

De ontwikkeling van de systematiek van nationale rekeningen mag als een van de grote innovaties in de toegepaste economie worden beschouwd. Niet voor niets zagen twee pioniers op dit onderwerp, Simon Kuznets en Richard Stone, hun inspanningen beloond met de Nobelprijs voor de economie. Voor zover bekend is er geen land ter wereld dat in de beschrijving van economische processen geen gebruik maakt van de in de vorige eeuw ontwikkelde nationale rekeningschema's, waarin begrippen als bruto nationaal product, bruto binnenlands product en nationaal inkomen belangrijke aggregaten zijn. Als men in beleids-

¹ Zo definieert wikipedia (<http://nl.wikipedia.org/wiki/Welvaart>) welvaart als ‘de mate waarin de behoeften met de beschikbare middelen kunnen worden bevredigd. Het is een kwalitatieve maatstaf. Van de behoeften wordt aangenomen dat deze groter zijn dan de beschikbare middelen. Er is dus sprake van een tekort, ook wel relatieve schaarste genoemd’. Robbins (1932) beschouwt welvaart overigens als strikt individueel: ‘Het varieert van individu tot individu, van persoon tot persoon en van leeftijd tot leeftijd. Iets kan plezier verschaffen aan de een, maar schadelijk zijn voor een ander. Er is geen instrument om het [welvaart] te meten’. Zie ook Hennisman 1992.

discussies over een 'versterking van de economie' spreekt, wordt vaak bedoeld op een economie die internationaal concurrerend is en, als uitdrukking daarvan, een sterke groei van het bbp laat zien.

Het bbp heeft uitsluitend betrekking op de economische handelingen van producenten en consumenten, inclusief de overheid, voor zover die al dan niet via een markt in een geldbedrag kunnen worden uitgedrukt. Voor de marktsector is de geldwaarde van een activiteit gelijk aan de waarde die er op de markt aan wordt toegekend.² Maar dat het bbp zich beperkt tot economische transacties die in geld kunnen worden uitgedrukt, doet op zichzelf weinig af aan de betekenis ervan als ruwe indicator van welvaart. In tegenstelling tot de begrippen 'welvaart' en 'welzijn' heeft het bbp als voordeel dat over de inhoud en afbakening nauwkeurige internationale afspraken gemaakt zijn. Daardoor kan iedereen het bbp op dezelfde manier meten.³

Het bbp meet hoe dan ook een zeer belangrijke component van welvaart. Geld is niet voor niets een belangrijke drijfveer in het menselijk gedrag. Adam Smith zei het al: 'Het is niet uit liefdadigheid dat de bakker en de slager ons van brood en vlees voorzien'. De bakker en de slager krijgen iets terug voor hun inspanningen. In een ontwikkelde markteconomie is dat de geldelijke beloning. Natuurlijk speelt geld niet altijd een rol in de activiteiten van de mens. Er zijn ook andere redenen om diensten te verrichten, bijvoorbeeld in het eigen gezin of in de vorm van vrijwilligerswerk; soms is het directe eigen genot, zonder de tussenkomst van geld, de drijfveer, zie bijvoorbeeld de inspanningen van een sporter. Maar dikwijls vindt de inspanning slechts plaats omdat er een geldelijke beloning tegenover staat. Die beloning stelt de burger niet alleen in staat allerlei door hem gewenste goederen te kopen. In een ontwikkelde markteconomie gaat ook een deel van die beloning naar de overheid. Die kan er onderwijs, gezondheidszorg of een missie naar Afghanistan uit financieren. Degenen die in het onderwijs, de gezondheidszorg of als uitgezonden militair in Afghanistan werkzaam zijn, zouden dit bijna zonder uitzondering niet doen zonder geldelijke beloning.

Uit het bbp kan de financiële ruimte worden berekend voor de productie van publieke goederen en voor de mogelijkheden tot herverdeling. Sommige beleidsafspraken zijn zelfs direct gekoppeld aan de hoogte van het bbp. Voorbeelden zijn de hoogte van de bijdrage die EU-lidstaten afdragen voor de EU-begroting, en in Nederland de uitgaven voor ontwikkelingshulp. Kortom, zonder zicht op de hoogte en de ontwikkeling van het bbp is een enigszins geordend overheidsbeleid, inclusief een zinvolle discussie daarover, niet mogelijk.

Het is plausibel aan te nemen dat welvaart en welzijn voor een burger naar meer verwijzen dan naar de beschikbare goederen en diensten van de 'geldeconomie' en de overheidsdiensten. Geen serieuze beleidseconoom denkt dan ook dat het bbp een juiste indicator is voor de welvaart van de burgers in een land. Laat staan dat het bbp het bredere 'algemene welzijn' of 'het geluk' van de burgers van een natie uitgedrukt. Toch moet de zeggingskracht van het bbp en de veranderingen daarin als indicatoren van welvaart ook weer niet worden onderschat. Empirisch onderzoek wijst op een tamelijk sterk statistisch verband tussen bbp en de variabelen waarvan velen vinden dat ze bijdragen aan de individuele en de maatschap-

² Voor de meeste overheidsactiviteiten, zoals in onderwijs, cultuur en openbaar bestuur, worden standaard de gemaakte budgettaire kosten of uitgaven als maatstaf voor de bijdrage aan het bbp genomen.

³ Die afspraken maken onderdeel uit van de regels voor het opstellen van nationale rekeningen die wereldwijd worden gedeeld en die in zekere zin beheerd worden door de statistiekdienst van de Verenigde Naties.

pelijke welvaart.⁴ De voorziening in basisbehoeften als voedsel, gezondheidszorg en onderwijs is in landen met een hoog bbp bijna zonder uitzondering beter dan in landen met een laag bbp. Ook kennen landen met een hoog bbp dikwijls een kortere werkweek en betere sociale voorzieningen. In meer algemene zin geldt dat een hoog bbp het voor de massa's in veel landen, en zeker in de meeste EU-landen, mogelijk heeft gemaakt om een niveau van luxe te bereiken dat, zeg, vijftig of honderd jaar geleden als utopisch werd beschouwd.

In ontwikkelingslanden gaat hoge economische groei bijna zonder uitzondering gepaard met een snelle afname van honger en kindersterfte. China en India bewijzen dit bij uitstek. Maar hoge groeicijfers van het bbp gaan ook gepaard met andere positieve ontwikkelingen. Onderzoek van Friedman (2005) laat zien dat economische groei bijdraagt aan een veelheid aan 'niet-economische' waarden zoals politieke stabiliteit, democratie, economische en sociale mobiliteit, tolerantie, politieke vrijheid en dergelijke.

Beperkingen van het bbp

Het bbp als welvaarts- of welzijnsindicator kent echter, zoals gezegd, zijn beperkingen. De afgelopen decennia zijn deze uitgebreid gedocumenteerd. Voor een beknopte bespreking onderscheiden we vijf soorten beperking van het bbp:⁵

- 1 Niet alle economische activiteiten en de gevolgen daarvan vormen onderdeel van het bbp.
- 2 De prijzen die als wegingsfactoren worden gebruikt waarmee de uiteenlopende activiteiten op één noemer (de euro) worden gebracht, zijn geen weerspiegeling van de bijdragen aan de maatschappelijke welvaart.
- 3 Er wordt geen onderscheid gemaakt in de welvaartsbijdrage van consumptie en investeringen.
- 4 De uitputting van hulpbronnen wordt in de meting van het bbp genegeerd.
- 5 Voorbij een zeker minimum draagt een hoger inkomen (een hoger bbp per hoofd van de bevolking) nauwelijks meer bij aan het welbevinden van de mens.

Ad 1: Niet alle economische activiteiten of alle relevante gevolgen van economische activiteiten zijn onderdeel van het bbp. Neem vrijwilligerswerk. Dat draagt bij aan de maatschappelijke welvaart maar maakt geen onderdeel van het bbp uit. Als, bijvoorbeeld door de toename van de arbeidsparticipatie, de omvang van het vrijwilligerswerk afneemt, wordt met dit negatieve effect op de maatschappelijke welvaart, in het bbp geen rekening gehouden. Er wordt alleen een positief effect op het bbp gemeten die het gevolg is van de grotere arbeidsparticipatie. Feitelijk wordt dan een te grote verbetering van de maatschappelijke welvaart berekend. Een ander, en voor velen belangrijker, voorbeeld is de schade aan bodem, water, biodiversiteit, lucht, klimaat, enzovoort door veel productie- en consumptieactiviteiten. Aan deze milieugoederen ontnemen de burgers welvaart. Maar omdat ze op de markt veelal niet geprijsd zijn vormen milieuaantastingen geen onderdeel (aftrekpost) van het bbp. De verwaarlozing van deze aftrekpost betekent dat het gelijkstellen van bbp aan welvaart een overschatting van de welvaart geeft. Als het beroep op schaarse hulpbronnen bij een groeiende economie toeneemt, met ernstiger aantastingen als gevolg, wordt de discrepantie tussen bbp en welvaart bovendien steeds groter. Meer nog dan de huidige generaties zullen latere generaties de welvaartslasten van de milieuschades ondervinden.

4 In hoofdstuk B3 en de bijbehorende bijlage laten we dit ook zien.

5 Een uitgebreidere discussie is te vinden in Stiglitz et al. 2009.

Ad 2: Is de prijs van een product ook de correcte bijdrage van het product aan de maatschappelijke welvaart? Dat valt in een aantal gevallen te betwijfelen. De toename van de individuele welvaart bij 's winters onderdak verschaffen aan een dakloze zonder inkomen is vermoedelijk groter dan de toename van een in euro's gelijkwaardige verbetering van de villa van een miljonair. In de berekening van het bbp wordt dit onderscheid niet gemaakt. De verschillen in inkomens en de daaraan gekoppelde verschillen in welvaartsbeleving van eenzelfde product spelen namelijk geen rol in de berekening van het bbp. In de nationale rekeningen vertegenwoordigt iedere euro een gelijke welvaart.

De vaststelling van de bijdragen aan de welvaart van overheidsuitgaven vormt een soortgelijk probleem. Omdat er geen marktprijzen van typische overheidsdiensten als veiligheid, onderwijs of jeugdzorg bestaan, wordt het niveau van de uitgaven als maatstaf voor de bijdrage aan de maatschappelijke welvaart gebruikt. Relatief lage salarisseniveaus in het onderwijs impliceren dan een relatief lage bijdrage van het onderwijs aan de welvaart. En een salarisverhoging betekent een stijging van de bijdrage aan de welvaart, ook als er in het onderwijs zelf feitelijk niets verandert. Ook maakt het bbp geen onderscheid in, bijvoorbeeld, de situatie waarin de extra uitgaven aan inefficiënte vergaderuren worden besteed en de situatie waarin de uitgaven aan extra lesuren van een hoog niveau worden gegeven. Deze voorbeelden vallen gemakkelijk met vele andere aan te vullen.

Ad 3: De berekening van het bbp gebeurt door de prijzen van de componenten als wegingsfactoren te gebruiken. Een vakantiereis van 2000 euro telt in de berekening van het bbp even zwaar mee als een uitgave van 2000 euro aan de verbetering van de zeedijken ter bescherming tegen overstromingen. De langetermijnbijdrage aan de maatschappelijke welvaart van deze uitgaven zal echter zeer verschillend zijn. In de berekening van het bbp wordt er stilzwijgend vanuit gaan dat de maatschappij het juiste evenwicht tussen 'potverteren nu' en 'investeren in de toekomst' heeft weten te vinden. Dit is weliswaar een pragmatische aanname, maar ze is tegelijkertijd aanvechtbaar.

Ad 4: De productie van aardgas, aardolie of andere niet-vernieuwbare grondstoffen draagt bij aan de welvaart. Dat die productie samengaat met de uitputting van de voorraden wordt in de berekening van het bbp genegeerd. Dat moderne landbouw ten koste gaat van biodiversiteit en natuurkwaliteit komt evenmin tot uitdrukking in het bbp. Maar ook het omgekeerde geldt. De bijdrage aan de welvaart van een investering in onderzoek wordt bij de berekening van het bbp gelijkgesteld aan de uitgaven in euro's die hiermee gemoeid zijn. Indien die investering succesvol is, bijvoorbeeld doordat ze uitmondt in grote en structurele energiebesparingen of een efficiëntere productie van voedsel, dan zal het maatschappelijke welvaartseffect vanzelfsprekend veel groter zijn. Dit effect is niet zichtbaar in het bbp.

Ad 5: Onderzoek toont aan dat voorbij een zeker inkomensniveau extra inkomen nauwelijks meer bijdraagt aan het algehele welbevinden of het geluk van de mens, zoals figuur B1.2 illustreerde. Met de groei van het bbp neemt daarom de relevantie van het begrip als indicator voor het algehele welbevinden, de welvaart in een bredere betekenis van het woord, af. Volgens sommigen (zoals Layard 2005) zou het daarom verstandiger zijn om de determinanten van geluk een veel belangrijker rol in het beleid te laten spelen, ten koste van de huidige fixatie op het bbp.

Bbp en welvaart: conclusie

Een hoog bbp en een hoge groei ervan, de concepten waaraan de sterkte van een economie dikwijls wordt afgemeten, zijn zeer belangrijke indicatoren van de maatschappelijke welvaart. Kennis van de hoogte van het bbp en de veranderingen erin zijn bovendien onmisbaar voor enigszins geordend overheidsbeleid. Tegelijkertijd is duidelijk dat de hoogte en de groei van het bbp als maatstaven voor de welvaart van de bevolking serieuze onvolkomenheden kennen. Die onvolkomenheden lijken relevanter voor landen met een hoog bbp als Nederland en de meeste andere lidstaten van de Europese Unie (EU) dan voor armere landen. Bij een evaluatie van EU-programma's die gericht zijn op een versterking van de economie en hun uiteindelijke motivatie vinden in verhoging van de welvaart in de meest brede zin van het woord, dient met deze beperkingen rekening te worden gehouden.

2.2 Componenten van brede welvaart

Het idee van brede welvaart is ontstaan vanuit de tekortkomingen van het bbp als beperkte en soms zelfs misleidende maatstaf voor welvaart en welzijn. We verkennen een nieuw analysekader waarin, in ieder geval in theorie, de tekortkomingen van het bbp als welvaartsmaatstaf worden 'gerepareerd' door het gebruiken van een bundel aanvullende indicatoren. Doel is om het brede welvaartsconcept zodanig te operationaliseren dat het bruikbaar is om er beleid mee te evalueren.

Als we op een abstract niveau de discussies over welvaart in de bredere betekenis in ogenschouw nemen, dan kunnen we daar, geschematiseerd, drie componenten en drie dimensies van brede welvaart onderscheiden. De componenten hebben betrekking op het type items waarvan het plausibel is dat ze in een brede welvaartsanalyse thuishoren; de dimensies hebben betrekking op de 'breedheid' van de welvaartsanalyse qua ruimte en tijd. In tabel B2.1 combineren we deze elementen.

Drie componenten

De eerste component (a) bestaat uit de welvaart uit marktgoederen en overheidsdiensten die in het bbp worden gemeten. Dit omvat alle goederen en diensten die we via markttransacties verwerven. Dat varieert van voedsel, woning, vakantie tot en met onze internetaansluiting. Het omvat ook publieke diensten als onderwijs en gezondheidszorg waarvoor we belasting en eigen bijdrages betalen.

Daarnaast (b) zijn er schaarse goederen en diensten die op de markt geen prijs krijgen maar toch belangrijk zijn voor de welvaart van de meeste mensen. Hiertoe behoren bijvoorbeeld het genieten van een rijke biodiversiteit, cultuurhistorische landschappen, de kwaliteit van het stedelijke milieu, mantelzorg, vrijwilligerswerk, amateursport en -kunst.

De derde welvaartscomponent (c) bestaat uit zaken die niet als specifieke goederen of diensten kunnen worden aangemerkt, maar die toch belangrijk zijn voor onze welvaartsbeleving. Zulke 'niet-economische' welvaartsfactoren hebben vaak te maken hebben met sociale en politieke interactie. Voorbeelden zijn sociale contacten, onderling vertrouwen, gezondheid van de medeburgers, sociale cohesie, veiligheid, religie. Het kan ook gaan om de welvaartsbeleving die ontleend wordt aan de vertegenwoordigende democratie, het leven in een rechtstaat, of het leven in een efficiënt bestuurd land.

Drie dimensies

Welvaart heeft een ruimtelijke dimensie en een tijdsdimensie. De bbp-meting van welvaart beperkt zich hoofdzakelijk tot de geproduceerde en geconsumeerde goederen en diensten binnen de eigen grenzen in de huidige periode. De gevolgen voor 'elders' en 'later' worden, in zoverre ze niet in de huidige marktprijzen tot uitdrukking komen, genegeerd. Voor veel grens- en generatieoverschrijdende effecten bestaan niet eens markten waarop zulke effecten zouden kunnen worden beprijsd.

Tabel B2.1

Componenten en dimensies van brede welvaart

	1. nu en hier	2. effecten elders	3. effecten later
a. welvaart uit markt-goederen en -diensten en diensten van de overheid	a.1 bbp: markttransacties in goederen en diensten, overheidsdiensten	a.2 ongeprijsde effect-en van economisch handelen in de EU op de welvaart elders in de wereld	a.3 ongeprijsde effecten op de welvaart van toekomstige generaties (bv. kennis, innovatie)
b. welvaart uit niet-marktgoederen	b.1 huidige welvaart ontleend aan niet-marktgoederen en -diensten (bv. milieu, vrije tijd, mantelzorg, vrijwilligerswerk)	b.2 grensoverschrijdende gevolgen van EU-economie voor welvaart uit niet-marktgoederen (bv. milieu, uitputbare voorraden) elders	b.3 gevolgen van huidige EU-economie voor toekomstige welvaart uit niet-marktgoederen (bv. biodiversiteit, klimaat)
c. 'niet-economische' factoren van welvaart	c.1 huidige welvaartseffecten verbonden met sociale en politieke interactie (vertrouwen, sociale cohesie, bestuur)	c.2 internationale welvaarts-effecten verbonden met sociale en politieke interactie (bv. kinderarbeid, sociale ontwrichting)	c.3 intergenerationele welvaarts-effecten verbonden met sociale en politieke interactie (bv. gettovorming, migratie, fertiliteit)

'Elders': De meting van de welvaart in het 'nu en hier', houdt in beginsel geen rekening met de gevolgen van ons handelen voor mensen buiten de EU. De manier waarop de EU haar productie, consumptie en regelgeving inricht, heeft gevolgen buiten de Europese grenzen. Dat kan ontstaan door de effecten op handel, directe investeringen, migratiestromen, grensoverschrijdende vervuiling en afvalstromen, kennisstromen, ontwikkelingshulp en kapitaalverkeer, maar ook door indirecte effecten op veiligheid en bestuur in andere delen van de wereld. Slechts een zeer beperkt deel van deze grensoverschrijdende welvaarts-effecten wordt via de prijzen van goederen en diensten meegenomen in het Europese bbp. In de welvaartsbeleving van veel burgers spelen die effecten wel degelijk een rol.

'Later': Het antwoord op de vraag welke wereld we aan de generaties na ons achterlaten, is in de welvaartsbeleving van veel burgers, van groot belang. In de welvaartsmeting die zich beperkt tot het 'nu en hier' komt dit belang onvoldoende tot uitdrukking. Als een grote uitstoot van CO₂ noodzakelijk is voor onze welvaart in de EU, kan dat belangrijke gevolgen hebben voor het klimaat waar latere generaties qua welvaart de gevolgen van zullen ondervinden (Pachaury en Reisinger 2004). Onze kennis van de langetermijneffecten reikt overigens vaak niet veel verder dan wat algemene noties van vooral kwalitatieve aard die in de loop der jaren bovendien nog regelmatig worden herzien. Een positief welvaarts-effect op de lange termijn ontstaat door de huidige investeringen in onderwijs en basisresearch. In de meting van de welvaart die zich hoofdzakelijk beperkt tot het 'nu en hier', zoals het bbp, worden voor toekomstgerichte investeringsuitgaven alleen de huidige kosten als baten meegerekend, niet de toekomstige baten. Probleem is wel dat we vaak niet kunnen zeggen hoe groot de positieve welvaartseffecten ervan zullen zijn voor latere generaties (o.a. Heckman en Jacobs 2010).

Kunnen we brede welvaart voldoende nauwkeurig meten?

Een betrouwbare somming van brede welvaart, inclusief de welvaartseffecten *elders* en *later* en de *niet-markteffecten* van ons handelen, is pas mogelijk als aan twee voorwaarden wordt voldaan. Ten eerste moeten we kunnen kwantificeren wat de gevolgen van ons handelen zijn voor *later* en *elders* en *buiten de markt*. Ten tweede moeten we beschikken over een eenduidige waarderingsmaatstaf om die ontwikkelingen en de gevolgen ervan in een zelfde noemer uit te drukken (bv. de euro), zodat ze kunnen worden geaggregeerd. In de praktijk wordt aan beide voorwaarden niet voldaan. Zo is een enigszins exacte vaststelling van de toekomstige welvaartsgevolgen van investeringen in onderzoek en innovaties nog nauwelijks mogelijk. Hetzelfde geldt voor de welvaartseffecten van klimaatverandering en de aantasting van biodiversiteit. Kortom, in redelijkheid is het niet mogelijk om brede welvaart op eenzelfde wijze te meten als het bbp.

Desondanks kunnen allerlei aspecten en onderdelen van brede welvaart op basis van indicatoren wel ‘objectief’ worden gemeten. Volledigheid is daarbij echter niet te claimen. Ten eerste blijft de keuze voor kwantificering op onderdelen altijd subjectief, zelfs als er, zoals bij het bbp, een stelsel van afspraken is over de selectie van indicatoren die gemeten moeten worden. Die subjectiviteit geldt nog meer voor de gewichten die gebruikt moeten worden om de verschillende componenten van brede welvaart te wegen in een streven om tot een alomvattende welvaartsindicator te komen.

Het begrip ‘brede welvaart’ zoals hierboven is omschreven, vertoont veel overeenkomsten met het begrip ‘duurzaamheid’, zoals geïntroduceerd in het Brundtland-rapport; duurzaamheid heeft een zelfde grensoverschrijdende en generatieoverstijgende betekenis (WCED 1987).⁶ Ook duurzaamheid zelf kunnen we niet meten, maar wel een groot aantal componenten waarvan wordt aangenomen dat ze belangrijk zijn voor duurzaamheid.

Streven naar één alomvattende index voor brede welvaart?

Vanwege het inherente subjectieve karakter van iedere alomvattende welvaartsindicator lijkt het beter voor het beleid om daar niet naar te streven. De Franse regering liet een commissie, met o.a. twee Nobelprijswinnaars voor economie als lid, een rapport opstellen over de mogelijkheden van alternatieve indicatoren voor welvaart dan bbp. Ook zij komen tot de conclusies dat een alomvattende index voor welvaart (voorlopig?) weinig zinvol is (Stiglitz et al. 2009).

2.3 Zelfevaluatiestudies als alternatieve informatiebron voor brede welvaart

Het gebrek aan een algemeen aanvaarde methode om brede welvaart met objectieve indicatoren te meten, is mede aanleiding geweest voor een radicaal andere aanpak. Daarin kijkt men niet primair naar de *objectieve omstandigheden* waarin de burger zich bevindt om de maatschappelijke welvaart vast te stellen. Men vraagt daarentegen aan de burger zelf om te evalueren hoe deze zijn omgeving in al haar dimensies beleeft. Omdat de uitkomst door de burger zelf gegeven wordt, noemen we dit een *subjectieve benadering*. Deze subjectieve benadering van welzijn, met een nadruk op zelfevaluatie, staat centraal in deel A van deze Europese Verkenning.⁷ De uitkomsten van de objectieve en de subjectieve meting van welvaart kunnen uiteenlopen: in objectief dezelfde omstandigheden kunnen de mensen (subjecten) hun mate van welvaart of welzijn namelijk verschillend

⁶ Volgens sommige economen zijn brede welvaart en duurzaamheid identiek (Den Butter en Dietz, 2004).

⁷ Zie vooral hoofdstuk A3.

beleven. De subjectieve welvaartsbenadering kan niettemin een belangrijke aanvulling zijn op objectieve welvaartsindicatoren.

Mede vanwege de beperkingen van het bbp als welvaartsindicator is de belangstelling voor internationaal survey-onderzoek, waarin burgers gevraagd wordt naar zelfgerapporteerd 'geluk' of 'kwaliteit van leven', sterk gegroeid. Over het probleem van de niet objectieve meting, stapt men heen door de meetmethode te accepteren die psychologen al sinds mensenheugenis gebruiken. Centraal staat de eigen ervaring van de mens, in dit geval de tevredenheid of geluksbeleving. De meting is dus subjectief (het subject meet zelf); dit in tegenstelling tot de meting van inkomen of CO₂-uitstoot die objectief door elke buitenstaander kunnen worden waargenomen. Hoewel er ook aan de betrouwbaarheid van deze subjectieve methode haken en ogen zitten, beschouwen steeds meer economen de antwoorden op vragen naar de subjectieve geluksbeleving als bijzonder waardevol. Stiglitz et al. (2009) zeggen daarover:

Recente vooruitgang in onderzoek heeft geleid tot nieuwe en geloofwaardige indicatoren. Ofschoon deze indicatoren niet de conventionele economische indicatoren vervangen, hebben ze nu het potentieel om op te schuiven van de onderzoekswereld naar de standaard statistische praktijk. Sommige van deze indicatoren weerspiegelen structurele condities die tamelijk weinig fluctueren over de tijd maar die systematisch verschillen tussen landen, terwijl andere indicatoren meer reageren op beleid en beter geschikt zijn om veranderingen over korte tijdsperiodes te registreren. Beide typen van indicatoren spelen een belangrijke rol bij het meten van de kwaliteit van het leven.

Ook Krueger en Schkade (2008) en Fleurbaey (2009) concluderen dat optimisme gewettigd is over de toenemende betrouwbaarheid van data over subjectief welzijn.

In de praktijk stelt men vragen in de trant van: 'Als u alles overziet, hoe gelukkig of tevreden bent u dan met uw huidige bestaan?'. De antwoorden worden gegeven op een schaal van 1 tot 10 of op een schaal die loopt van zeer ontevreden tot erg tevreden. De methode heeft in ieder geval het voordeel van de eenvoud. Ze sluit bovendien aan bij wat sinds lang als misschien wel de belangrijkste drijfveer van de mens wordt gezien: het streven naar geluk. In de woorden van Sigmund Freud: 'Mensen streven naar geluk; ze willen gelukkig worden en ze willen gelukkig blijven'. Ook filosofen als Blaise Pascal en Jeremy Bentham benadrukten lang geleden al de allesoverheersende rol van het streven naar geluk in het menselijk gedrag. Iemand die gelukkig is, zal van zichzelf zeggen dat hij tevreden is met zijn welvaart en welzijn. En daarmee wordt een score op geluk of welbevinden een maat voor de welvaart en het welzijn van een persoon.

Vanwege de voor de hand liggende relatie tussen zelfgerapporteerd welbevinden enerzijds en welvaart anderzijds is het opmerkelijk dat economen tot voor kort nooit veel aandacht aan dit type informatiebron hebben geschonken. De keuze is vooral praktisch van aard. De meeste economen vinden zaken als tevredenheid en geluk vaag en moeilijk meetbaar. Ze lenen zich daardoor moeilijk voor 'objectieve' kwantitatieve analyses, in tegenstelling tot bbp.

Psychologisch onderzoek wijst op een complexe samenhang tussen zelfgeëvalueerd welbevinden (geluk, tevredenheid) en objectief gemeten welvaartscomponenten.⁸ Veel onderzoek heeft zich gericht op de relatie tussen inkomen enerzijds en zelfgeëvalueerde geluk of tevredenheid anderzijds. In overigens

8 Zie het hoofdstuk over geluk en economie in CPB 2008.

gelijke omstandigheden zou men verwachten dat meer inkomen voor de burgers leidt tot meer keuzemogelijkheden in hun leven, en daardoor tot een hogere geluksscore. Echter, wanneer een inkomensstijging gepaard gaat met wijzigingen in andere welvaartscomponenten (zie tabel B2.1), dan hoeft de inkomensstijging niet altijd, en zeker niet in dezelfde mate, te leiden tot een stijging van het zelfgeëvalueerde welbevinden. Dit kan bijvoorbeeld als economische groei of een hoger inkomen ten koste gaan van belangrijke zaken als vrije tijd, milieu en andere elementen van brede welvaart (componenten b en c in figuur B2.1).

Een belangrijke vraag is of en hoeveel een toename in meetbaar inkomen heeft bijgedragen aan het geluk van de burger. Sommige onderzoekers zijn zeer stellig in hun antwoord. De in het internationale debat prominente ‘gelukseconoom’ Richard Layard (2005) verwoordt het bijvoorbeeld als volgt: *‘(...) hoewel we in het Westen al tientallen jaren gestaag rijker worden, zijn we geen spat gelukkiger geworden’*. Easterbrook (2003) concludeert dat het leven in de westerse wereld de afgelopen decennia, volgens allerlei objectieve maatstaven, weliswaar vooruitgang laat zien, maar dat de burgers zich, gemiddeld genomen, niet gelukkiger voelen. Dit wordt ook wel aangeduid als de vooruitgangsparadox of de Easterlin-paradox. Die laatste naam is ontleend aan Richard Easterlin die sinds de jaren zeventig al in vele publicaties laat zien dat samenlevingen met hogere materiële welvaart niet altijd gelukkiger zijn (o.a. Easterlin 2001). Weliswaar blijken rijkere samenlevingen vaak meer tevreden dan armere samenlevingen, maar zodra arbeidsparticipatie en materiële welvaart eenmaal de leniging van zekere basisbehoeften heeft mogelijk gemaakt, neemt het subjectief welbevinden in een dergelijke maatschappij nog maar weinig toe met de groei van de materiële welvaart. In figuur B1.2 vonden we aanwijzingen dat ook in de rijkere EU15-landen het positieve verband tussen de groei van de groei van bbp en zelfgeëvalueerde levenstevredenheid niet erg sterk is.⁹

Als economische groei per saldo nauwelijks gelukkiger maakt, dan roept dit de vraag op of de aandacht niet meer moet worden verschoven naar zaken waarvan zelfevaluatiestudies suggereren dat ze bijdragen aan het geluk van de burgers.

Complicaties

Ondanks hun toenemende populariteit en wetenschappelijke acceptatie zijn er ook redenen om zelfevaluatiestudies op het gebied van welbevinden en geluk met voorzichtigheid te interpreteren alvorens er beleidsconclusies op te baseren.

Een eerste aandachtspunt is dat ieder mens tot op zekere hoogte een genetisch ingebouwd geluksniveau lijkt te bezitten. Dit ingebouwde geluksniveau ligt hoger bij een optimist dan bij een pessimist. Anders gezegd: een optimist is iemand met een hoog ingebouwd geluksniveau terwijl een pessimist het met een veel lager niveau moet stellen. Uit onderzoek onder eenenige tweelingen kwam naar voren dat dit genetisch bepaalde geluksniveau voor ongeveer 50% bepalend is voor de verschillen in de geluksscores tussen individuen. Door veranderingen in de omgeving, in de geluksbepalende factoren, verandert het geluksgevoel van een mens weliswaar, maar meestal zijn de effecten relatief bescheiden.¹⁰

9 Paragraaf A3.3 in deel A toont dat de waardering voor inkomen verschilt tussen eu-landen. In Duitsland bleek een sterkere band te bestaan tussen inkomen en levenstevredenheid dan elders.

10 Daarom zijn voor een betrouwbaar resultaat hoge aantallen geïnterviewde personen nodig. Voor een vergelijking van resultaten tussen landen lijkt de ingebouwde gelukscomponent geen ernstig bezwaar te vormen, tenzij we aannemen dat de aangeboren gelukscomponent ook verschilt per land.

Een tweede aandachtspunt is dat een groot deel van de gelukseffecten door een externe verandering vaak van korte duur is. Er treedt betrekkelijk snel gewening aan de nieuwe situatie op, waardoor men weer snel terugkeert tot dichtbij het oorspronkelijke geluksniveau. Maar ook het omgekeerde geldt. Tegenvallers, bijvoorbeeld in inkomen of vermogen, hebben een negatief effect op ons geluk, maar dat blijkt meestal weer snel te verdwijnen. Volgens Gilbert (2006) is het vooral de *daling* die ongelukkig maakt. Heeft de daling eenmaal plaatsgevonden, dan verdampt het grootste deel van het negatieve geluksgevoel. Dit bemoeilijkt vergelijking van resultaten in de tijd.

Een derde aandachtspunt betreft de relatie tussen zelfgeëvalueerd welbevinden van de burger en diens objectief waarneembare, materiële omstandigheden. In de meting van het bbp wordt ervan uitgegaan dat de consumptie van de ene persoon geen effect heeft op de welvaart die een andere persoon ontleent aan diens consumptie.¹¹ Daardoor kan bij de meting van het bbp de consumptie van iedereen gewoon bij elkaar worden opgeteld tot nationale consumptie. Uit empirische studies rond zelfgeëvalueerd welzijn blijkt echter dat de consumptie van de een wel degelijk van invloed is op de welvaart die een ander ontleent aan diens eigen consumptie. Een voorbeeld is dat iemand gelukkig kan zijn vanwege zijn glimmende nieuwe auto, maar als de buurman een maand daarna een groter of meer geavanceerd model aanschaf, daalt dikwijls het genot dat de eerstgenoemde buurman aan diens auto ontleent. Aan de auto is niets veranderd, maar wel aan het statuuseffect ervan. Ook bij inkomens speelt dit. Empirisch onderzoek toont dat inkomen niet alleen een sleutel is tot de aanschaf van goederen en diensten, maar dat het ook een niet te verwaarlozen statuuselement heeft.¹² Hoe word ik beloond ten opzichte van anderen in mijn referentiegroep van burens, familie, vrienden of collega's? Als mensen in de referentiegroep een hoger inkomen hebben, dan blijkt dat dit vaak een negatief effect heeft op het welbevinden van het individu, omdat het impliciet de status verlaagt die het individu aan het eigen inkomen kan ontleen. Wanneer we gebruik maken van data over zelfgeëvalueerd welbevinden, moeten we erop beducht zijn dat we ook dit statuuseffect er ongevraagd bij krijgen. Het zegt misschien wel iets zegt over iemands privéwelzijn, maar weinig over maatschappelijke welvaart. Alleen door per land gebruik te maken van voldoende grote aantallen interviews kunnen zulke statuuseffecten eruit gefilterd worden.

2.4 Conclusie

De achterliggende drijfveer van de Lissabon Agenda en ook van veel ander EU-beleid is het streven naar welvaart en welzijn voor de Europese burgers. Wanneer we willen toetsen of de Lissabon Agenda aan de beoogde welvaartvergroting heeft bijgedragen, hebben we een breed welvaartsbegrip nodig dat verder gaat dan alleen bbp. Tabel B2.1 schetst een raamwerk voor analyse waarmee brede welvaart tot een bruikbaar concept kan worden dat empirisch is in te vullen met objectief meetbare grootheden.

Een alternatieve subjectieve welvaartsbenadering gaat uit van zelfevaluatiestudies waarin aan burgers gevraagd wordt hoe ze hun eigen situatie of hun eigen omgeving in termen van welvaart en welzijn beleven. Hier staat niet de objec-

¹¹ 'Afwezigheid van consumptie-externaliteiten' heet dat.

¹² Zie o.a. Luttmer 2005, Clark et al. 2007, Pedersen en Dall Schmidt 2009. 'Men do not desire to be rich, but to be richer than other men', observeerde de econoom John Stuart Mill in de 19e eeuw al.

tieve meting van aspecten van de wereld centraal, maar de reflectie van de burger op aspecten van zijn of haar eigen welvaart en welzijn. Deze informatie kan een waardevolle additionele informatiebron zijn bij de welvaartsanalyse, ook al zitten er haken en ogen aan die zorgvuldigheid vereisen bij de interpretatie.

B3 Empirische indicatoren voor een brede welvaartsanalyse

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk selecteren we de empirische indicatoren waarmee we het conceptuele kader voor een brede welvaartsanalyse kunnen invullen. We kiezen voor een beperkte bundel van indicatoren naast het bruto binnenlands product (bbp). De toegevoegde indicatoren betreffen die elementen van de ‘brede’ welvaart die onvoldoende worden afgedekt door het bbp. Het is uiteraard geen kunst om een grabbelton aan cijfers te presenteren, maar wel om een zo minimaal mogelijke bundel van indicatoren te vinden die toch nog een rijke analyse van de brede welvaartsontwikkeling toelaat. We stellen dus hoge eisen aan de selectie van indicatoren.

Een enkelvoudige indicator voor brede welvaart?

Pogingen om de sociaaleconomische ontwikkeling breder te meten en internationaal te vergelijken zijn niet nieuw. Sinds 1990 brengt het United Nations Development Programme (UNDP) jaarlijks het *Human Development Report* uit over de stand van *human development* per land. Het uitgangspunt is dat inkomen weliswaar erg belangrijk is, maar dat de menselijke behoeften verder gaan dan inkomen.¹ Welke opties mensen hebben om het leven te leiden dat ze zouden willen, hangt mede af van hun gezondheid, hun onderwijs, de kwaliteit van hun milieu en fysieke omgeving, hun veiligheid en de mate van politieke vrijheid in hun samenleving (Sen 1985, 1999). Inkomen kan een sleutel zijn tot een aantal van deze zaken, maar niet in alle gevallen. De auteurs willen met *human development* de keuzemogelijkheden van mensen zichtbaar maken, de keuzes ‘om lang te leven, kennis te verwerven, een comfortabele levensstandaard te hebben, een betaalde baan te vinden, schone lucht in te ademen, vrij te zijn en in een gemeenschap te leven’ (Ul Haq 1995: 47).

De *Human Development Index* (HDI) is gebouwd op drie deelindicatoren: het bbp per hoofd van de bevolking, de gemiddelde levensverwachting en de mate van geletterdheid van de bevolking. Deze drie zijn gekozen omdat ze verwant zijn met menselijke basisbehoeften. Met slechts drie ingrediënten houdt men de HDI simpel.² Veel van de oude 15 lidstaten van de EU (EU15) staan stevast in de top van de HDI, dicht tegen de maximale score. Figuur B3.1 toont dat de verschillen in de gemiddelde score van de EU15 en van de Verenigde Staten (VS) tussen 1995 en 2007 minimaal klein zijn geworden. De verschillen tussen de EU15 en de na 2004 toegetreden landen (EU12) zijn nog steeds groot, maar worden duidelijk kleiner. De verschillen tussen de EU15 en de buurlanden aan de oost- en zuidgrens van de EU zijn nog groter, al zien we ook hier convergentie optreden.

De berekeningswijze van de HDI is op zich transparant, maar de selectie van de indicatoren en het subjectieve karakter van het toegekende gewicht (elk een derde) staat aan kritiek bloot. Dit zijn de typische nadelen die ontstaan wanneer men brede welvaart wil meten met een enkele indicator waarin alle deelinformatie is verwerkt. Ze gelden ook voor alternatieven zoals de *Index of Economic*

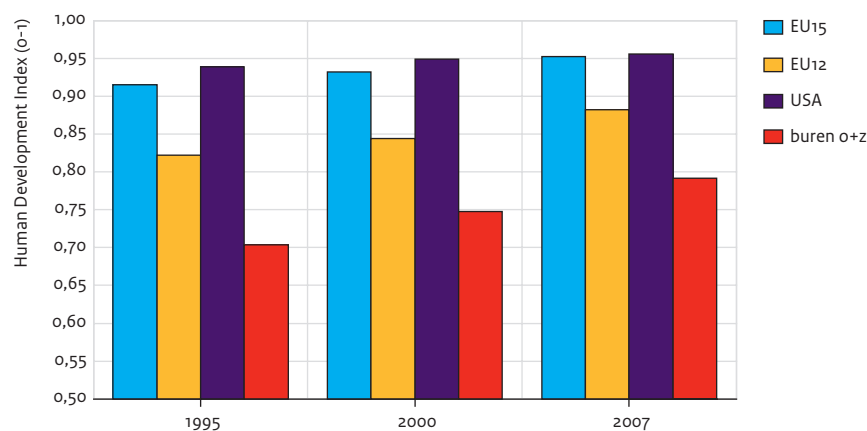
¹ De ontwikkeling van de HDI is gestimuleerd door ontwikkelingseconomen als Stree-ten, Ul Haq, Ranis, Stewart en Sen. Het werk van Sen (1985, 1992) was een belangrijke inspiratiebron.

² Elk element krijgt bij de berekening een gelijk gewicht van een derde. Bij het bbp per hoofd wordt echter een soort drieschijventarief ingebouwd, omdat bij de laagste inkomensschijf iedere extra euro leidt tot verruiming van de bestaanskeuzen, terwijl bij de hogere inkomensschijven het nut van extra geld afneemt. Hogere bbp's per hoofd tellen dus steeds minder mee in de berekening van de HDI. Deze manier om het bbp in te wegen heeft tot veel kritiek geleid (Anand en Sen 1994).

Well-being van het Centre for the Study of Living Standards in Ottawa (Osberg en Sharpe 2009), de *Quality-of-Life Index* van de Economist Intelligence Unit in Londen (EIU 2007) en de *Legatum Prosperity Index* (Inboden en Streeter 2009).

Figuur B3.1

Score op de Human Development Index van de EU15, de EU12, de ooster- en zuiderburen van de EU en de Verenigde Staten,^a 1995-2007

a De groep van de Ooster- en zuiderburen omvat Rusland, Oekraïne, Wit-Rusland, Moldavië, Turkije en alle Noordafrikaanse landen. Voor de EU-landen en hun ooster- en zuiderburen is een ongewogen gemiddelde van de HDI-score gehanteerd. Data: UNDP.

Bijkomend nadeel van een enkelvoudige indicator is dat de ingewogen deel-indicatoren geacht worden in alle landen en op ieder moment een zelfde betekenis te hebben voor de welvaart en het welzijn van de inwoners. Waartoe dat leidt zien we bij de HDI, die vooral is gemaakt voor de onderlinge vergelijking van ontwikkelingslanden en derhalve grote nadruk legt op menselijke basis-behoeften. Maar deelindicatoren als alfabetisme of levensverwachting maken de HDI niet langer geschikt voor meting van de welvaartseffecten van beleid in de EU15-landen.

We kiezen ervoor om de bundel van indicatoren voor de brede welvaartsanalyse niet te combineren tot één omvattende indicator. Het maken van afwegingen wat betreft de toegekende gewichten aan ieder van de onderliggende welvaarts-indicatoren is primair aan het politieke debat. Bij een beperkte bundel van indicatoren blijft de aanpak overzichtelijk.

3.2 Selectiecriteria voor welvaartsindicatoren

Om de keuze van de welvaartsindicatoren naast het bbp transparant te maken, hanteren we vijf criteria. De indicatoren moeten 1. representatief zijn voor een bepaald element van de brede welvaart, 2. een relatie hebben met beleidskeuzes, 3. aan minimale statistische eisen voldoen, 4. aanvullend zijn ten opzichte van het bbp en 5. zo mogelijk een meetbaar effect hebben op individueel welzijn.

Ad 1 Representativiteit

Het moet plausibel zijn dat een geselecteerde indicator representatief is voor één van de acht niet-bbp- welvaartselementen in tabel B2.1. De moeilijkste taak daarbij is het selecteren van indicatoren die representatief zijn voor de welvaarts-dimensies 'elders' en 'later', vanwege de bewijslast. Hoe weten we met enige wetenschappelijke zekerheid dat de welvaartseffecten elders en in de toekomst ook echt veroorzaakt zijn door de huidige ontwikkelingen binnen de EU? Het valt geheel buiten het bestek van deze Verkenning om dit te bewijzen. Daarom maken we gebruik van bestaande en breed getoetste inzichten over de oorzaak-gevolg-relaties. Die zijn beschikbaar voor de relatie tussen investeringen in men-

selijk kapitaal en toekomstige economische groei (o.a. Heckman en Jacobs 2010), en voor een aantal toekomstige milieueffecten. Met redelijke zekerheid weten we dat de huidige emissies van broeikasgassen de toekomstige mondiale opwarming van de aarde en klimaatverandering versterken (bv. Pachaury en Reisinger 2004). Zo weten we ook dat het intensieve gebruik in de EU van fossiele grondstoffen bijdraagt aan uitputting van de voorraden voor toekomstige generaties.

Ad 2 Beleidsperspectief

De indicator dient van belang te zijn vanuit een beleidsperspectief, bijvoorbeeld doordat hij direct beïnvloedbaar is door beleidskeuzes. Nog mooier is het wanneer de indicator gebruikt kan worden als instrumentele variabele (beleidshefboom) of als doelvariabele voor beleid, zodat er een maatstaf is voor het al dan niet slagen van beleid. We zochten naar indicatoren die een duidelijk raakvlak hebben met de beleidsdoelen van de Lissabon Agenda: economische groei, productiviteit, innovatie en kenniseconomie, arbeidsparticipatie, sociale cohesie, milieu en duurzame groei.

Ad 3 Adequate statistieken:

We kunnen beleid evalueren door de periode vóór en na het geïntroduceerde beleid te vergelijken of door de ontwikkeling in het referentiegebied (in ons geval de EU15 landen) te vergelijken met soortgelijke landen waar het te evalueren beleid niet is geïntroduceerd.³ Steeds is deze vergelijking erop gericht uit te vinden wat er gebeurd zou zijn zonder het te evalueren beleid, de zogenaamde 'counterfactual'. De methoden die we hier gebruiken – vergelijking 'vóór en na, vergelijking met referentielanden – zijn eenvoudig en intuïtief begrijpelijk. In deze Europese Verkenning kunnen we weliswaar geen volledige evaluatie van de Lissabon Agenda ondernemen, maar zelfs voor de illustratieve toepassing van de brede welvaartsanalyse is het nodig dat de indicatoren aan bepaalde minimale statistische standaarden voldoen qua landendekking en qua tijdsdekking. Het betekent dat de indicator minimaal beschikbaar moet zijn voor de oude EU15, maar bij voorkeur ook voor de nieuwe EU12 en een groep vergelijkbare niet-EU-landen. Wat betreft tijdsdekking moet de indicator beschikbaar zijn voor een periode vóór (bv. 1995-2000) en na de Lissabon Agenda (2001-2008). Tenslotte lijkt het een redelijke statistische selectie-eis om te verlangen dat de indicator voldoende variatie vertoont tussen de landen, in elk geval aan het begin van de evaluatieperiode.⁴

3 Een variant daarop is het vergelijken van landenparen met en zonder het te evalueren beleid. Die hypothetische situatie zonder het beleid kan ook worden ook modelsmatig worden geconstrueerd, maar laatstgenoemde vorm van beleidsevaluatie blijft hier buiten beschouwing. Elk van de evaluatiemethoden heeft zijn voor- en nadelen.

4 Bijvoorbeeld te meten met de standaarddeviatie van de indicator in het eerste 'Lissabon-jaar'.

Ad 4 Additionele informatie ten opzichte van het bbp

We streven naar zo weinig mogelijk indicatoren. Daarom is het van belang dat iedere indicator iets toevoegt dat niet al in de andere indicatoren ligt besloten. Omdat we het bbp al meenemen als welvaartsindicator, zoeken we naar indicatoren die niet één-op-één variëren met het bbp. Dat is bijvoorbeeld het geval bij indicatoren die niet significant of negatief met het bbp gecorreleerd zijn, dan wel daarmee op een niet-lineaire wijze samenhangen.⁵

Ad 5 Meetbaar effect op individuele welvaartsbeleving

Als aanvullend criterium gebruiken we onderzoeksinformatie uit zelfevaluatiestudies waarin Europese burgers wordt gevraagd zich uit te spreken over het door hen ervaren welzijn (zie paragraaf 3.4). Wanneer een indicator een deel kan verklaren van het patroon van zelfgeëvalueerd welzijn van Europese burgers, geeft dat meer vertrouwen in de betreffende indicator. Het toont namelijk dat de indicator gemiddeld gesproken 'ertoe doet' in de welvaartsbeleving van individuen. Dit mag met name verwacht worden voor indicatoren die welvaartseffecten 'nu en hier' meten.

3.3 Een groslijst

We hebben een groslijst opgesteld van mogelijke indicatoren voor de negen elementen van brede welvaart (zie tabel B3.1). Het streven is in principe naar één indicator voor elk element van brede welvaart. Door de heterogeniteit van de Lissabon-doelen is het in sommige gevallen moeilijk om met één indicator te volstaan. De groslijst is primair opgesteld vanuit de vraag van welke indicatoren het plausibel is dat ze representatief zijn voor een bepaald welvaartselement. Daarnaast is gelet op de inhoud van de Lissabon Agenda. We hebben gezocht naar indicatoren die bij voorkeur objectief meetbaar zijn.

Een eerste test was de adequaatheid van de statistische informatie. Zijn data beschikbaar voor de betreffende indicator, voor de betreffende periode en voor alle landen die we in het onderzoek willen betrekken? Verder keken we naar de mate van onderlinge variatie tussen de EU-landen en de mate van variatie in de tijd. Veel indicatoren konden ontleend worden aan de Europese statistiekorganisatie Eurostat en aan de Wereldbank. Onder andere de indicatoren voor de kwaliteit van het bestuur zijn aan de Wereldbank ontleend (Kaufmann et al. 2009). Verder gebruikten we informatie van grote, op zelfevaluatie van welzijn gebaseerde, onderzoeken, zoals de European Social Survey, de European Values Survey en de World Values Survey. De individuele antwoorden zeggen niet zoveel, maar omdat per land veelal duizenden mensen dezelfde vraag beantwoorden, kunnen daaruit nationale gemiddelden worden berekend. Deze nationale gemiddelden kunnen daardoor in principe ook als indicator voor een brede welvaartsanalyse fungeren.

5 Dat laatste doet zich voor als de indicator 'omslaait' na het bereiken van een bepaalde drempelwaarde (tolerantieniveau, verzadigingsgraad); dat gebeurt onder andere bij sommige milieu-indicatoren of bij basisbehoeften.

Tabel B3.1

Een groslijst van statistische indicatoren per welvaartselement

	1 nu en hier	2 effecten elders	3 effecten later
a. welvaart uit markt-goederen en -diensten en diensten van de overheid	a.1 – bbp per hoofd	a.2 – invoerbeperkingen EU – R&D-uitgaven (% bbp)	a.3 – % jongeren met minstens secundair onderwijs – onderwijsuitgaven per hoofd
b. welvaart uit niet-marktgoederen	b.1 – huishoudelijk afval per hoofd – participatie in vrijwilligerswerk – participatie in mantelzorg – hoeveelheid vrije tijd/arbeidsuur per jaar – gem. levensverwachting bij geboorte – sterfte door chron. ziekten – sterfte bij baby's – ernstige arbeidsongevallen	b.2 – luchtvervuiling door ozon – luchtvervuiling fijn stof – biologische vervuiling rivieren (bod)	b.3 – energie-intensiteit bbp – duurzame energie als % van totaal – akkerland vogelindex – emissie broeikasgassen – CO ₂ -emissie per hoofd
c. 'niet-economische' factoren van welvaart	c.1 – vertrouwen in medeburgers ^a – zelfmoord onder pubers – frequentie sociale contacten ^a – houding tov immigranten ^a – tevreden met democratie ^a – tevreden met regering ^a – tevreden met politie ^a – indamming corruptie in publiek bestuur – efficiëntie publiek bestuur – sterkte van rechtstaat – politieke stabiliteit – % bevolking onder armoedegrens (voor, na inkomensoverdrachten) – scheefheid van de inkomensverdeling – % werkloosheid – tot. arbeidsparticipatie – arbeidsparticipatie vrouwen – arbeidsparticipatie ouderen	c.2 – kinderarbeid in landen waaruit de EU veel importeert	c.3 – % kinderen in baanloze gezinnen – vijandigheid t.o.v. immigranten ^a – fertiliteit bevolking ⁶ – veroudering bevolking

a Nationaal gemiddelde scores.

In de meeste gevallen hielden we een aantal potentiële indicatoren per welvaartselement over. Voor niet alle indicatoren waren we succesvol. Voor welvaartselement c.2, de internationale welvaartseffecten verbonden met sociale en politieke interactie, konden we geen goede indicator vinden. Bijvoorbeeld data over kinderarbeid in landen waaruit de EU veel importeert waren slechts voor incidentele landen en jaren aanwezig en hadden meestal geen betrekking op kinderarbeid in de industriële sector waaruit veel importproducten afkomstig zijn.

We hebben vervolgens nogmaals geselecteerd op basis van relevantie voor de Lissabon Agenda. Vervolgens hebben we de twee resterende selectiecriteria toegepast. We keken of de variatie van een indicator (tussen landen en in de tijd) verklaard kon worden door de variatie in het bbp, waarbij we ook de mogelijkheid van een complex verband statistisch onderzochten. Indicatoren waarvan de ontwikkeling en variatie rechtstreeks samenhangen met de ontwikkeling van het bbp hebben we als minder interessant gewaardeerd. Tot slot hebben we gekeken of de indicator bijdroeg aan de verklaring van de internationale patronen van zelfgeëvalueerd subjectief welzijn. Deze aanpak behoeft enige toelichting. Dat doen we in paragraaf 3.4. Voor de kandidaatindicatoren uit tabel B3.1 geven we de belangrijkste scores op de vijf selectiecriteria uitgebreider weer in Bijlage B.

6 Als bijvoorbeeld de huidige lage fertiliteitscijfers van Italië of Spanje niet omhoog gaan, zal zonder immigratie de bevolking in deze landen in 2300 met ongeveer 99% zijn gedaald. De EU zal, onder dezelfde vooronderstellingen, dan nog maar zo'n 60 miljoen inwoners tellen, Oost-Europa rond de 5 miljoen (United Nations 2004: 40).

3.4 Hebben de indicatoren een meetbaar effect op individuele welvaartsbeleving?

Als we aannemen dat een bepaalde objectief meetbare welvaartsindicator ‘nu en hier’ effecten heeft op de individuele welvaart van Europese burgers, dan zouden we dit verband in principe ook moeten kunnen meten.⁷ Bij de aanvaarding van zijn Nobelprijs in de economie pleitte Amartya Sen in 1998 voor het zoeken naar gemeenschappelijke kenmerken in de menselijke preferenties om de theorie over publieke keuzes een sterkere basis te verschaffen (Sen 1999). Dit uitgangspunt kan ook bruikbaar zijn bij de zoektocht naar geschikte indicatoren voor een brede welvaartsanalyse.

Impact van individuele karakteristieken op individueel welbevinden

Wanneer we de scores op subjectief welzijn vergelijken met de objectief vaststelbare omstandigheden waarin de mensen leven die hun eigen subjectieve welbevinden rapporteren, dan kunnen we uit de combinatie van beide gegevens afleiden in welke omstandigheden de meeste mensen wel of niet tevreden met hun leven zijn. De econoom John Helliwell deed belangrijk onderzoek dat we voor de EU zullen reproduceren met nieuwe data.

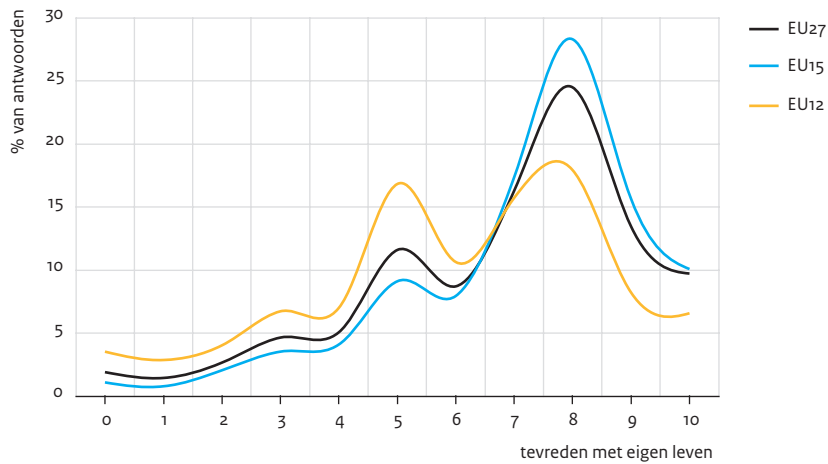
Helliwell vergeleek voor een grote groep landen welke objectieveerbare persoonlijke omstandigheden positief of negatief bijdroegen aan het zelfgerapporteerde subjectief welzijn van mensen.⁸ Hij keek naar individuele karakteristieken als: inkomen, gezondheid, alleen of met partner leven, leeftijd, opleiding, geslacht, al dan niet betaald werk, verbondenheid met religie of gezindte, de frequentie van sociale contacten en het vertrouwen in andere mensen (Helliwell 2003). Wereldwijd bleek een goede gezondheid de belangrijkste factor voor welbevinden. Onmiddellijk daarna volgden het samenleven met een partner, inkomen en betaald werk hebben. In alle landen bleken de mensen in de werkzame leeftijd significant minder gelukkig te zijn dan jongeren (18-24 jaar) en ouderen (65+). Verbondenheid met een religie bleek een positief effect op het welbevinden te hebben, maar de hoeveelheid genoten onderwijs had geen duidelijke invloed. De frequentie van sociale contacten en het vertrouwen in medeburgers werkten positief uit op het welzijn. Omdat Helliwell ook controleerde voor landenspecifieke factoren en sekse mogen zijn resultaten beschouwd worden als een aanwijzing voor een gemeenschappelijke kern in de menselijke preferenties. Samen verklaarden de genoemde factoren ongeveer 25% van de verschillen in individueel welbevinden. Voor de overige 75% geldt kennelijk ‘zoveel hoofden, zoveel zinnen’; die verschillen laten zich moeilijk onder een gemeenschappelijke noemer brengen.

Als tweede stap testte Helliwell of – naast de strikt individuele factoren – ook objectief meetbare factoren per land een deel van de internationale verschillen in zelfgerapporteerd welzijn kunnen verklaren. Hij keek naar: bbp per hoofd van de bevolking, kengetallen voor de kwaliteit van openbaar bestuur, kindersterfte en gemiddelde levensverwachting, en het nationaal gemiddelde qua vertrouwen in medeburgers. Met uitzondering van kindersterfte en gemiddelde levensverwachting bleken al deze factoren een significante, maar bescheiden bijdrage te leveren aan de verklaring van de verschillen in subjectief welzijn. In totaal kon

7 Deze test is minder geschikt voor indicatoren rond welvaartseffecten buiten de EU ('effecten elders') en toekomstige welvaartseffecten ('effecten in de toekomst').

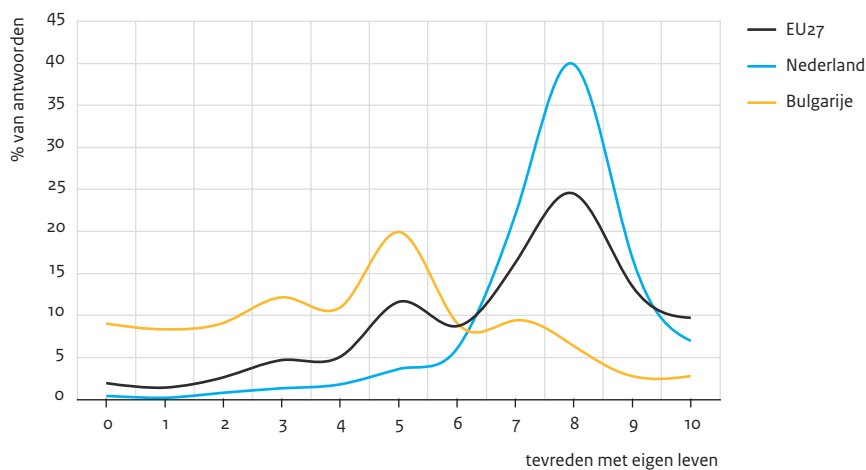
8 Helliwell corrigeerde voor landenspecifieke factoren. Als basis gebruikte hij de World Values Survey (1990-1991; 1995-1997), een onderzoek waarbij 88.000 individuen in 49 landen werden geïnterviewd. Vergeleken met tabel A3.1 lag bij Helliwell (2003) de nadruk vooral op meer objectieveerbare factoren (bijvoorbeeld sekse, opleiding, frequentie van sociale contacten), en minder op persoonlijke gevoelens.

hij daardoor een extra 1,5% van de verschillen in subjectief welzijn verklaren. Zijn belangrijkste bevindingen zijn in later onderzoek getest en herbevestigd (Helliwell en Huang 2008; Helliwell 2008).

Figuur B3.2

Tevredenheid met het eigen leven in de totale EU, de EU15, de EU12, Nederland en Bulgarije ^a, 2008

a Gemeten op een schaal van 0 (extreem ontevreden) tot 10 (extreem tevreden). Bron: ESS 2010

Toepassing op de EU

Wij hebben Helliwell's onderzoek herhaald voor de EU. Daarbij gebruikten we een nieuwe, recente dataset, namelijk de European Social Survey (ESS) voor 2008. Als maatstaf voor welzijn nemen we het antwoord dat 41.000 Europese burgers gaven op de vraag 'Alles bijeen genomen, hoe tevreden bent u dezer dagen met uw gehele leven?'⁹ Figuur B3.2 brengt in beeld hoe de EU-landen onderling verschillen. De linkerfiguur toont de verschillen tussen de oude EU15 en nieuwe EU12. In de EU15 ligt de tevredenheidsscore gemiddeld belangrijk hoger. De rechterfiguur toont hoe Nederland en Bulgarije onderling verschillen. Van de Nederlanders toont slechts 8% zich onvoldoende tevreden (score 5 of minder) met het eigen leven; bij de Bulgaren is dat maar liefst 70%. De verschillen tussen de landen zijn dus groot.

⁹ Zie paragraaf B1.3 voor de verdeling van de respondenten over de landen.

Bij het testen voor de EU gaan we in twee stappen te werk. Eerst testen we welk deel van de verschillen in levenstevredenheid wordt verklaard uit strikt individuele kenmerken. Dat levert onze 'Europabrede' basisschatting op waarin we dus al rekening houden met de (grotendeels) objectiveerbare individuele kenmerken. Voor inkomen nemen we het door de geïnterviewden vermelde totale huishoudinkomen na belasting.¹⁰ Verder houden we rekening te houden met de mogelijke statuuseffecten die aan het inkomen ontleend worden.¹¹ Tabel B3.2 geeft de resultaten in volgorde van belangrijkheid.

Tabel B3.2

Verklaring van verschillen in levenstevredenheid door objectiveerbare persoonlijke factoren, totale EU en EU15, 2008

verklarende variabelen ^d	totale EU ^a	EU15 ^a
eigen gezondheid (zelfevaluatie, schaal 1-5)	0.654 ***	0.613 ***
mate van vertrouwen in medeburgers (schaal 0-10)	0.199 ***	0.214 ***
hoort bij religie of gezindte (0, 1)	0.195 **	0.182 **
frequentie van sociale contacten (schaal 1-7)	0.187 ***	0.150 ***
totale huishoudinkomen (na belasting, schaal 0-10)	0.171 ***	0.155 ***
partner heeft betaald werk (0, 1)	0.148 ***	0.129 ***
leeft met partner (0, 1)	0.139 ***	0.157 ***
leeftijd	0.010 **	0.010 ***
seks (1 man, 2 vrouw)	0.059	0.030
inkomen > 25% lager dan nationaal gemiddelde (0, 1)	0.228	0.126
inkomen > 25% hoger dan nationaal gemiddelde (0, 1)	-0.249	-0.232
heeft betaald werk (0, 1)	-0.058	-0.079
aantal jaren fulltime scholing	0.002	0.004
aantal waarnemingen ^c	18850	15638
verklaarde deel van de individuele verschillen ^b	0.219	0.213

a De cijfers achter de verklarende variabelen geven het geschatte effect op de individuele tevredenheid. Bij een minteken geldt dat een hogere waarde van de verklarende variabele leidt tot minder tevredenheid. Het aantal sterretjes achter het getal geeft de significantie aan, de mate van statistische zekerheid dat het geschatte effect verschilt van nul. Bij *** is die kans kleiner dan 1%, bij ** kleiner dan 5%, bij * kleiner dan 10%. Geen sterretje betekent dat het effect van de variabele op de tevredenheid als niet statistisch significant wordt beschouwd. De schattingen zijn het resultaat van een OLS-regressie, met per land geclusterde standaardfouten.

b Aangepaste R².

c Het aantal gebruikte waarnemingen is kleiner dan het totale aantal respondenten, omdat niet iedereen alle vragen heeft ingevuld.

d Om beter inzicht te krijgen in het relatieve effect van inkomen hebben we als controlevariabele ook de grootte van het huishouden meegenomen (niet gerapporteerd).

Bron: regressieanalyse op basis van data van de European Social Survey 2008.

Het beeld uit tabel B3.2 komt redelijk overeen met de bevindingen van Helliwell voor een veel grotere groep landen. Gezondheid heeft de grootste invloed op de tevredenheid met het eigen leven. Ook de invloed van inkomen is positief. De mate van vertrouwen in medeburgers blijkt ook een belangrijke voorspeller van individueel welbevinden, evenals de frequentie van sociale contacten en het zich verbonden voelen met een religie of gezindte.¹² We vinden geen aanwijzingen voor significante statuuseffecten van het inkomen, in positieve noch in negatieve zin. Het zou echter kunnen dat de referentiegroep waaraan zulke statuuseffecten

¹⁰ Hiervoor gebruikt de ESS een tienpuntsschaal, waarvan de concrete bedragen per land verschillen op basis van de werkelijke verdeling per huishoudensdeciël. We controleren voor de grootte van het huishouden.

¹¹ Om te onderzoeken of aan inkomen een statusrol wordt ontleend, voegen we twee variabelen toe, een die signaleert als een huishouden een kwart of meer lager is dan het mediane huishoudinkomen in het land, en een die signaleert wanneer het huishouden een kwart of meer hoger is.

¹² Het sterke effect van vertrouwen in medeburgers op het eigen welbevinden kan duiden op het belang van wederkerigheid in sociale relaties; het kan ook weerspiegelen dat het individu zich minder ten opzichte van anderen hoeft in te dekken tegen opportunistisch kortetermijngedrag. Ander onderzoek vindt een sterke relatie tussen de mate van vertrouwen in medeburgers en andere indicatoren van sociaal kapitaal (Halpern 2005; Akçomak en Ter Weel 2009; Putnam 2000; Knack 2001).

ontleend worden veel kleiner is (familie, buren, vrienden, collega's), zodat het nationaal gemiddelde dat we hier gebruiken, een te grofmazige indicator is. Wanneer de partner betaald werk heeft, leidt dat tot significant hoger subjectief welbevinden, maar dat geldt niet voor zelf betaald werk hebben. Evenals Helliwell vinden we dat meer scholing niet tot een grotere levenstevredenheid leidt. Bijna 22% van de individuele verschillen in levenstevredenheid kan aldus verklaard worden.¹³ De resultaten voor de EU15 en de hele EU zijn sterk vergelijkbaar, met één verschil. In de EU15-landen hebben inkomen en betaald werk een systematisch kleiner effect op de levenstevredenheid. Daaruit mag opnieuw worden afgeleid dat in de na 2004 toegetreden lidstaten (EU12) het inkomen gemiddeld een veel belangrijkere rol speelt voor de levenstevredenheid.

Invloed van nationale indicatoren op zelfgerapporteerd welzijn

Aan de basisschatting voegden we vervolgens een voor een de indicatoren uit de groslijst (tabel B3.1) toe om na te gaan of deze een *additionele* bijdrage levert aan de verklaring van de Europese verschillen in levenstevredenheid, naast de strikt individuele kenmerken.¹⁴ De resultaten staan in tabel B3.3.

In zijn algemeenheid geldt dat de nationale gemiddelden uit de ESS een hogere bijdrage leveren aan de verklaring van de verschillen in levenstevredenheid. Dat kan komen, zoals hoofdstuk A3 al schetste, doordat veel van de zelfgerapporteerde evaluaties onderling samenhangen: iemand met een grote levenstevredenheid denkt doorgaans ook positiever over medeburgers en over het bestuur van het land. Een van de indicatoren, *tevredenheid met democratie in het land, nationaal gemiddelde*, verklaart 4,5% van de verschillen.

De overige, objectief meetbare indicatoren van Eurostat en de Wereldbank dragen weliswaar minder, maar in een aantal gevallen wel significant bij aan de verklaring van de verschillen in levenstevredenheid binnen de EU. Dat geldt vooral voor de variabelen rond arbeidsparticipatie, milieu, scholing en kennisintensiteit en de kwaliteit van publiek bestuur.

¹³ Omdat de afhankelijke variabele (tevredenheid met het eigen leven als geheel) een ordinaal karakter heeft, met stappen van 0-10, hebben we als robuustheidscontrole ook een zogenaamde ordered probit schattingsmethode toegepast. De resultaten (opvraagbaar bij de auteurs) zijn vergelijkbaar met die in de tabellen B3.2 en B3.3.

¹⁴ Voor deze werkwijze is gekozen, omdat de indicatoren onderling vaak sterk gecorreleerd zijn, waardoor ze moeilijk gelijktijdig te testen zijn. Sommige indicatoren waren niet beschikbaar voor bepaalde landen; het betekent dat dan duizenden observaties voor het betreffende land wegvallen, zodat ook de verklaringskracht van het basis-model kleiner wordt, resulterend in een minteken in tabel B3.3.

Tabel B3.3

De bijdrage van nationale indicatoren aan de verklaring van verschillen in individuele levenstevredenheid, totale EU, 2008

nationale indicatoren	additionele bijdrage aan verklaring van verschillen in levenstevredenheid ^b
arbeidsparticipatie	
totale arbeidsparticipatie (% van bevolking 15-64 jaar) ^a	1.8 **
arbeidsparticipatie (%) van vrouwen ^a	1.6 **
% werkloosheid (% van beroepsbevolking) ^a	0.9 **
% arbeidsparticipatie van ouderen (55-64 jaar) ^a	0.9
sociale cohesie	
vertrouwen in medeburgers ^e	3.4 ***
tolerantie jegens immigranten van buiten EU ^e	2.4 ***
% jongeren tot 15 jaar in gezinnen zonder betaald werk ^a	0.5 *
participatie in vrijwilligerswerk ^e	-0.8 * ^c
schiefheid inkomensverdeling ^a	0.3
% bevolking onder de armoedegrens (vóór sociale transfers) ^a	0.0
frequentie van sociale contacten ^e	0.4
Zelfmoord onder pubers ^a	-0.1 ^c
kennisintensiteit	
R&D-uitgaven als % van het bbp ^a	1.1 **
onderwijsuitgaven per hoofd ^a	0.5 *
% secundair of hoger onderwijs voltooid (jongeren 20-24 jaar) ^a	0.1
milieu	
blootstelling stedelijke bevolking aan luchtvervuiling door ozon ^a	1.2 *
blootstelling stedelijke bevolking aan luchtvervuiling door fijn stof ^a	0.7 *
hoeveelheid geproduceerd huishoudelijk afval per hoofd bevolking ^a	0.7 *
CO ₂ -emissie per hoofd ^d	0.0
biologische vervuiling rivieren (biologische zuurstofvraag) ^a	-0.2 ^c
kwaliteit publiek bestuur	
tevredenheid met democratie in het land ^e	4.5 ***
tevreden met nationale regering ^e	3.7 ***
vertrouwen in de politie ^e	2.8 ***
corruptiebestrijding in publieke sector ^a	1.8 **
effectiviteit van bestuur publieke sector ^a	1.5 *
gezondheid	
frequentie ernstige arbeidsongevallen ^a	0.4
gemiddelde levensverwachting bij geboorte ^a	0.2
sterftecijfer door chronische ziekten per 100.000 inwoners ^a	0.0 ***

a Gegevens over 2007.

b De additioneel verklaarde variantie is berekend als verschil tussen de verklaringskracht van de regressie-vergelijking met en zonder de betreffende indicator. Referentiepunt is steeds de basisschatting met de individuele kenmerken zoals opgenomen in tabel B3.2. Het aantal sterretjes achter het getal geeft de significantie aan, de mate van statistische zekerheid dat het geschatte effect verschilt van nul. Bij *** is die kans < 1%, bij ** < 5%, bij * < 10%. Als er geen sterretje staat, wordt het effect van de variabele op de tevredenheid als niet statistisch significant beschouwd. De schattingen zijn het resultaat van een OLS-regressie, met per land geclusterde standaardfouten.

c Het aantal waarnemingen voor deze variabele is beperkt, waardoor de totale verklaring van het geschatte model daalt.

d Gegevens uit 2006.

e Nationaal gemiddelden berekend op basis van ESS data.

Bron: eigen regressieberekeningen op basis van data van ESS, Eurostat en, Wereldbank

3.5 De uiteindelijke keuze van indicatoren

We hebben een groslijst van mogelijke indicatoren voor de brede welvaarts-analyse getest op basis van vijf criteria: (1) representativiteit voor een bepaald element van de brede welvaart; (2) relatie hebben met beleid; (3) voldoen aan minimale statistische eisen; (4) toegevoegde waarde ten opzichte van het bbp; en als (5) de vraag of de indicator meetbaar bijdraagt aan individueel welzijn. Details over de scores op deze criteria zijn opgenomen in Annex B (te vinden na hoofdstuk 5, voorafgaand aan het overzicht van de gebruikte literatuur).. We bespreken

hier het eindresultaat, resulterend in de selectie van de verder te gebruiken indicatoren.

De uitgevoerde toetsen leidden ertoe dat een aantal potentiële indicatoren afviel. Dat gold vooral voor milieu-indicatoren die met internationale en toekomstige effecten van de huidige EU welvaart te maken hebben (emissie van broeikasgassen, biologische vervuiling rivierwater, energie-intensiteit van BBP, percentage van duurzame bronnen in totale energieverbruik). Ook een aantal indicatoren op het gebied van sociale cohesie (participatie in vrijwilligerswerk, zelfmoord onder pubers) en enkele indicatoren voor gezondheid (aantal ernstige arbeidsongevallen, levensverwachting bij geboorte) zijn op deze manier afgefallen.

Tabel B3.4
Geselecteerde indicatoren voor
brede welvaart

	1 nu en hier	2 effecten elders	3 effecten later
a. welvaart uit markt-goederen en -diensten en diensten van de overheid	– bbp per hoofd – totale arbeidsparticipatie	R&D-uitgaven (% van bbp)	onderwijsuitgaven per hoofd
b. welvaart uit niet-marktgoederen	huishoudelijk afval per hoofd	luchtvervuiling fijn stof	CO ₂ -emissie per hoofd
c. 'niet-economische' factoren van welvaart	– vertrouwen in andere mensen – corruptiebestrijding in publiek bestuur – % bevolking onder armoedegrens – scheefheid van de inkomensverdeling	--	% kinderen in baanloze gezinnen

Tabel B3.4 toont de uiteindelijke selectie van de brede welvaartsindicatoren waarmee we in hoofdstuk B4 de balans opmaken van de veranderingen sinds de Lissabon Agenda. Naast het bbp per hoofd van de bevolking en de totale arbeidsparticipatie zijn negen andere welvaartsindicatoren geselecteerd. Met uitzondering van vakje c.2 zijn alle brede welvaartselementen met deze bundel van indicatoren 'afgedekt'.¹⁵

Vanwege de grensoverschrijdende effecten van uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling (R&D) zullen we deze indicator hanteren voor 'effecten elders'.¹⁶ Voor de huidige effecten van 'niet-economische' welvaartsfactoren hanteren we drie indicatoren om greep te krijgen op met name de sociale cohesie doelen in de Lissabon Agenda: het nationaal gemiddelde van vertrouwen in medeburgers, de scheefheid van de inkomensverdeling en het percentage van de bevolking (met en zonder inkomensoverdrachten) dat onder de nationale armoedegrens leeft. Daarnaast hanteren we ook nog een indicator voor de kwaliteit van publiek bestuur (de bestrijding van corruptie in de publieke sector), omdat uit de zelf-evaluatiestudies volgt dat dit welvaartselement voor velen belangrijk is. Voor de 'effecten later' van 'niet-economische' factoren van welvaart hanteren we het percentage kinderen dat opgroeit in gezinnen waar niemand een betaalde baan heeft. Het kan beschouwd worden als een indicator voor toekomstige sociale achterstandsposities. Voor de huidige milieueffecten gebruiken we als indicator de hoeveelheid huishoudelijk afval dat per inwoner wordt geproduceerd. Voor 'effecten elders' van niet-marktgoederen en -diensten hanteren we als indicator

¹⁵ De indicator rond kinderarbeid viel af wegens onvoldoende data.

¹⁶ Zie Coe et al. 1995; Lejour en Nahuis 2005; Keller 2004; Horst et al. 2008.

luchtvervuiling door fijn stof en voor 'effecten later' door niet-marktgoederen en -diensten gebruiken we de CO₂-emissies per hoofd. De langetermijneffecten van de laatstgenoemde indicator zijn inmiddels breed gedocumenteerd.¹⁷

Dit hoofdstuk beoogde aan te geven hoe een brede welvaartsanalyse in de praktijk kan plaatsvinden. Het resultaat, de bundel indicatoren die naast het bbp wordt gehanteerd in tabel B3.4, dient om inzicht te bieden in de welvaartseffecten van Europees beleid. Deze bundel is uiteraard niet de enig mogelijke, maar is geselecteerd op basis van transparante criteria en is toegesneden op de beleidsvragen die spelen rond de Lissabon Agenda.

¹⁷ Zie Pachaury en Reisinger 2004 voor een overzicht.

B4 Brede welvaartsanalyse na de Lissabon Agenda

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk past het ontwikkelde analysekader voor brede welvaart toe op de periode 2001 tot 2007 na de opstelling van de Lissabon Agenda in 2000. Met de in tabel B3.4 geselecteerde indicatoren worden de welvaartseffecten in die periode verkend. We kijken niet alleen naar de prestaties op het gebied van economische groei en werkgelegenheid, maar ook naar de prestaties rond sociale cohesie en milieu.

Vooraf zijn enkele kanttekeningen op hun plaats. De feitelijke ontwikkelingen die we waarnemen kunnen het gevolg zijn van beleid dat voortvloeit uit de Lissabon doelstellingen. Zeker weten doen we dat niet. Immers, deze ontwikkelingen kunnen ook samenhangen met andere factoren, zoals specifiek nationaal beleid, extra handel na de toetreding van twaalf nieuwe lidstaten, externe oorzaken als 9/11 of mondiale conjuncturele en trendmatige ontwikkelingen. Het probleem van een beleidsevaluatie is dat we nooit zeker weten wat er in de landen gebeurd zou zijn *zonder* beleid. We kunnen we ook niet vaststellen of het beleid één van de oorzaken is van de ontwikkelingen die we waarnemen. We kunnen wel constateren of de waargenomen feitelijke ontwikkelingen op de relevante beleidsgebieden overeenkomen met de gestelde beleidsdoelen. Het gebruik van een controlegroep van andere landen kan verder houvast bieden. Wanneer zich bij een bepaalde indicator in de EU15 een zelfde ontwikkeling voordoet als in de controlegroep, dan is het minder waarschijnlijk dat de Lissabon Agenda deze veranderingen in gang heeft gezet. Als controlegroep nemen we de Europese landen die na 2004 tot de EU zijn toegetreden (EU12).

We maken een onderscheid in de periode voor en na de Lissabon Agenda (2000). Waar mogelijk vergelijken we de prestaties in 1995-2000 met die in 2001-2007.¹ Zo kunnen we vaststellen of na 2001 een verandering plaatsvond in de richting die door de Lissabon Agenda werd beoogd. Als dat niet het geval is, kunnen we in elk geval zeggen dat de doelen niet gehaald zijn. Als de doelen wel gehaald zijn, kunnen we constateren dat de feitelijke ontwikkelingen consistent zijn met de Lissabon-doelen, en dat de geregistreeerde verandering *mogelijkerwijs* het resultaat was van beleidsaanpassingen volgend op de Lissabon Agenda.

Deze aanpak is niet geschikt voor de EU12, omdat het voor deze landen onmogelijk is om de effecten van de Lissabon Agenda afzonderlijk te identificeren. Deze landen zijn immers pas *na* het vaststellen van de Lissabon Agenda toegetreden. In deze groep landen is een economische en bestuurlijke inhaalslag gaande die gelijktijdig optreedt met de eventuele effecten van de Lissabon Agenda. Tabel B4.1 toont voor de geselecteerde nationale indicatoren de verschillen in 2007 tussen de EU15 en EU12. De EU12-landen scoren op vrijwel alle fronten zwakker dan de EU15. Door de toetreding van de EU12-landen na 2004 is de heterogeniteit tussen de EU lidstaten flink toegenomen. Om de ontwikkeling van de brede welvaart sinds de totstandkoming van de Lissabon Agenda zuiver in beeld te brengen, leggen we in dit hoofdstuk de nadruk op de EU15. Dit zijn immers

¹ Over 2008-2010 zijn vaak nog niet voldoende statistische gegevens beschikbaar. Dat betekent tevens dat de crisis sinds 2008 buiten de onderzoeksperiode valt.

de landen die gezamenlijk in 2000 tot deze beleidsagenda voor 2010 hebben besloten.

De analyse van de Lissabon Agenda gebeurt in twee stappen. Paragraaf 4.2 kijkt eerst naar de ontwikkeling van de brede welvaart voor de EU15 als geheel. We vergelijken die met de EU12. Vervolgens zoomt paragraaf 4.3 in op de ontwikkeling in afzonderlijke indicatoren. Waar mogelijk vergelijken we ontwikkeling in de EU met die in enkele ontwikkelde niet-EU-landen, zoals de Verenigde Staten (vs) en Japan.²

Tabel B4.1
Indicatoren voor brede welvaart,
verschillen tussen EU15 en
EU12, (2007) (gewogen met
bevolkingsaantallen)

	EU15	EU12	verschil (in %)
welvaart door marktgoederen: productie en investeringen in kennis			
bbp per hoofd van de bevolking (in USD) ^{a,e}	31281	15516	-50
totale participatiegraad ^{b,f}	66.9	60.0	-10
totale R&D-uitgaven (als % van bbp) ^{b,f}	1.9	0.8	-58
onderwijsuitgaven (als % van bbp) ^b	5.1	5.0	-3
welvaart door niet-marktgoederen: milieu en klimaat			
productie huishoudelijk afval per hoofd (in kg) ^{b,f}	525	363	-31
blootstelling luchtvervuiling fijnstof (in mg/m ³) ^b	27.4	36.1	32
CO ₂ -emissie per hoofd (in ton) ^a	8.2	6.9	-16
welvaart door niet-economische factoren: sociale cohesie			
vertrouwen in andere mensen (nationaal gemiddelde, 0-10) ^c	5.0	4.0	-19
indamming corruptie publiek bestuur (0-5) ^d	3.9	2.7	-32
% bevolking onder armoedegrens, zonder inkomensoverdrachten ^{b,f}	26.0	26.6	2
% bevolking onder armoedegrens, met inkomensoverdrachten ^{b,f}	17.0	17.6	4
% kinderen in baanloze gezinnen ^{b,f}	9.2	10.0	8

a Wereldbank, World Development Indicators.

b Eurostat.

c ESS.

d Wereldbank, World Governance Indicators.

e Gecorrigeerd voor verschillen in internationale koopkrachtpariteiten uit 2005 (ppp).

f Voor EU15 volgens Eurostat.

4.2 Ontwikkelingen sinds de Lissabon Agenda: algemeen beeld

De twaalf welvaartsindicatoren hebben zich wisselend ontwikkeld tussen 2000 en 2007. Tabel B4.2 vat de resultaten samen voor de EU15, met daarin de tekens van het indicatorspecifieke effect op de welvaart. Huishoudelijk afval per hoofd krijgt bijvoorbeeld een negatief teken in de tabel, omdat de hoeveelheid ondanks de milieudoelstellingen is toegenomen (zie § 4.3.5). Op dezelfde wijze vergelijken we feitelijke ontwikkeling voor de indicatoren luchtvervuiling door fijnstof en CO₂-emissies met de corresponderende Europese doelstellingen. Een positief teken duidt op een feitelijke ontwikkeling die spoort met de Lissabon Agenda en de Europese milieudoelstellingen.

Voor de welvaart uit niet-economische factoren is geen specifiek beleid geformuleerd. Daarom vergelijken we de feitelijke ontwikkelingen in die categorie met de in hoofdstuk B3 gevonden gemiddelde effecten van deze indicatoren op het subjectief welzijn van de Europese burgers. Hieruit bleek bijvoorbeeld dat meer onderling vertrouwen van medeburgers gemiddeld positief bijdraagt aan het subjectief bevinden. Omdat in het afgelopen decennium het feitelijke onderling vertrouwen tussen mensen blijkt te zijn gedaald (zie § 4.3.8), resulteert dit in tabel B4.2 dus in een negatief teken.

² Bij sommige indicatoren en jaren ontbreken voor de niet-EU-landen vergelijkbare gegevens.

Al met al levert tabel B4.2 een gemengd beeld op, wat ook te verwachten is bij een multi-indicator-analyse. Het totaaloordeel is afhankelijk van de gewichten die aan de tekens en aan de welvaartsindicatoren worden toegekend. Deze toekenning is echter een politieke keuze. Met tabel B4.2 wordt wel in één oogopslag duidelijk waar de mogelijke knelpunten zitten die eventueel extra beleidsaandacht nodig hebben, of misschien wel een heel andere beleidsaanpak. Omdat de beleidsagenda Europe-2020 opnieuw de doelen van slimme, duurzame en sociale groei hoog in het vaandel zet, werpen de scores in tabel B4.2 voor de periode 2001-2007 de vraag op of deze doelen wel onderling verenigbaar zijn. Met name de doelen voor slimme groei, met een grotere nadruk op kennisintensiteit, een sterkere rol voor hoogopgeleiden en met meer selectieprikkels op de arbeidsmarkt, zouden wel eens haaks kunnen staan op de sociale-cohesiedoelen. Gezien de huidige technologische stand blijft er voorlopig ook nog een afweging tussen welvaart uit marktgoederen en het milieu. Een nadere analyse van de scores op onderdelen kan hier verdere inzichten opleveren.

Tabel B4.2
Score voor de brede welvaarts-
indicatoren in de EU15,^a na 2000

	1 nu en hier		2 effecten elders		3 effecten later	
a. welvaart uit marktgoederen en -diensten	• bbp per hoofd • totale arbeidsparticipatie	+ +	R&D-uitgaven (als % van bbp)	0	onderwijsuitgaven (als % van bbp)	0/+
b. welvaart uit niet-marktgoederen	huishoudelijk afval per hoofd	-	luchtvervuiling fijnstof	+	co ₂ -emissie per hoofd	-
c. 'niet-economische' factoren van welvaart	• vertrouwen in medeburgers • bestrijding corruptie in publiek bestuur • % bevolking onder armoedegrens (voor, na inkomens-overdrachten)	- + -			% kinderen in baanloze gezinnen	0

a Verklaring tekens: + = positief welvaartseffect, - = negatief welvaartseffect, 0 = geen verandering

Tabel B4.3 vergelijkt voor de EU15 als geheel de ontwikkeling vóór 2000 met de ontwikkeling na 2000. Het bbp per hoofd, dat de welvaart op basis van marktgoederen en -diensten kan registreren, is na 2000 minder hard gegroeid dan ervoor. De jaarlijkse groei is echter nog steeds positief. Het opkrikken van de uitgaven voor onderwijs en onderzoek en ontwikkeling (R&D) als percentage van het bbp zijn andere Lissabon-doelen. De onderwijsuitgaven zijn na 2000 nauwelijks toegenomen, de R&D-uitgaven zijn vrijwel op hetzelfde niveau gebleven. De totale arbeidsparticipatie is iets toegenomen, al is de groei na 2000 iets lager dan in de periode daarvoor.

Op milieugebied kunnen evenmin grote successen worden genoemd. Terwijl vóór 2000 een jaarlijkse vermindering in luchtvervuiling door fijnstof en uitstoot van co₂ kon worden geregistreerd, nemen deze indicatoren sindsdien weer toe. Ook in de EU12 zien we na 2000 geen duidelijke verbetering in deze milieu-indicatoren.

In de EU15 lijkt ook – in weerwil van de Lissabon Agenda – de sociale cohesie na 2000 meer onder druk te staan. Dit wordt weerspiegeld in een toenemend deel van de bevolking dat onder de armoedegrens terechtkomt. Ook het aantal kinderen dat in baanloze gezinnen opgroeit, neemt na 2000 nauwelijks meer af. De toenemende druk op de sociale cohesie is ook zichtbaar in de EU12.

Tabel B4.3
Overzicht gemiddelde ontwikkeling
EU15 en EU12

Wat betreft de kwaliteit van het openbare bestuur is het positief dat de EU15 gemiddeld de corruptie bij de overheid na 2000 heeft kunnen terugdringen. In de EU12 neemt de corruptie echter na 2000 weer toe.

indicator	doel	EU15		EU12		
		verandering per jaar tot 2000 ^g	niveau 2000	verandering per jaar na 2000 ^h	niveau 2000	verandering per jaar na 2000
welvaart door marktgoederen: productie en investeringen in kennis						
bbp per hoofd van de bevolking (in usd) ^{a,e}	+	487	28304	425	10949	652
totale participatiegraad ^{b,f}	+	0.9	63.4	0.5	58.9	0.2
totale R&D-uitgaven (als % van bbp) ^{b,f}	+	0.01	1.91	0.00	0.74	0.01
onderwijsuitgaven (als % van bbp) ^b	+	-0.05	4.97	0.03	4.47	0.09
welvaart door niet-marktgoederen: milieu en klimaat						
productie huishoudelijk afval per hoofd (in kg) ^{b,f}	-	8.0	523	0.3	357	0.9
blootstelling luchtvervuiling fijnstof (in mg/m ³) ^b	-	0.8	30.2	-0.7	44.8	-2.2
co ₂ -emissie per hoofd (in ton) ^a	-	-0.04	8.10	0.03	6.62	0.05
welvaart door niet economische factoren: sociale cohesie						
vertrouwen in andere mensen (nationaal gemiddelde, 0-10) ^c	+	-0.32	3.53	-0.30	1.71	-0.26
indamming corruptie publiek bestuur (0-5) ^d	+	-0.04	3.87	0.00	2.77	-0.02
% bevolking onder armoedegrens, vóór inkomensoverdr. ^{b,f}	-	-0.7	23.0	0.4	24.3	0.3
% bevolking onder armoedegrens, na inkomensoverdrachten ^{b,f}	-	-0.3	15.0	0.3	15.5	0.3
% kinderen in baanloze gezinnen ^{b,f}	-	-0.47	9.80	-0.09	9.48	0.07

a Wereldbank, World Development Indicators.

b Eurostat (inkomensoverdrachten omvatten schenkingen, subsidies en uitkeringen).

c European Social Survey.

d Wereldbank, World Governance Indicators.

e Gecorrigeerd voor verschillen in internationale koopkrachtpariteiten uit 2005 (ppp).

f Voor EU15 volgens Eurostat.

g Voor de indicatoren bbp per hoofd, totale R&D-uitgaven, co₂-emissie en vertrouwen in andere mensen gaat het om de periode 1990-2000; voor de andere indicatoren 1997-2000 of 1998-2000.

h Voor blootstelling aan fijnstof en co₂-emissie de periode tot en met 2004/2005; voor de overige indicatoren tot en met 2006/2007.

4.3 Ontwikkeling per welvaartsindicator

De bovengeschetste trends werken we verder uit voor de afzonderlijke EU15-landen, de EU12-landen en de niet-EU-landen. Per indicator geven we de ontwikkelingen telkens weer in een figuur die uit twee delen bestaat. Het bovenste deel geeft in een puntenlijn de niveaus in 2000 van de desbetreffende indicator; de bijhorende schaal staat op de rechter verticale as. De landen op de horizontale as zijn gesorteerd naar deze niveaus, zodat er telkens een dalende puntenlijn ontstaat. Het onderste deel geeft in staven de jaarlijkse verandering van de indicator vóór en na 2001; de bijhorende schaal staat op de linker verticale as. Bij de staafgrafieken kijken we steeds naar de gemiddelde jaarlijkse verandering in het niveau van de indicator, en dus niet naar de (jaarlijkse) procentuele verandering.³

4.3.1 Ontwikkeling in bbp

Figuur B4.1 vergelijkt de landen qua ontwikkeling in het bbp per hoofd.⁴ Deze indicator raakt aan de primaire doelstelling van de Lissabon Agenda om van de EU één van de sterkste economieën ter wereld te maken. De resultaten sinds 2001 duiden erop dat dit doel nog lang niet is bereikt. In slechts vier EU15-landen groeide het inkomen vanaf 2001 meer dan daarvoor. Finland en Griekenland waren daarbij de opmerkelijke uitschieters. De bbp-groei in de controle-

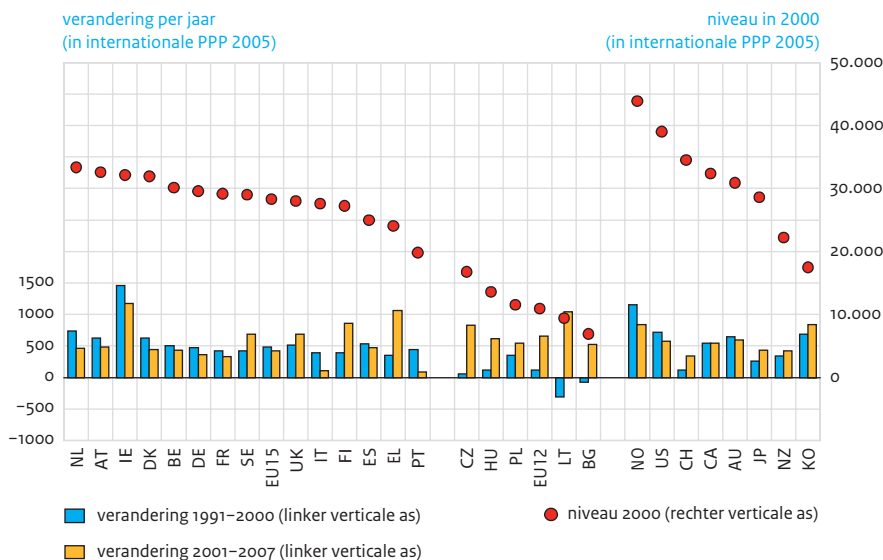
³ Dit is gedaan omdat bij veel indicatoren (met name bij indicatoren die zijn geformuleerd als aandelen in bbp) de jaarlijkse procentuele verandering bij de EU12-landen vaak uitzonderlijk hoog uitvalt, terwijl de absolute veranderingen beperkt zijn.

⁴ Gecorrigeerd voor internationale verschillen in koopkrachtpariteiten van 2005.

groep van rijke niet-EU-landen is volledig vergelijkbaar of zelfs hoger dan in de EU15. Opvallend is ook de relatief sterke inkomensgroei in de EU12-landen. Dit is het gevolg van de inhaalgroei en inkomensconvergentie na toetreding van deze landen tot de EU. Immers, de toetreding leidde tot een flinke groei van de handel met andere EU-lidstaten.

Recente cijfers van de Conference Board tonen dat de bbp-groei tussen 1995 en 2008 in de eurolanden, maar ook in de vs, vooral wordt bereikt door meer inzet van kapitaal (Van Ark et al. 2010). Daarnaast speelt de toenemende arbeidsparticipatie een rol (zie § 4.3.2). Opmerkelijk genoeg constateert deze studie dat in de eurolanden slechts weinig productiviteitsgroei werd bereikt door verbetering van kennis en vaardigheden van werknemers of door technologieontwikkeling. Hiermee blijft Europa sterk achter op de vs. Tussen 1995 en 2005 hebben de vs juist een extra productiviteitsgroei gerealiseerd door toepassing van nieuwe ICT-technologie in bestaande productieprocessen. De geringe verbeteringen in de kwaliteit van arbeid en in de toepassing van nieuwe technologie in Europa vallen deels terug te voeren op de matige versterking van het onderwijs (§ 4.3.3) en R&D (§ 4.3.4).

Figuur B4.1
Ontwikkeling in bbp per hoofd

De landen zijn vermeld met tweelettercodes, in alfabetische volgorde: AT = Oostenrijk, AU = Australië, BE = België, BG = Bulgarije, CA = Canada, CH = Zwitserland, CZ = Tsjechië, DE = Duitsland, DK = Denemarken, EL = Griekenland, ES = Spanje, FI = Finland, FR = Frankrijk, HU = Hongarije, IE = Ierland, IT = Italië, JP = Japan, KO = Zuid-Korea, LT = Litouwen, NL = Nederland, NO = Noorwegen, NZ = Nieuw Zeeland, PL = Polen, PT = Portugal, SE = Zweden, UK = Verenigd Koninkrijk, US = Verenigde Staten.

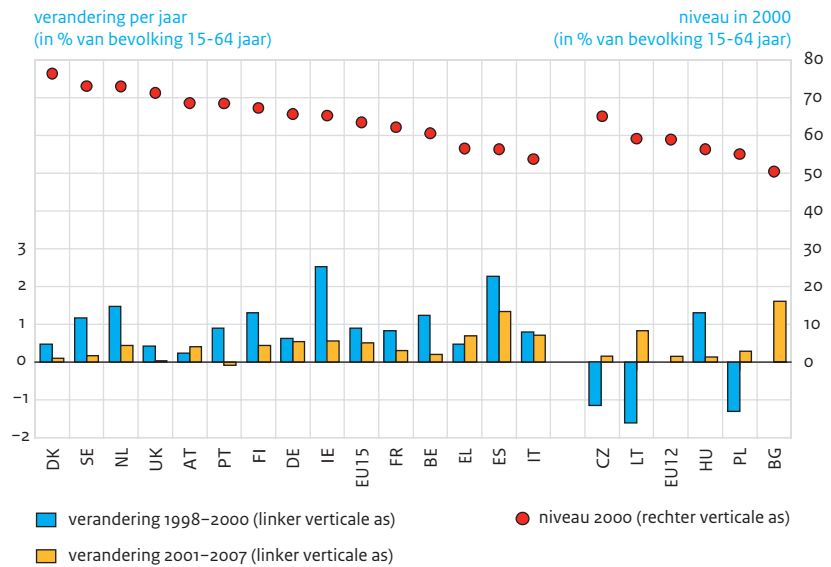
Bron: Wereldbank, World Development Indicators

4.3.2 Totale arbeidsparticipatie

Betaald werk hebben is niet alleen de individuele sleutel tot inkomen en materiële welvaart, maar kan ook belangrijk zijn voor individueel welbevinden (waardering, betekenis voor de samenleving, contact met collega's) en sociale cohesie. De Lissabon Agenda heeft arbeidsparticipatie daarom hoog op de prioriteitenlijst gezet, en bij de herlancering in 2005 is die prioriteit nog verder geprofileerd. Figuur B4.2 toont dat op dit punt in de EU15 over vrijwel de gehele linie vooruitgang. De grootste groei vond plaats in de Zuid-Europese landen waar in 2000 de arbeidsparticipatie ook het laagst was. De groei van de arbeidsparticipatie na 2001 is weliswaar afgezwakt, maar nog steeds overal positief.

Figuur B4.2

Totale arbeidparticipatie, bevolking
van 15-65 jaar (in procenten)

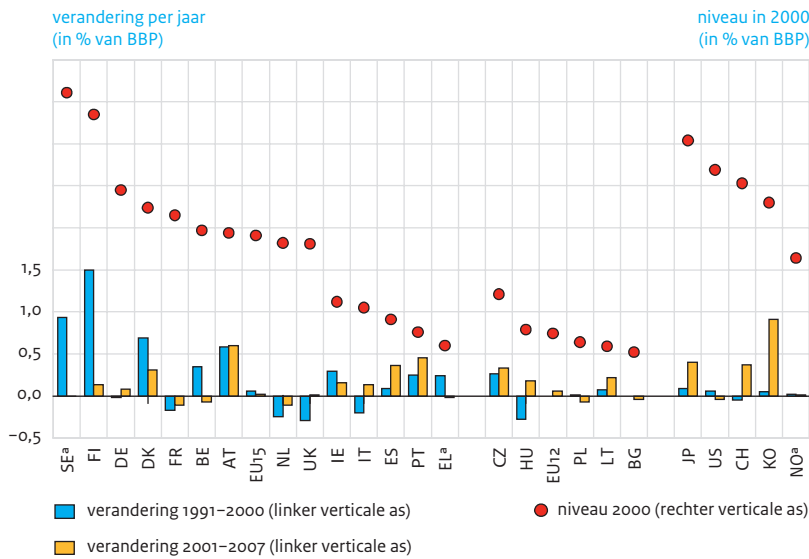

Bron: Eurostat

4.3.3 R&D-uitgaven

Investerings in de kenniseconomie van de toekomst via hogere R&D-uitgaven leveren toekomstige welvaartswinsten op. R&D blijkt verder grensoverschrijdende, positieve welvaartseffecten te hebben voor buurlanden en handelspartners (Coe en Helpman 1995; Lejour en Nahuis 2005; Keller 2004). Juist voor landen met de (internationaal) meest up-to-date technologie, zoals verschillende EU15-landen, is R&D belangrijk. Immers, voor deze landen kan verdere productiviteitsgroei alleen tot stand komen door technologie-ontwikkeling op eigen kracht (Acemoglu et al. (2006)), omdat zij nauwelijks kunnen leren van andere landen. Deze leereffecten gaan echter wel op voor landen die qua technologie iets achterop liggen, zoals de EU12.

Volgens de Lissabon Agenda moeten de totale R&D-uitgaven in 2010 op 3% van het bbp uitkomen. Figuur B4.3 geeft voor de EU15 en enkele EU12-landen de ontwikkeling van de totale R&D-uitgaven, dus zowel bij bedrijven als bij (overheids-) instellingen en in het onderwijs. Het meest opvallende is dat de meeste EU15-landen de doelstelling van 3% in 2010 bij lange na niet kunnen halen, op Zweden en Finland na. De Scandinavische landen, maar ook België en Oostenrijk, hebben al vóór 2000 flink geïnvesteerd in R&D, vooral op het gebied van ICT. Al met al is het gemiddelde van de EU15-landen tussen 2001 en 2007 onveranderd gebleven op 1,9% van het bbp.

a Niveaus voor Zweden, Griekenland en Noorwegen hebben betrekking op 1999.

Bron: Eurostat

4.3.4 Onderwijsuitgaven

Huidige investeringen in menselijk kapitaal en kennisontwikkeling kunnen in de toekomst tot positieve welvaartseffecten leiden. Door de globalisering en de sterke opkomst van de lagelonenlanden zijn westerse landen zich steeds meer gaan specialiseren in hoogwaardige producten en technieken. Deze specialisatie vereist wel extra kennis en vaardigheden van werknemers. Vandenbussche et al. (2006) tonen aan dat voor landen met een geavanceerde technologie het belangrijker is om hoogopgeleide werknemers te hebben dan voor landen met een minder geavanceerde technologie. Voor de ontwikkeling van nieuwe producten en technieken is immers hoogopgeleid personeel nodig. Extra investeringen in onderwijs vertalen zich op termijn uiteraard in extra bbp-groei. Volgens De la Fuente en Doménech (2006) leidt de stijging van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking met één jaar tot 8% extra bbp-groei (zie ook CBS/CBP/PBL/SCP 2009; Heckman en Jacobs 2010).⁵

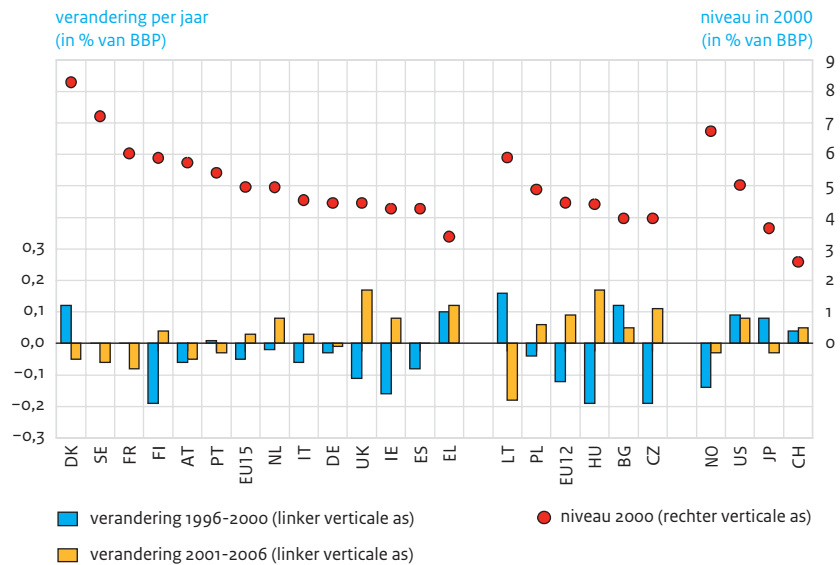
In het kader van de Lissabon Agenda zouden de EU15-landen extra kunnen investeren in onderwijs, met name de landen met geavanceerde technologie. Figuur B4.4 laat echter zien dat na 2000 slechts een minimale versterking in het onderwijs is ingezet. Voor de EU15 als geheel is de aanvankelijk lichte daling in onderwijsuitgaven (als % in bbp) na 2000 omgezet in een lichte stijging. Achter de minimale verschuiving van het EU15-gemiddelde schuilen echter grote verschillen in de afzonderlijke lidstaten. Vóór 2001 is het aandeel van onderwijsuitgaven in tenminste tien landen gedaald. Vanaf 2001 lijken de onderwijsuitgaven in de top en middelmoot naar elkaar toe te bewegen. De landen met aanvankelijk relatief hoge onderwijsuitgaven, zoals Frankrijk en de Scandinavische landen, zetten hun eerder ingezette versobering in het onderwijs na 2000 voort. Maar de landen net onder het EU15-gemiddelde, zoals Ierland, het Verenigd Koninkrijk (VK), Nederland en Italië, hebben hun daling omgezet in een stijging. De grotere

5 De la Fuente en Doménech gebruiken een dataset voor het gemiddelde aantal schooljaren van volwassenen uit de hele bevolking voor alle OESO-landen in de periode 1960–1995. Zij hebben enkele correcties uitgevoerd op de dataset, met name de verwijdering van enkele schokken in de data. Zonder deze correcties zijn de effecten, net als in eerdere onderzoeken, beduidend kleiner en vaak niet significant.

Figuur B4.3
Totale R&D-uitgaven
(in procenten van het bbp)^a

landen Spanje en Duitsland houden hun aandeel in onderwijsuitgaven na 2000 op het zelfde peil, terwijl zij toch al de achterhoede vormen in de EU15.

Figuur B4.4
Aandeel onderwijsuitgaven
(in procenten van het bbp)

Bron: Eurostat

In Noorwegen worden, net als in de andere Scandinavische landen, de hoge onderwijsuitgaven over de hele periode teruggebracht. De VS en Zwitserland, die qua niveau relatief achterlopen op de EU15, blijven hun onderwijsuitgaven opvoeren. In Japan is de groei in onderwijsuitgaven na 2000 omgezet in een daling, terwijl het niveau van deze uitgaven al relatief laag was. In sommige EU12-landen liggen de onderwijsuitgaven op een vergelijkbaar niveau als in de EU15-landen. Al met al kunnen we concluderen dat de beleidsfocus op bbp-groei en versterking van de kenniseconomie zich in de meeste EU15-landen niet vertaalt in een duidelijke stijging van onderwijsuitgaven. De waargenomen convergentie tussen landen in hun onderwijsuitgaven lijkt eerder een mondiale trend dan een specifiek effect van de Lissabon Agenda.

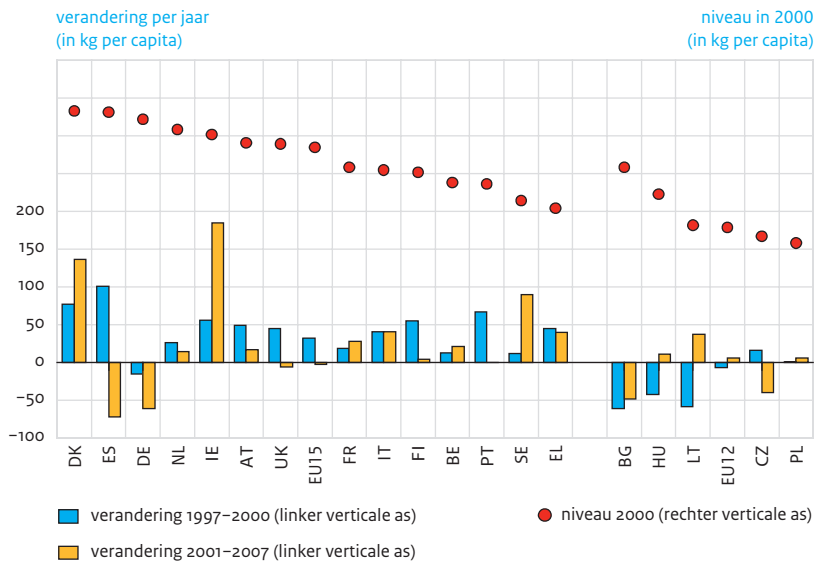
4.3.5 Productie van huishoudelijk afval per hoofd

Huishoudelijk afval is een (negatieve) indicator die ontleend wordt aan de welvaart van niet-marktgoederen zoals een schoon milieu. Afval is één van meest tastbare problemen in onze leefomgeving. De grote hoeveelheden zwerfafval verminderen de aantrekkelijkheid van stedelijke gebieden en veel natuurgebieden. Het opruimen en vernietigen van huishoudelijk afval, van verpakkingsmateriaal tot afgedankte apparatuur, vergt extra logistieke kosten en investeringen in milieuvriendelijke verbrandingsovens. Dat leidt wel tot een hoger bbp, maar in principe niet tot meer welvaart. Daarnaast vereist de productie van verpakkingen, batterijen en dergelijke veel minerale en fossiele grondstoffen.⁶ Dit legt een extra claim op de slinkende voorraden van ruwe olie. De vermindering van de hoeveelheid afval per hoofd en de stimulering van hergebruik past dan ook in het streven naar duurzame groei.

Figuur B4.5 geeft echter aan dat in de meeste EU15-landen de hoeveelheid huishoudelijk afval per hoofd nog altijd flink blijft toenemen. Toch zijn in enkele landen na 2000 kenteringen zichtbaar. Vóór 2001 nam de hoeveelheid afval per

⁶ Veel gerecyclede producten zoals kunststoffen hebben bovendien een lagere zuiverheid en functionaliteit door vermenging en vervuiling.

capita in de meeste EU15-landen (op Duitsland na) sterk toe. Na 2000 treden meer verschillen tussen landen op.

Figuur B4.5

Ontwikkeling in huishoudelijk afval per hoofd

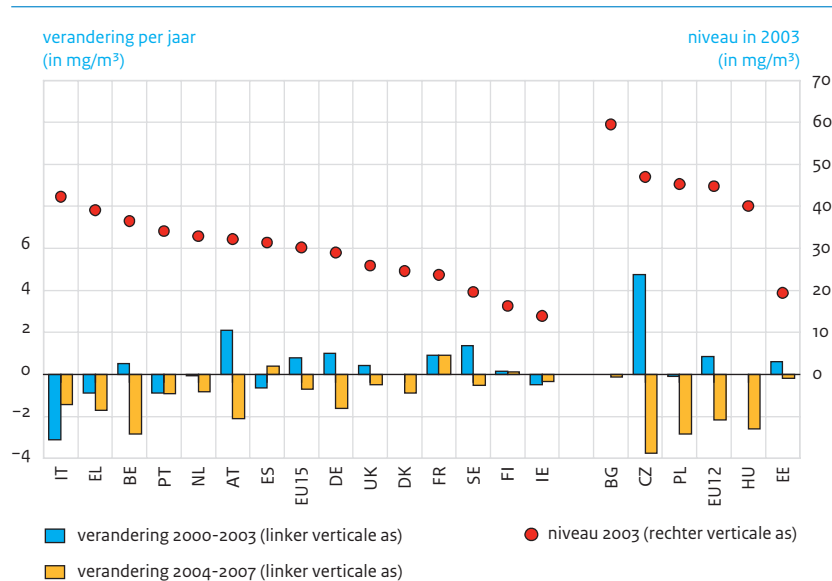
Bron: Eurostat

In Frankrijk en enkele kleinere landen is de *groei* van het afval verder toegenomen, in andere grote en middelgrote landen is de groei afgeremd of soms zelfs omgezet in een sterke daling. Deze verschillen in ontwikkelingen duiden op grote verschillen in beleid tussen de landen. In de EU12-landen bestaan eveneens grote verschillen, maar na 2000 is in bijna alle landen de groei van afval verder toegenomen of de eerder ingezette daling afgezwakt. Het lijkt er op dat vooral de oprukkende consumptie na de EU-toetreding en de sterke economische groei hieraan hebben bijgedragen.

4.3.6 Uitstoot van fijnstof

De luchtverontreiniging door fijnstof heeft een lokale component, bijvoorbeeld de uitstoot door lokaal autoverkeer; deze verklaart de lokale pieken in fijnstof vervuiling. Daarnaast is er een grensoverschrijdende component, een 'deken' van fijnstofdeeltjes die ontstaat door emissies van grote industriegebieden. Afhankelijk van de ligging en windrichting hebben ook andere Europese landen hier last van. We gebruiken deze indicator hier vanwege de grensoverschrijdende effecten. Luchtvervuiling door fijnstof heeft directe nadelige gevolgen voor de gezondheid (CBS/CPB/PBL/SCP 2009). Met name in stedelijke gebieden met veel verkeer zijn er veel problemen met de luchtkwaliteit. Figuur B4.6 toont de ontwikkeling in de emissie van fijnstof waaraan de bevolking in stedelijke gebieden wordt blootgesteld. Door het ontbreken van oudere data zijn de deelperioden iets ingekort. De figuur laat evenwel zien dat Nederland, samen met België en de Zuid-Europese EU15-landen, tot de landen met de hoogste emissies behoort. Toch is de luchtvervuiling door fijnstof de laatste jaren iets afgenomen. Vóór 2004 blijven de reducties beperkt tot de Zuid-Europese landen; in de andere EU15-landen neemt de uitstoot dan nog toe. Vanaf 2004 neemt de uitstoot van fijnstof in meerdere landen af. In de Oost-Europese landen is er een grotere reductie vanaf 2004. Wellicht vindt er in deze landen nog een inhaalslag plaats door de overstap op modernere en schonere auto's.

Figuur B4.6
Ontwikkeling in uitstoot van fijnstof

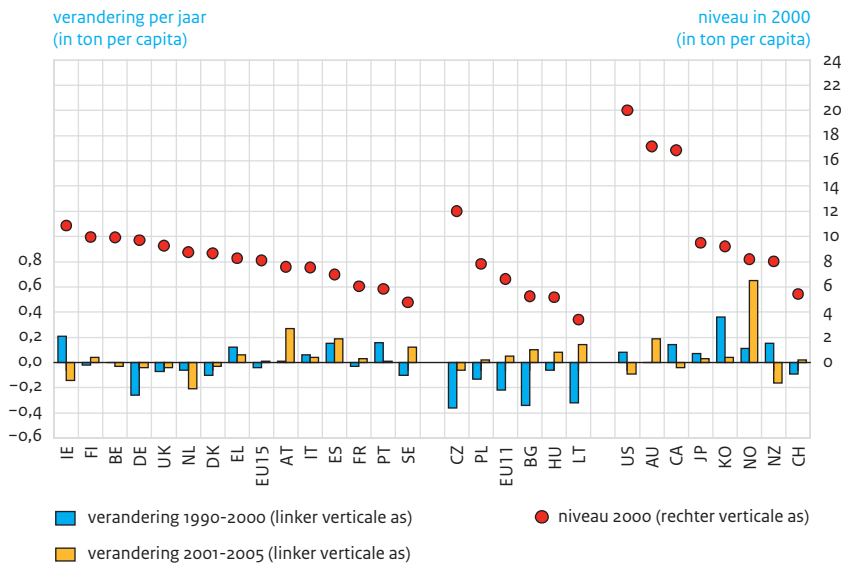

Bron: Eurostat

4.3.7 CO_2 -uitstoot per hoofd

Een van de welvaartseffecten van de huidige productie betreft de toekomstige klimatologische gevolgen door de uitstoot van broeikasgassen, waarvan koolstofdioxide (CO_2) één van de belangrijkste is. Deze uitstoot van broeikasgassen, veelal gerelateerd aan energieverbruik, vergroot de risico's op hevige stormen en grote overstromingen, op een stijging van de zeespiegel, maar ook op periodes van droogte (Pachaury en Reisinger, 2004). De Europese Commissie wil in 2020 de uitstoot van broeikasgassen met minimaal 20% te verminderen ten opzichte van 1990 (CBS et al., 2009).

Figuur B4.7 geeft de ontwikkeling in CO_2 -uitstoot per hoofd van de bevolking tussen 1990 en 2005. Hieruit blijkt dat in deze periode nog weinig is bereikt, zeker voor de EU15 als geheel. De gemiddelde uitstoot van alle EU15-landen is vanaf 1990 nauwelijks veranderd. De noordelijke EU15-landen, op Zweden na, genereren de meeste CO_2 -uitstoot, de Zuid-Europese landen het minst. Klimatologische verschillen en inkomensverschillen kunnen daarbij een rol spelen. Na 2000 zakt de ingezette reductie in veel landen weer weg, met uitzondering van Nederland en Ierland waar de reductie juist wordt versterkt. De Zuid-Europese landen laten een stijging in CO_2 -uitstoot zien. Na 2000 is de CO_2 -uitstoot in de EU12-landen weer toegenomen, wellicht in relatie met hun inkomensgroei. Bij de controlegroep van niet-EU-landen zien we een gemengd beeld na 2000. Gezien de grote omvang van de CO_2 -uitstoot in de VS, Canada en Australië valt de ingezette daling van deze landen in het niet, zeker vergeleken met de reducties die Oost-Europese landen vóór 2000 konden bereiken.

Figuur B4.7
CO₂-uitstoot per hoofd

Bron: Wereldbank, World Development Indicators

4.3.8 Vertrouwen in mensen

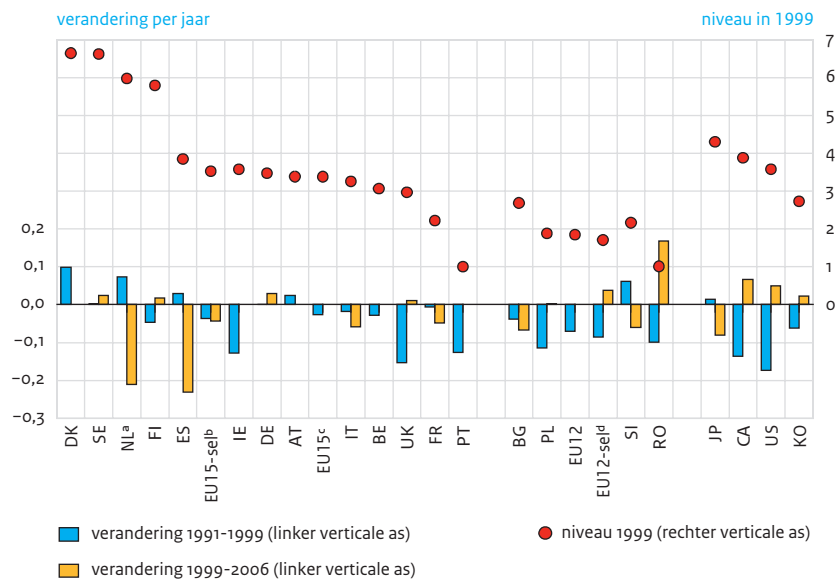
Internationaal onderzoek naar de achtergronden van subjectief welbevinden vindt stevast dat zowel het geven als het ontvangen vertrouwen van medeburgers belangrijke determinanten zijn voor het welbevinden (bv. Helliwell 2003; Putnam 2000). Datzelfde vonden we eerder in deze Verkenning ook voor de EU (tabellen B3.2 en B3.3). Vertrouwen is niet alleen een noodzakelijke voorwaarde voor sociale cohesie in de maatschappij, maar ook voor het sociaal kapitaal en de netwerken die economische groei en innovatie kunnen bewerkstelligen. Zo concluderen Knack en Keefer (1997) uit empirisch onderzoek voor 29 landen dat landen met gemiddeld hogere scores voor vertrouwen en samenwerking (tussen 1980 en 1992) ook een sterkere economische groei hebben gerealiseerd. Verder vinden zij dat vertrouwen, waarden en normen sterker zijn in landen met betere wetgeving over intellectueel eigendom, en in landen met minder verdeeldheid onder etnische bevolkingsgroepen. Akçomak en Ter Weel (2009) wijzen voor de EU15 op de bijdrage van sociaal kapitaal, met name het vertrouwen onder mensen, aan innovatie en daarmee indirect ook aan het inkomen per hoofd van de bevolking.⁷

Figuur B4.8 geeft de nationale gemiddelden van de subjectieve indicator voor vertrouwen in mensen uit de WVS/EVS-enquêtes.⁸ Opvallend is dat in de meeste Europese landen het vertrouwen in de tijd gezien flink terug loopt. Dit geldt ook voor de VS en Canada, zij het dat daar de laatste jaren het vertrouwen weer iets terrein wint. De enige uitzonderingen zijn de landen in Noord- en Midden-Europa (Zweden, Denemarken, Duitsland, Oostenrijk en Slovenië), waar het vertrouwen over de tijd heen redelijk stabiel blijft.

⁷ De financiering van risicovolle onderzoeksprojecten, maar ook de uitwisseling van kennis, berust vaak op wederzijds vertrouwen en sociale contacten tussen innoverende bedrijven, instellingen en financiers.

⁸ In tegenstelling tot hoofdstuk B3 kijken we hier naar de vertrouwensindicator van de World Values Surveys en European Values Surveys. Deze enquêtes bevatten ook gegevens m.b.t. de periode vóór 2000 en voor de landen buiten Europa. Per enquête worden telkens gemiddeld zo'n 1200 personen per land geënquêteerd. In deze enquêtes luidt de vraag over vertrouwen in personen: "Zou u zeggen dat, in het algemeen gesproken, de meeste mensen kunnen worden vertrouwd, of dat je met de meeste mensen niet voorzichtig genoeg kunt zijn?" De index uit de WVS/EVS enquêtes krijgt als score een 1 bij veel vertrouwen en een 2 bij weinig vertrouwen. Deze index is getransformeerd tot een positieve index, dus hoe hoger het vertrouwen hoe hoger de getransformeerde index.

Figuur B4.8
Zelfgerapporteerd vertrouwen in
andere mensen

- a Het SCP acht het cijfer voor Nederland in 2006, en dus ook de verandering 1999-2006, onbetrouwbaar.
 b Dit gemiddelde betreft alleen Zweden, Finland, VK, Spanje Duitsland en Italië.
 c Exclusief Griekenland.
 d Dit gemiddelde betreft alleen Bulgarije, Polen, Slovenië en Roemenië.

Bron: WEVS/EVS, verschillende jaren.

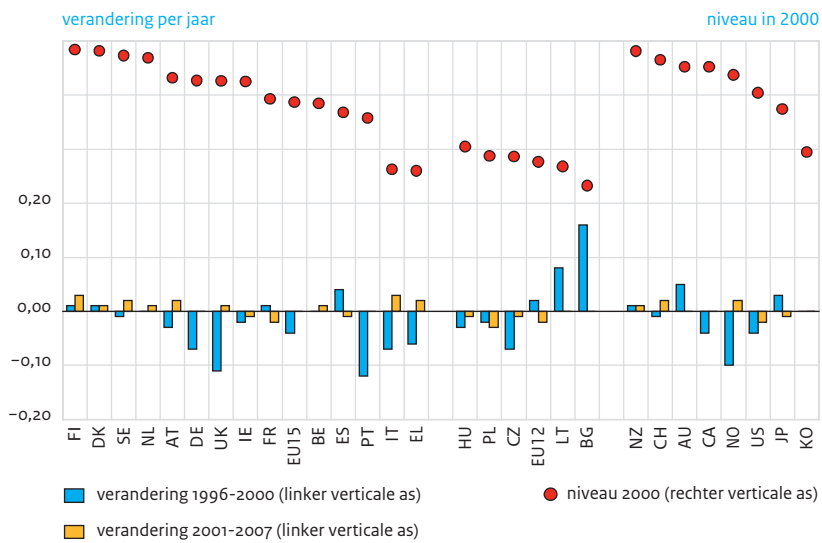
Knack en Keefer (1997) noemen twee mogelijke redenen die deze daling in het vertrouwen kunnen verklaren, namelijk toenemende inkomensongelijkheid en toenemende spanningen tussen bevolkingsgroepen. Vooral in West-Europa treden vaak fricties op met immigranten van de tweede en derde generatie. Taal- en cultuurverschillen, verdringingseffecten op de arbeidsmarkt voor laagopgeleiden (CPB/SCP 2009) en problemen rond huisvesting in kansarme wijken kunnen daarbij ook een rol spelen.

4.3.9 Indamming van corruptie

In paragraaf 3.4 bleek dat de kwaliteit van van publiek bestuur en met name de integriteit van bestuurders bij de overheid een belangrijke effect heeft op het zelfgerapporteerd welzijn van Europese burgers. In deze paragraaf kijken we naar de integriteit van bestuur in de publieke sector, met name naar de afwezigheid van corruptie (aanwending van publieke macht voor privégewin of particuliere belangen). De Wereldbank heeft hiervoor een index ontwikkeld als onderdeel van de World Governance Indicators (Kaufman et al. 2009). Hoe hoger de index hoe minder corruptie, ofwel hoe hoger de index hoe integerder het bestuur.

Figuur B4.3.9 geeft aan dat het publieke bestuur in de Scandinavische EU15-landen, maar ook in Nederland, integriteit hoger in het vaandel heeft staan dan het bestuur in de Zuid-Europese landen. In de loop van de tijd is in de EU-15 een positieve ontwikkeling zichtbaar. Vóór 2001 daalt de index duidelijk en is er dus een toename van corruptie, niet alleen in de Zuid-Europese landen, maar ook in landen als Oostenrijk, Duitsland en het VK. Vanaf 2001 neemt de index in veel landen licht toe, en is de corruptie dus licht gedaald.

Figuur B4.9
Corruptiebestrijding

Bron: Wereldbank, World Governance Indicators

In de EU12-landen liggen de niveaus van deze index, zoals verwacht, een stuk lager dan het EU15-gemiddelde. In enkele landen zijn er vóór 2001, dus al vóór hun toetreding, scherpe verbeteringen in integriteit zichtbaar. In andere Oost-Europese landen blijft de integriteit van het bestuur wegzakken en neemt de corruptie alsmaar toe. Bij de niet-EU-landen zijn de ontwikkelingen meer divers, zij het dat de veranderingen tot 2001 duidelijk groter zijn dan nadien.

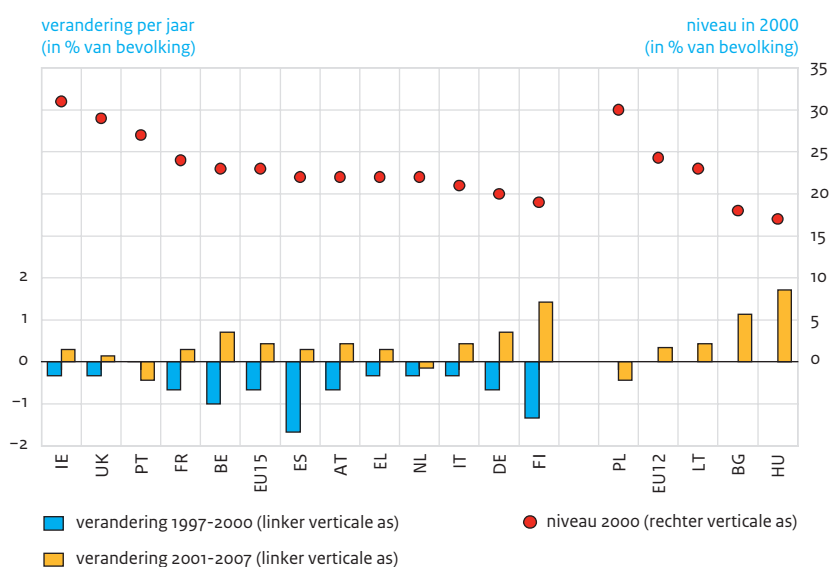
4.3.10 Sociale cohesie: deel van de bevolking onder de nationale armoedegrens

In een steeds competitievere economie, met een toenemende oriëntatie op kennisintensiteit en een verschuiving van de arbeidsmarktvraag naar mensen met een hoge opleiding, bestaat het risico dat een deel van de bevolking de aansluiting mist, zelfs bij groeiende werkgelegenheid. De Lissabon strategie draagt daarom een risico in zich dat de sociale cohesie onder druk komt. Mensen met een laag inkomen kunnen minder goederen en diensten aanschaffen en hebben daardoor minder opties om het leven te leiden dat ze zouden willen leven. Daarnaast kan armoede ook welvaartsverlagend zijn vanwege statuuseffecten (Luttmer 2005). Er zijn sterke aanwijzingen dat leven in een omgeving met sterke inkomensverschillen aanleiding geeft tot extra stress, ook met aanwijsbare medische problemen tot gevolg (Kawachi et al. 1997a, Kawachi en Kennedy 1997b).

In theorie kunnen inkomensverschillen een goede prikkel zijn om de efficiëntie en de afstemming op de arbeidsmarkt te verbeteren. Figuur B4.2 laat inderdaad zien dat de totale arbeidsparticipatie in de EU15 duidelijk is toegenomen, zowel vóór als na 2001. Maar dat geldt alleen voor mensen met bepaalde kwaliteiten en vaardigheden. Vooral voor lageropgeleiden kunnen structurele obstakels ontstaan om aan de hogere scholingseisen op de arbeidsmarkt te voldoen. Wanneer zij te weinig kansen op de arbeidsmarkt hebben, relatief weinig verdienen of werkloos raken, hebben zij grotere kans om onder de armoedegrens te vallen.

Figuur B4.10a vergelijkt het percentage van de bevolking dat zonder inkomensoverdrachten onder de armoedegrens zou vallen.⁹ Zonder inkomensoverdrachten komt 20-30% van de bevolking onder de armoedegrens. Met name de Angelsaksische en Zuid-Europese landen hebben het grootste bevolkingsaandeel onder de armoedegrens. Vanaf 2001 is er een duidelijke verandering te zien. Vóór 2001 is er in de meeste EU15-landen nog sprake van een duidelijk afnemende armoede. Vanaf 2001 neemt de armoede in de meeste landen, met uitzondering van Nederland en Portugal, weer toe. Ook in de meeste Oost-Europese landen is het bevolkingsaandeel onder de armoedegrens toegenomen. Mogelijkerwijs treedt in deze landen een hardere arbeidsmarktselectie op, waardoor steeds meer laagopgeleiden en minder productieven de aansluiting op de algemene welvaartsontwikkeling missen. Dit is overigens ook een conclusie van de voorlopige evaluatie van de Lissabon Agenda door de Europese Commissie (EC 2010b).

Figuur B4.10a
Deel van bevolking onder armoedegrens, zonder inkomensoverdrachten^a

a Aandeel van personen met een beschikbaar gezinshuishouden lager dan 60% van de mediaan in het gezinsinkomen in het land. Gegevens voor Zweden, Denemarken en Tsjechië zijn onvolledig.

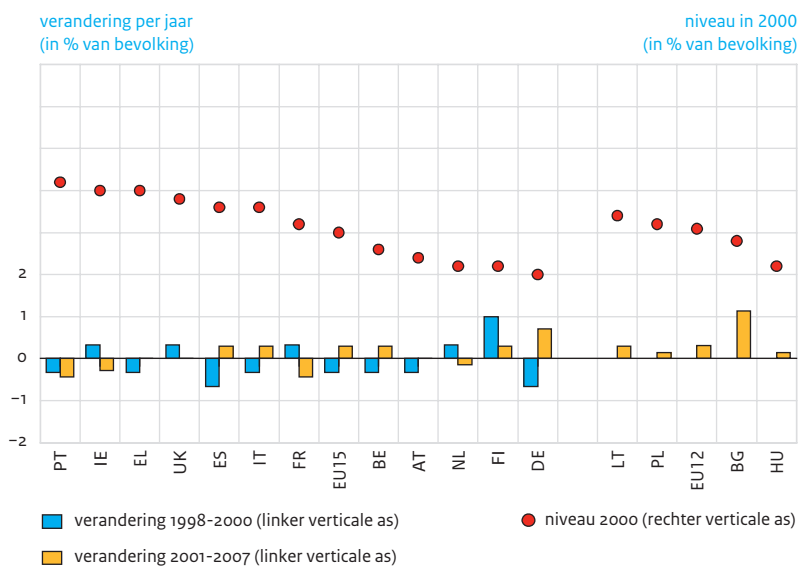
Bron: Eurostat

De toenemende armoede wordt deels gecompenseerd door inkomensoverdrachten. Deze voorzieningen houden het beschikbare inkomen van deze huishoudens aan de onderkant enigszins op peil en verminderen de inkomensverschillen tussen hoog- en laagopgeleide werknemers. In veel EU15-landen, waaronder Nederland, zijn de inkomensoverdrachten in de jaren negentig versoberd.

Figuur B4.10b toont het deel van de bevolking dat onder de armoedegrens zit, zelfs met inkomensoverdrachten. Vergelijking van figuur B4.10a en B4.10b geeft aan dat in veel EU15-landen minstens 10% van de bevolking uit de armoede wordt gehouden. Toch is na 2000 het bevolkingsdeel dat met inkomensoverdrachten onder de armoedegrens valt licht, toegenomen. Duitsland is één van de uitschieters. In de Oost- en Zuid-Europese landen houden de inkomensoverdrachten

⁹ D.w.z. het aantal personen met een beschikbaar gezinshuishouden onder een armoedegrens van 60% van de mediaan van alle gezinsinkomens in het desbetreffende land. Hiermee verschilt de armoedegrens van land tot land en wordt armoede dus in relatieve termen geformuleerd. Het maakt uit of de armoedegrens wordt gemeten vóór of na inkomensoverdrachten. Dat laatste is een verzamelterm voor inkomens die los staan van diensten voor geleverde arbeid of voor kapitaalsdiensten; het omvat onder andere schenkingen, subsidies, uitkeringen en sociale voorzieningen.

aanzienlijk minder huishoudens buiten de armoede. In de meeste EU12-landen neemt het aantal mensen dat met inkomensoverdrachten onder de armoedegrens valt na 2000 zelfs flink toe.

Figuur B4.10b

Deel van bevolking onder armoedegrens, met inkomensoverdrachten^a

a Aandeel personen met een beschikbaar gezinshuishouden lager dan 60% van de mediaan in het gezinsinkomen in het land. Gegevens voor Zweden, Denemarken en Tsjechië zijn onvolledig.

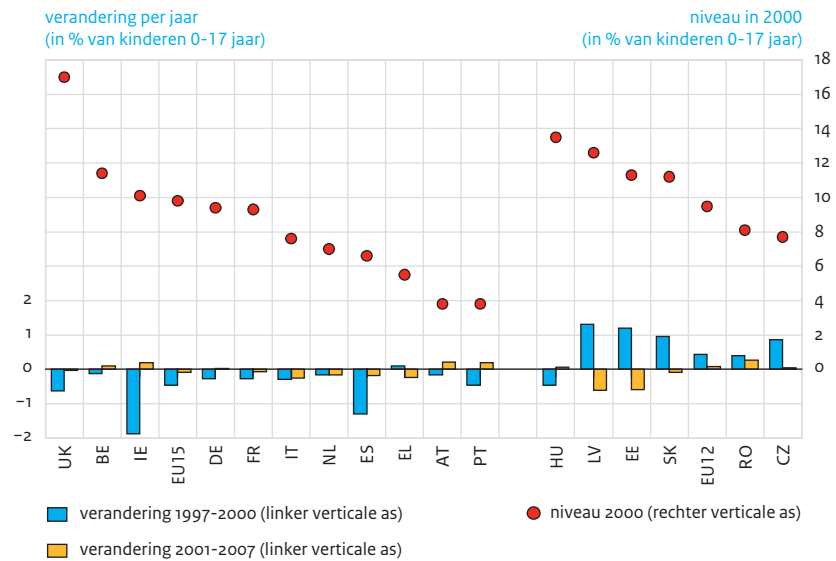
Bron: Eurostat

4.3.11 Percentage kinderen dat opgroeit in gezinnen zonder betaald werk

De maatschappelijke succesansen van kinderen hangen samen met de startpositie die zij van thuis uit meekrijgen. Werkloosheid en armoede in een gezin hebben vaak een negatief effect op de ontwikkelingskansen van kinderen. Door gebrek aan financiële middelen doen kinderen in arme gezinnen bijvoorbeeld minder aan sport dan kinderen in rijkere gezinnen. Dit geldt ook voor deelname aan het verenigingsleven, zij het dat hier de verschillen tussen arme en rijkere kinderen kleiner zijn (Jehoel-Gijsbers 2009). De literatuurstudie van Magnuson en Votruba-Drzal (2009) concludeert dat armoede in gezinnen, al dan niet tijdelijk, een negatieve impact kan hebben op het gedrag, de schoolprestaties en de gezondheid van kinderen. Ze krijgen een achterstand die zich moeilijk en alleen tegen relatief hoge kosten laat inhalen (Heckman en Jacobs 2010). Wanneer veel kinderen in baanloze gezinnen opgroeien legt dat een hypotheek op de toekomstige individuele en maatschappelijke welvaartsontwikkeling.

Figuur B4.11 vergelijkt de percentages kinderen in werkloze gezinnen tussen Europese landen. Voor de EU15-landen is de vermindering van dit percentage na 2001 tot stilstand gekomen. Vóór 2001 is er nog een forse daling in Ierland en Spanje, in mindere mate in het VK en Portugal. Na 2001 verandert het percentage in alle EU15-landen nauwelijks. Bij de EU12-landen is een voorzichtige kentering opgetreden. Vóór 2001 is er nog een duidelijke stijging, na 2001 is het percentage gestabiliseerd. Al met al is er dus geen duidelijke vermindering in het percentage na 2001. Dit impliceert dat na 2001, in weerwil van de Lissabon-doelstellingen voor sociale cohesie, nauwelijks vermindering optreedt in het aantal kansarme jongeren.

Figuur B4.11
Kinderen in baanloze gezinnen

Bron: Eurostat

4.4 Welvaartsveranderingen sinds de Lissabon Agenda: een balans

Dit hoofdstuk analyseert de brede welvaartsontwikkelingen in de EU15 na 2000, het jaar van de Lissabon Agenda. We kunnen niet vaststellen of en in welke mate de waargenomen ontwikkelingen sindsdien het gevolg zijn van de Lissabonstrategie. We gaan slechts na of de ontwikkelingen vanaf 2001 overeenstemmen met de Lissabon-doelen.

Een korte typering van de resultaten is vermeld in tabel B4.2. Het algemene beeld dat daaruit naar voren komt is dat in elk geval niet gesproken kan worden van een eclatant succes, hooguit van een gemengd succes.

Vooruitgang boekten de EU15-landen op twee Lissabon-doelen die in 2005 hoger op de prioriteitenlijst zijn geplaatst, namelijk economische groei en arbeidsparticipatie. Maar ook buiten de EU zagen we soortgelijke ontwikkelingen. De resultaten voor twee andere Lissabon-prioriteiten, onderwijs- en R&D-uitgaven, zijn allerm minst overtuigend te noemen. Voor de EU15 als geheel zien we weinig of geen verschillen met de periode vóór 2001, zoals ook anderen geconcludeerd hebben (SER 2009).

Op het gebied van de milieu-indicatoren, met name bij huishoudelijk afval, luchtvervuiling door fijnstof en uitstoot van CO₂ deed de EU15 het gemiddeld genomen slechter dan in de periode voor 2001. De resultaten voor sociale cohesie, een ander neven doel van de oorspronkelijke Lissabon Agenda, zijn teleurstellend. Het lijkt erop dat de toegenomen arbeidsparticipatie niet heeft kunnen verhinderen dat een groeiende groep van de bevolking (20-30%) in armoede is geraakt. In een deel van de EU15-landen wordt zeker 10% van de bevolking uit de armoedezone gehouden door inkomensoverdrachten, maar in vooral de zuidelijke EU15-landen is dat veel minder het geval. Op het gebied van zelfgerapporteerd onderling vertrouwen, een belangrijk onderdeel van sociaal kapitaal, vertonen de meeste EU15-landen al langere tijd een dalende trend, maar deze trend valt ook te registreren in de niet-EU-landen.

B5 Conclusies en leerpunten

5.1 Brede welvaart

De Lissabon Agenda beoogt de welvaart en het welzijn van de burgers in de Europese Unie (EU) te vergroten door productiviteitsstijging, innovatie en toenemende arbeidsparticipatie, met als neven-doelen een sterkere sociale cohesie en ecologisch duurzame groei. 'Lissabon' hanteert een breed concept van welvaart en voor de evaluatie van de resultaten hebben we derhalve een breed analysekader nodig.

Het bruto binnenlands product (bbp) en de groei daarvan zijn gangbare maatstaven voor de sterkte van een economie; als maatstaven voor maatschappelijke welvaart kennen ze echter serieuze onvolkomenheden. We hebben daarom een conceptueel kader ontwikkeld om 'brede welvaart' te analyseren en te operationaliseren. Dit houdt rekening met welvaartseffecten 'elders' en 'later', zoals kansen voor volgende generaties en burgers in minder ontwikkelde landen. Het houdt ook rekening met welvaart die ontleend wordt aan goederen en diensten die niet op de markt verhandeld worden, zoals vrije tijd, een aantrekkelijke leefomgeving, een schoon milieu, mantelzorg, amateursport, natuurlijke diversiteit. Daarnaast wordt rekening gehouden met de welvaart die mensen ontleen aan sociale en politieke interactie, zoals de kwaliteit en integriteit van het publieke bestuur, de kwaliteit van de democratie, betrouwbaarheid van medeburgers, en de frequentie van sociale contacten. Vervolgens hebben we een bundel van 11 indicatoren (naast bbp) geselecteerd die representatief zijn voor de belangrijkste elementen van brede welvaart. Met deze bundel hebben we de welvaartsontwikkelingen in de EU sinds de Lissabon Agenda getoetst.

5.2 Welvaart en de Lissabon Agenda

De welvaart in Europa wordt niet alleen bepaald door de Europese beleidsgenda, maar ook door nationaal beleid, externe schokken en mondiale conjuncturele en structurele ontwikkelingen. Of de Lissabon Agenda de enige of belangrijkste oorzaak is van de veranderingen die we registreren, kunnen we niet met zekerheid vaststellen. We kunnen alleen nagaan of de ontwikkelingen in de vijftien oude lidstaten van de EU (EU15) na 2000 overeenstemmen met de doelen in de Lissabon Agenda. Het overkoepelende doel van de Agenda was om de EU in 2010 tot de sterkste economie ter wereld te maken.

Het algemene beeld uit onze analyse is dat de brede welvaartsindicatoren na 2000 zich wisselend hebben ontwikkeld. Niets wijst erop dat de EU in 2010 de meest competitieve economie in de wereld is geworden.

Vooruitgang boekten de EU15 op twee Lissabon-doelen die in 2005 hoger op de prioriteitenlijst zijn geplaatst, namelijk economische groei en arbeidsparticipatie. De EU was echter niet uniek in dit opzicht; ook buiten de EU zagen we soortgelijke ontwikkelingen. De resultaten voor twee andere Lissabon-prioriteiten, namelijk onderwijs en onderzoek en ontwikkeling (R&D), zijn niet overtuigend. Voor de EU15 als geheel zien we weinig of geen verschil met de periode vóór 2001.

Bij de milieu-indicatoren, met name huishoudelijk afval, luchtvervuiling door fijnstof en uitstoot van CO₂, deed de EU15 het gemiddeld genomen slechter dan vóór 2001.

De resultaten voor sociale cohesie, een ander neven-doel van de oorspronkelijke Lissabon Agenda, zijn teleurstellend. Ondanks toegenomen arbeidsparticipatie

is een groeiende groep van de bevolking (20-30%) in armoede verzeild geraakt. In sommige EU15-landen wordt zeker 10% van de bevolking uit armoede gehouden door sociale voorzieningen, maar in vooral de zuidelijke EU15-landen is dat veel minder het geval. Ook op het gebied van zelfgerapporteerd onderling vertrouwen, een belangrijk onderdeel van sociaal kapitaal, vertonen de meeste EU15-landen al langere tijd een dalende trend, maar die valt ook te registreren in de niet-EU-landen.

5.3 De afnemende rol van het bbp als welvaartsmaatstaf

De brede welvaartsanalyse in deze Europese Verkenning liet vooral zien dat het bbp slechts een beperkte rol heeft als welvaartsmaatstaf, zeker voor de rijkere EU15-landen.

Als in de meeste basisbehoeften zoals voedsel, onderdak, onderwijs en medische zorg is voorzien, verandert de relatieve betekenis van inkomen als welvaartsmaatstaf. Elementen als vrije tijd, kwaliteit van leven, sociaal netwerk, schone leefomgeving, sport, een gezonde ouderdom en culturele ontwikkeling worden dan belangrijker dan inkomen.

Dit fenomeen doet zich ook tussen landen voor: de rol van het bbp als welvaartsmaatstaf wordt kleiner naarmate de inkomens in een land hoger worden. Terwijl voor de nieuwe Oost-Europese lidstaten de groei van het inkomen per hoofd een redelijke eerste benadering voor de verandering in de brede welvaart kan zijn, is dit niet langer het geval in de EU15-landen. Groeiende koopkracht (reëel bbp per hoofd) bleek in de meeste EU15-landen nog slechts weinig bij te dragen aan het zelfgerapporteerde welzijn van burgers. Daarom is het vooral voor de rijkere EU-lidstaten van belang de blik te verleggen naar een breder en verfijnder welvaartsconcept.

Dit impliceert dat de zeer sterke focus van de Europese Commissie op bbp-groei – zowel in de Lissabon Agenda als waarschijnlijk in de komende Europe-2020-beleidsagenda – wat eenzijdig begint te worden. De groeistrategie is uitstekend voor de welvaart en de economische inhaalrace van de nieuwe toetredingslanden, maar de rijkere EU-landen vergen een andere strategie voor hun welvaart.

Onze analyse wijst op een aantal aandachtspunten:

- De toenemende selectie op kennis en scholing in de arbeidsvraag kan tot meer segregatie op de arbeidsmarkt leiden, met afnemende kansen voor laaggeschoolden en een grotere kans dat deze mensen in een sociaal vangnet terecht komen of onder de armoedegrens zakken. Wanneer de trends die we in hoofdstuk B4 signaleerden zich doorzetten, nemen de sociale cohesie en het onderlinge vertrouwen verder af. Beide zijn belangrijke componenten van het Europese sociale model, dus daar is meer aandacht voor nodig.
- De milieuresultaten sinds de Lissabon Agenda zijn wat teleurstellend, terwijl milieuaantasting van belang blijkt voor de welvaartsbeleving van de burgers.
- Wanneer we afzien van de onvrijwillige werkloosheid die door de economische crisis tijdelijk hoog is in sommige landen, is het de vraag of steeds meer arbeidsmarktparticipatie zal blijven leiden tot meer welvaart. Immers toenemende arbeidsparticipatie kan leiden tot afnemende sociale contacten, minder vrije tijd en minder gezondheid.

De Europe-2020-strategie zal aan deze elementen van brede welvaart veel meer aandacht moeten schenken. Die strategie heeft als kernwoorden 'slim, groen en inclusief'. Onze analyse onderstreept het belang van een toekomstige beleidsaanpak die meer nadruk legt op behoud van sociale cohesie en een serieuze aanpak van hardnekkige milieuproblemen. Kennisintensivering en innovatie

kunnen duurzame groei, cultuur en sociale innovatie zeker stimuleren. Het is niet ondenkbaar dat de producten van zo'n innovatie het ook goed doen op de buitenlandse markten van de toekomst.

5.4 Een intuïtief raamwerk voor een brede welvaartsanalyse

In deze Europese Verkenning hebben we een raamwerk ontwikkeld dat aantrekkelijk is door zijn betrekkelijke simpelheid. Daardoor kan men in één oogopslag via een tabel als B4.2 een intuïtieve indruk krijgen van de brede welvaartsanalyse in al zijn complexiteit. Men krijgt ook een snelle indruk van de sterke en minder sterke punten van het geëvalueerde beleid, en de mogelijke welvaartskeuzes die bij de evaluatie een rol zullen spelen. Onze analyse van de Europese welvaartsontwikkeling sinds de totstandkoming van de Lissabon Agenda is in die zin een uitgewerkt voorbeeld dat ook voor andere beleidsterreinen en internationale vergelijkingen kan worden toegepast. Nogmaals zij nadrukkelijk vermeld dat een volledige evaluatie van de Lissabon Agenda qua omvang het bestek van deze Europese Verkenning ver te boven gaat. Het 'quick scan' instrument voor beleidsevaluatie dat we hebben ontwikkeld, kan naar onze mening ook worden gehanteerd voor een volledige evaluatie. Verder kan het ook voor andere beleids-terreinen worden uitgewerkt en toegepast.

Bijlage B Selectie van indicatoren voor een toegepaste brede welvaartsanalyse

Deze annex hoort bij hoofdstuk B3 waarin een selectie wordt gemaakt van de statistische indicatoren voor een empirische analyse van brede welvaart. Om de keuze van de aanvullende welvaartsindicatoren naast het bbp transparant te maken, hanteren we een vijftal criteria. We zijn op zoek naar indicatoren die: (1) representatief zijn voor een bepaald element van de brede welvaart; (2) een relatie hebben met beleidskeuzes; (3) aan minimale statistische eisen voldoen; (4) iets aanvullends te melden hebben ten opzichte van het bbp; en tenslotte (5) zo mogelijk een meetbaar effect hebben op individueel welzijn. De tabel in deze annex, die door zijn omvang twee bladzijden beslaat, geeft per potentiële indicator de belangrijkste scores op deze selectiecriteria. We lopen de belangrijkste indicatoren uit een eerder gemaakte groslijst (tabel B3.1) langs.

Kandidaatindicatoren	1. Brede welvaart	2. Beleid	3. Statistische adequaatheid		
	Correspondeert met element brede welvaart	Objectief meetbare indicator	Onderdeel van Lissabon doelen?	Categorie ^{f)}	Voldoende aantal observaties (EU27)
bbp per hoofd ^{b)}	a1	x	x	EC	x
R&D uitgaven (% van bbp) ^{a)}	a2	x	x	KN	x
Aandeel R&D personeel ^{a)}	a2	x	x	KN	
Onderwijsuitgaven als % van bbp ^{a)}	a3	x	x	KN	x
Aandeel jongeren 20-24 jaar met minstens secundair onderwijs ^{a)}	a3	x	x	KN	x
Geletterdheid volwassenen ^{d)}	a3	x	x	KN	x
Totale onderwijsparticipatie ^{d)}	a3	x	x	KN	x
Ernstige arbeidsongevallen ^{a)}	b1	x		HE	x
Sterfte door chronische ziekten ^{a)}	b1	x		HE	x
Zelfevaluatie gezondheid ^{c) e) o)}	b1			HE	
Participatie in vrijwilligerswerk ^{c) e)}	b1			HE	
Levensverwachting bij geboorte ^{b)}	b1	x		HE	x
Huishoudelijk afval per hoofd ^{a)}	b1	x	x	EN	x
Biologische vervuiling rivieren ^{a)}	b2	x	x	EN	
Luchtvervuiling door ozon ^{a)}	b2	x	x	EN	x
Luchtvervuiling door fijn stof ^{a)}	b2	x	x	EN	x
co2 emissies ^{a)}	b3	x	x	EN	
Aandeel van duurzame energie-bronnen ^{a)}	b3	x	x	EN	
Energie-intensiteit van bbp ^{a)}	b3	x	x	EN	x
Akkerland vogelindex ^{a)}	b3	x	x	EN	x
Emissie van broeikasgassen ^{a)}	b3	x	x	EN	x
co2 emissie per hoofd ^{b)}	b3	x	x	EN	x
Scheefheid inkomensverdeling ^{a)}	c1	x		SC	x
% Mensen onder armoedegrens na inkomensoverdrachten ^{a)}	c1	x		SC	x
% Mensen onder armoedegrens voor inkomensoverdrachten ^{a)}	c1	x		SC	x
Opinie: immigranten en economie ^{c) e)}	c1	x		SC	x
Opinie: immigranten en cultuur ^{c) e)}	c1	x		SC	x
Algemene opinie over immigranten ^{c) e)}	c1			SC	
Vertrouwen in medeburgers ^{c) e) o)}	c1			SC	
Frequentie sociale contacten ^{c) e)}	c1			SC	
Opinie: tevreden met democratie ^{c) e)}	c1			SC	x
Opinie: tevreden met eigen regering ^{c) e)}	c1			SC	
Opinie: vertrouwen in rechtsstaat ^{c) e)}	c1			SC	
Opinie: vertrouwen in politie ^{c) e)}	c1			GV	
Opinie: vertrouwen in parlement ^{c) e)}	c1			GV	
Opinie: tevreden met gezondheidssysteem ^{c) e)}	c1			GV	
Arbeidsparticipatie vrouwen ^{a)}	c1			GV	
Arbeidsparticipatie ouderen ^{a)}	c1			GV	
Betekenis kinderarbeid bij importen ^{b)}	c1			HE	x
% Kinderen in baanloze gezinnen ^{a)}	c1	x	x	LA	x
Suicide onder pubers ^{a)}	c1	x	x	LA	x
Weerstand tegen immigratie uit arme landen ^{c) e)}	c2	x			
Totale arbeidsparticipatie ^{a)}	c3	x		LA	x
Totale onvrijwillige werkloosheid ^{a)}	c3	x		LA	x
Bestrijding corruptie ^{b)}	c3			LA	
Efficiëntie publiek bestuur ^{b)}	c3	x	x	LA	x
Kwaliteit van rechtsstaat ^{b)}	c3	x	x	LA	x
Politieke stabiliteit ^{b)}	c1	x		GV	x

a) Bron: Eurostat.

b) Bron: Wereldbank, World Development Indicators.

c) Nationaal gemiddelde van individuele observaties.

d) Bron: UNDP, Human Development Report.

e) Bron: European Social Survey.

f) Codes voor categorieën doelen (Lissabon Agenda en overig): EC – economische groei; LA – arbeidsparticipatie; EN – milieudoelen; HE – gezondheid; SC – sociale cohesie; KN – innovatie en kennisintensiteit; GV – kwaliteit publiek bestuur.

g) Voldoende landenvariatie in de data (variatiecoëfficiënt groter dan 0.10).

h) Geeft aan of sprake is van een statistisch significante positieve of negatieve correlatie met het bbp (met maximaal 10% betrouwbaarheidsinterval).

i) Om complexe samenhang met bbp te signaleren wordt dit criterium alleen 'aangevinkt' wanneer de kwadratisch bbp-term statistisch significant is en bovendien een ander teken heeft dan de lineaire bbp-term. De regressies hebben betrekking op de EU27.

3. Statistische adequaatheid			4. Correlatie met bbp		5. Verklaart subjectief welzijn ^{l)}			Finale selectie (zie tabel B3.4)
Variatie in data EU27, 2007 ^{g)}	Variatie in data EU15, 2007 ^{g)}	Variatie in data EU15, 2000 ^{g)}	Positieve (pos.) of negatieve (neg.) correlatie met bbp EU27 ^{h)}	Nonlineaire correlatie met bbp, EU27 ⁱ⁾	BBP-termen verklaren 70% van variatie in EU27 data ^{k)}	Teken van geschatte parameter en significantie ^{m)}	Procent extra bijdrage aan R2 EU27, 2007/8 ⁿ⁾	
x	x		pos.		x	pos.***		x
x	x	x	neg.	x	x	pos.**	5.0	x
x	x		..	..	..	..		
x	x		pos.	x	x	pos.*	2.3	x
x	x	x				pos.	0.5	
						..		
			pos.	x	x	..		
x	x	x	neg.	x		pos.	1.8	
	x		pos.	x	x	neg.***	0.0	
			neg.	x	x			
x			..	..	..	pos.*		
						pos.	0.9	
x	x	x	neg.	x	x	pos.*	3.2	x
x	x		..	..	..	neg.		
x	x	x	pos.	x		neg.*	5.5	
x	x	x				neg.*	3.2	x
x	x		..	..	..	neg.	0.0	
x	x		..	..	..	pos.	1.8	
x	x		neg.	x	x	neg.	1.4	
			neg.	x		..		
x	x	x	neg.	x	x	pos.	0.5	
x	x	x	neg.	x	x	..		x
x	x	x	pos.	x	x	neg.	1.4	x
x	x	x	pos.		x	..		
x	x	x	pos.			neg.	0.0	x
x	x		..	..	..	..		
x	x		..	..	..	pos.	0.0	
	x					..		
x	x					pos.***	3.7	x
x	x		neg.	x		pos.***	11.0	
x	x					pos.***	15.5	
x	x		..	..	..	..		
						pos.	1.8	
x	x					pos.***	20.5	
x	x					pos.***	16.9	
x	x		..	..	..	..		
x	x					pos.***	12.8	
x	x		..	..	..	..		
x	x		..	..	..	pos.	2.3	
x	x	x	neg.	x	x	pos.**	7.3	
x	x	x				pos.*	4.1	
x	x	x	pos.	x	x	neg.*	2.3	x
x	x					pos.		
x	x		neg.	x		pos.*	3.2	x
		x	neg.	x	x	pos.**	8.2	
x	x	x		x		neg.**	4.1	
x	x			x	x	pos.**	8.2	

- k) De verklaaringskracht van het geschatte model wordt samengevat in de zogenaamde 'aangepaste R2' van de regressievergelijking. De 'x' symbolen geven aan dat met alleen de bbp-termen de verklaaringskracht (aangepaste R2) minimaal 0.70 bedraagt in de EU27-landen.
- l) Deze tabel meet de additionele bijdrage per indicator ten opzichte van het basismodel als beschreven in tabel B3.2. De scores in deze twee kolommen corresponderen met de scores in tabel B3.3 van de hoofdttekst.
- m) De kolom geeft het teken en de mate van statistische significantie (*, ** of ***) van de geschatte parameter voor de indicator. Wanneer geen sterretjes vermeld staan, is de geschatte parameter niet statistisch significant.
- n) Het percentage geeft de procentuele toename van de verklaaringskracht van het model (ten opzichte van de basisspecificatie) door toevoegen van deze indicator, gemeten als de toename in de aangepaste R2 van de regressievergelijking voor de EU27-landen in 2007.
- o) Bronnen: World Values Survey en European Values Survey.

Literatuur deel B

- Acemoglu, D., P. Aghion en F. Zilibotti (2006). Distance to frontier, selection and economic growth. In: *Journal of the European Economic Association*, jg. 4, p. 37–74.
- Akçomak, I. en B. ter Weel (2009). Social capital, innovation and growth: evidence from Europe. In: *European Economic Review*, jg. 53, p. 544–567.
- Anand, S. en A. Sen (1994). Human Development Index: methodology and measurement, HDRO Occasional Paper No. 12, UNDP, New York
- Ark, B. van et al., (2010). *The 2010 Productivity Brief: Productivity, Employment and Growth in the World's Economies*. (The Conference Board Executive Action Series 319), New York: Conference Board .
- Boarini, R., A. Johansson en M. Mira d'Ercole (2006). *Alternative measures of well-being*. Parijs: OESO (OECD Economics Department Working Paper No.476).
- Butter, F.A.G. den en F.J. Dietz (2004). Duurzame ontwikkeling en overheidsbeleid. In: *Economisch Statistische Berichten*, 14-5-2004, p. 218–221.
- CBS, CPB, PBL en SCP (2009). *Monitor Duurzaam Nederland 2009*. Den Haag/Heerlen / Bilthoven: CBS.
- Clark, A., P. Frijters en M. Shields (2007). *Relative income, hapiness and utility: an explanation for the Easterly Paradox and other puzzles*. Bonn: IZA (IZA DP 2840).
- Coe, D. en E. Helpman (1995). International R&D spillovers. In: *European Economic Review*, jg. 39, nr. 5, p. 859-887.
- CPB/SCP (2009). *Strategisch Europa: Europese Verkenning 7*. Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CPB (2008). *Macro-economische Verkenning 2009* (hoofdstuk over Economie en geluk). Den Haag: CPB.
- Bruijn, R. de, H. Kox en A. Lejour (2008). Economic benefits of an Integrated European Market for Services In: *Journal of Policy Modeling*, jg. 30, nr. 2, p. 301-319.
- Fuente, A. de la en R. Doménech (2006). Human capital in growth regressions: how much difference does data quality make? In: *Journal of the European Economic Association*, jg. 4, nr. 1, p. 1-36.
- Drewnowski, J. (1974). *On measuring and planning the quality of life*. Den Haag: Mouton.
- Easterbrook, G. (2003). *The progress paradox: how life gets better while people feel worse*. New York: Random House.
- Easterlin, R. (2001). Income and happiness: towards a unified theory. In: *Economic Journal*, jg. 111, p. 465-484.
- EC (2005a). *Working together for growth and jobs: a new start for the Lisbon Strategy*. Brussel: Europese Commissie (Communication to the Spring European Council).
- EC (2005b). *Integrated guidelines for growth and jobs (2005–08)*. Brussel: Europese Commissie (Communication to the Spring European Council).
- EC (2007). *Integrated guidelines for growth and jobs (2008-2010)*. Brussel: Europese Commissie (COM(2007) 803 final).
- EC (2007b). Aanbeveling van de raad inzake de actualisering voor 2008 van de globale richtsnoeren voor het economisch beleid van de lidstaten en de Gemeenschap en inzake de tenuitvoerlegging van het werkgelegenheidsbeleid van de lidstaten (door de Commissie ingediend). Brussel: Europese Commissie (COM (2007) xxx – deel iv).
- EC (2010a). *Europe 2020 – a strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Brussel: Europese Commissie (Communication from the Commission, COM(2010) 2020).
- EC (2010b). *Evaluatie van de Lissabon Strategie*. Brussel: Europese Commissie (Werkdocument van de diensten van de Commissie, SEC(2010)114 definitief).
- ECFIN (2008). *The LIME assessment framework (LAF) – a methodological tool to compare, in the context of the Lisbon Strategy, the performance of EU Member States in terms of GDP and in terms of twenty policy areas affecting growth*. Brussel: Europese Commissie (European Economy Occasional Paper No. 41).
- Ederveen, S., G. Gelauff and J. Pelkmans, 2008, Assessing subsidiarity. In: G. Gelauff et al., eds, *Subsidiarity and economic reform in Europe*, Springer, Berlin, 19-40.
- EIU (2007). *The Economist Intelligence Unit's Quality-of-Life Index*. Londen: Economist Intelligence Unit (www.economist.com/media/pdf/QUALITY_OF_LIFE.pdf).
- European Social Survey (2010). *ESS Round 4 (2008/2009) Final Activity Report*. Londen: City University London, Centre for Comparative Social Surveys (nog te verschijnen).
- Fleurbaey, M. (2009). Beyond GDP: the quest for a measure of social welfare. In: *Journal of Economic Literature*, jg. 47, nr. 4, p. 1029-1075.

- Friedman, B. (2005). *The Moral Consequences of Economic Growth*. New York: Alfred A. Knopf.
- Gelauff, G., I. Grilo en A. Lejour (red.) (2008). *Subsidiarity and economic reform in Europe*. Berlijn: Springer.
- Gilbert, D. (2006). *Stuiten op Geluk*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Halpern, D. (2005), *Social Capital*, Cambridge: Polity Press.
- Heckman, J. en B. Jacobs (2010). *Policies to create and destroy human capital in Europe*. Cambridge MA: NBER (Working Paper 15742).
- Helliwell, J. (2003). How's life? Combining individual and national variables to explain subjective well-being. In: *Economic Modelling*, jg. 20, p. 331-360.
- Helliwell, J. (2008). *Life satisfaction and quality of development*. Cambridge MA: NBER (Working Paper 14507).
- Helliwell, J. en H. Huang (2008). How's Your Government? International Evidence Linking Good Government and Well-Being. In: *British Journal of Political Science*, jg. 38, p. 595-619.
- Hennipman, P. (1990). Hicks, Robbins, and the Demise of Pigovian Welfare Economics: Rectification and Amplification, *Southern Economic Journal*, jg. 59, nr.1, p. 88-97.
- Horst, A. v.d., A. Lejour en B. Straathof (2008). Why European innovation policy? In: G. Gelauff et al., eds, *Subsidiarity and economic reform in Europe*, Springer, Berlin, 143-157.
- Inboden, W. en R. Streeter (2009). *The 2009 Legatum prosperity index: an inquiry into global wealth and wellbeing*. Londen: The Legatum Institute (www.prosperity.com).
- Jehoel-Gijsbers, G. (2009). *Kunnen alle kinderen meedoen? Onderzoek naar de maatschappelijke participatie van arme kinderen*, Nulmeting. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kaufmann, D., A. Kraay en G. Mastruzzi (2009). *Governance matters v111: aggregate and individual governance indicators, 1996-2008*. Washington: World Bank (Policy Research Working Paper 4978).
- Kawachi, I. et al., (1997a). Social capital, income inequality and mortality. In: *American Journal of Public Health*, jg. 87, p. 1491-1498.
- Kawachi, I. en B. Kennedy (1997b). Health and social cohesion. In: *British Medical Journal*, jg. 314, p. 1037-1040.
- Keller, E. (2004). International technology diffusion. In: *Journal of Economic Literature*, jg. 42, nr. 3, p. 752-782.
- Knack, S. (2001). Trust, associational life and economic performance. In: J. Helliwell en A. Boniokowska (red.), *The contribution of human and social capital to sustained economic growth and wellbeing*, p. 172-202. Ottawa: HRDC en OESO, Ottawa,.
- Knack, S. en P. Keefer. (1997). Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation. In: *Quarterly Journal of Economics*, jg. 112, nr. 4, p. 1251-1288.
- Kok, W. et al. (2004). *Facing the Challenge: the Lisbon Strategy for Growth and Employment*. (Report of the High-level Group). Brussel: Europese Commissie
- Kox, H. en A. Lejour (2006). The Effects of the Services Directive on Intra-EU Trade and FDI. In: *Revue Economique*, jg. 57, nr. 4, p. 747-769.
- Krueger, A. en D. Schkade (2008). The reliability of subjective well-being measures. In: *Journal of Public Economics*, jg. 92, nr. 8-9, p. 1833-1845.
- Layard, R. (2005). *Waarom zijn we niet gelukkig?* Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
- Lejour, A. en R. Nahuis (2005). R&D spillovers and growth: specialisation matters. In: *Review of International Economics*, jg. 13, nr. 5, p. 927-944.
- Lejour, A. and H. Rojas-Romagosa (2008). *International spillovers of domestic reforms – The joint application of the Lisbon Strategy in the EU*, CPB Discussion Paper nr. 105, CPB, Den Haag.
- Luttmer, E. (2005). Neighbours as negatives: relative earnings and wellbeing. In: *Quarterly Journal of Economics*, jg. 120, nr. 3, p. 963-1002.
- Magnuson, K. en E. Votruba-Drzal (2009). Enduring influences of childhood poverty. In: *Focus*, jg. 26, nr. 2, p. 32-37.
- Nardo, M., M. Saisana, A. Saltelli en S. Tarantola (2005). *Tools for Composite Indicators Building*. Brussel: European Commission DG Joint Research Centre/Ispira.
- Nederlandse regering (2009). *Voortgangsrapport Nederland 2009 in het kader van de Lissabonstrategie*, Ministerie van Economische Zaken na goedkeuring door Ministerraad, Den Haag (93 pp.).
- Osberg, L. en A. Sharpe (2009). *New estimates of the Index of Economic Well-being for selected OECD countries, 1980-2007*. Ottawa: Centre for the Study of Living Standards (CSLS Research Report 2009-11).

- Pachaury, R. en A. Reisinger (red.) (2004). Contribution of Working Groups I, II and III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Genève: IPCC.
- Pedersen, P. and T. Dall Schmidt (2009). *Happiness in Europe: cross-country differences in the determinants of subjective wellbeing*, IZA DP nr. 4538, IZA, Bonn.
- Pisany-Ferry, J. en A. Sapir (2006). *Last exit to Lisbon*. Brussel: Bruegel (Policy Brief) .
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- Robbins. L. (1932). *An essay on the nature and significance of economic science*. Londen: MacMillan.
- Sapir, A. (2007). Current issues in evaluating structural reforms, paper presented at the Lisbon Methodology Working Group, 1 February, Brussels.
- Sapir, A., P. Aghion, G. Bertola, M. Hellwig, J. Pisani-Ferry, et al. (2004). *An agenda for a growing Europe: Making the EU economic system deliver*. Oxford: Oxford University Press.
- Sen, A. (1999). The possibility of social choice. In: *American Economic Review*, jg. 89, nr. 3, p. 349-78.
- Sen, A. (1992). *Inequality reexamined*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Sen, A. (1985). *Commodities and capabilities*. Amsterdam: North-Holland.
- SER (2009). *Advies Europe 2020: een nieuwe Lissabon-strategie*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Stiglitz, J., A. Sen en J.-P. Fitoussi (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Parijs: www.stiglitz-sen-fitoussi.fr.
- Ul Haq, M. (1995). *Reflections on human development*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- United Nations (2004). *World Population to 2300*. New York: Verenigde Naties, Department of Economic and Social Affairs.
- Vandenbussche, J., P. Aghion en C. Meghir (2006). Growth, distance to frontier and composition of human capital. In: *Journal of Economic Growth*, jg. 11, nr. 2, p. 97-127.
- WCED (1987). *Our Common Future*. New York: Verenigde Naties, World Commission on Environment and Development.
- Weehuizen, R., B. Sanditov en R. Cowan (2008). *Productivity effects of innovation, stress and social relations*. Maastricht: UNU-MERIT (Working Paper 2008-015).

Publicaties van CPB en SCP

Onderstaande lijst bevat een selectie van de vorige Europese Verkenningen en van recente publicaties van het Centraal Planbureau en het Sociaal en Cultureel Planbureau die betrekking hebben op Europa en op het thema van deze Europese Verkenningen. Een complete lijst en pdf-versies van publicaties zijn te vinden op de websites van het CPB (www.cpb.nl) en het SCP (www.scp.nl).

Europese Verkenningen (door CPB en SCP; ook beschikbaar in Engelstalige versies)

- CPB/SCP (2009). *Strategisch Europa: Markten en macht in 2030 en de publieke opinie over de Europese Unie.*
- CPB/SCP (2008). *Europa's buren: Europees nabuurschapsbeleid en de publieke opinie over de Europese Unie.*
- CPB/SCP (2007). *Marktplaats Europa: vijftig jaar publieke opinie en marktintegratie in de Europese Unie.*
- CPB/SCP (2006). *Divers Europa: de Europese Unie in de publieke opinie & verscheidenheid in cultuur, economie en beleid.*
- CPB/SCP (2005). *Europese tijden: de publieke opinie over Europa & arbeidstijden, vergeleken en verklaard.*
- CPB/SCP (2004). *Bestemming Europa: immigratie en integratie in de Europese Unie.*
- CPB/SCP (2003). *Sociaal Europa.*
- SCP (2002). *Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de publieke opinie en het onderwijs.*

CPB-publicaties

- Bettendorf, L., M. Devereux et al. (2009). *Corporate tax harmonization in the EU* (CPB Discussion Paper 133).
- Bettendorf, L., A. van der Horst et al. (2009). *Corporate tax consolidation and enhanced cooperation in the European Union* (CPB Discussion Paper 132).
- Zwart, G. (2008). *European natural gas markets: resource constraints and market power* (CPB Discussion Paper 116).
- Lejour, A. en H. Rojas-Romagosa (2008). *International spillovers of domestic reforms: the joint application of the Lisbon Strategy in the EU* (CPB Discussion Paper 105).
- Bruijn, R. de, H. Kox en A. Lejour (2008). *Economic benefits of an Integrated European Market for Services*. In: *Journal of Policy Modeling*, jg. 30, nr. 2, p. 301-319.
- CPB (2007). *Selectief arbeidsmigratiebeleid: Europees of nationaal? – Het Beleidsplan Legale Migratie onder de loep* (externe CPB Notitie, Den Haag, februari 2007).

SCP-publicaties

- Bijl, Rob, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Peggy Schyns (red.) (2009). *De sociale staat van Nederland 2009*. Den Haag: SCP.
- Boelhouwer, J. (2010). *Wellbeing in the Netherlands. The SCP life situation index since 1974*. Den Haag: SCP (in voorbereiding)
- Herweijer, Lex (2009). *Making up the Gap. Migrant Education in the Netherlands*. Den Haag: SCP.
- Kamphuis, Carlijn, Remko van den Dool, Andries van den Broek, Ineke Stoop, Patty Adelaar, Jos de Haan (2009). *ТВО/ЕУ en ТВО/нл. Een vergelijking van twee methoden van tijdbestedingsonderzoek*. Den Haag: scp.
- Vrooman, J.C. (2009). *Rules of Relief. Institutions of social security, and their impact*. Den Haag: SCP.
- Wennekers, C. (2008). *De veranderlijkheid van opvattingen over de EU. Onderzoeksverslag van een survey-experiment*.